

Османланы Хыйса

МАЛКЪАР УЯ

Бу китапны атам – Османланы Токъмакъны жашы Лей-
луннга бла анам – Байдаланы Ибрахимни къызы Нюржаннга
атайма.

Жаннетли болсунла.

Научное издание

Османов Хыйса
МАЛКЪАР УЯ

Книга издана в авторской редакции

Компьютерная верстка Е.В. Гаглоева

Сдано в набор 22.06.2011. Подписано в печать 27.07.2011.

Формат бумаги 60×84¹/₁₆. Бум.офс.

Гарнитура шрифта “Book Antiqua”. Усл. п. л. 26,12.

Тираж 100 экз. Заказ № 274.

ИПО СОИГСИ им. В.И. Абаева
362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 10

Отпечатано ИП Цопановой А.Ю.
362000, г. Владикавказ, пер. Павловский, 3.

АТЛАРЫ

АЛ СЕЗ	4
АТА ЖУРТУМ.....	7
ТАУЛА ПАТЧАХЫ	10
ТУКЪУМ ТАРЫХЫ - ХАЛКЪ ТАРЫХЫ	18
ЧЕРЕК АУУЗУ	24
ХОЛАМ-БЫЗЫНГЫ АУУЗУ.....	164
ЧЕГЕМ АУУЗУ.....	242
БАХСАН АУУЗУ.....	334
СЮРГИОННЮ ЖЕСИРЛЕРИ.....	430

АЛ СЕЗ

Бу китапда журтубузну ариу жерлерин кӛргюзтюрге, кӛп жылла мындан алда жашагъан ахишы адамларыбызны юслеринден айтыргъа, акъыл этеме да, «Малкъар уя» деп да андан атагъанма.

Жерлерибизни юслеринден айтханда, бери келип, аланы кӛрюп, ариулукъларына, тамашалыкъларына сукъланмай адам кълалмагъанды. Битеу Европада бек бийик тау, эки баишы Элбрусубуз, къурч калалача сюелген, чукуйлары бла булутланы жыргъан тик къаяларыбыз, гокка ханслы, шам бахчалы ёзенлерибиз, тар ичинде кӛк сыфатлы Чирик кӛлюбюз, чокъуракъ тамычылы Жетмиш, Чегем чучхурларыбыз, ёмюрледен бери тау башларындан ёзенлеге жортхан череклирибиз. Жерибиз жер башында жаннетибиз.

Сора бу алапат, жерде уа кимле жашагъандыла кълалай адамла. Не ишле тындыргъандыла, кълалай кийингендиле, кечингендиле. Китап бу сорууланы бирин окъуна ачыкълалай эсе, автор муратына жетгенди.

Онтогъузунчу ёмюрню ортасында сурат алып тебирейдиле. Андан башлап ол жашаугъа терен сингеди. Шахарлада, уллу элдеде сурат отоула ачыладыла. Адамла алагъа барып, бир такъыйкъларын сакъланырча этедиле. Уста суратчыла уа кеслери барып, ариу жерлени, адамланы суратларын алдыргъандыла.

Бу китапда ол заманлада алынган суратланы да кӛрлюкбюз. Аладан бизге озгъан ёмюрлени адамлары салам бергенча къарайдыла. Миллет кийимледе тизгинли жашлагъа, субай къызлагъа неда ныгъышда олтургъан акъсакълалагъа къарасанг, сеийр этмей кълмайса. Къайсы элибизди былайы, кимле болурла бу адамла, къадарлары уа калай къуралгъан болур деп сагъыш этесе.

Урунууда болдурган жетишимлери, къазауатлада этген жигитликлери бла атларын айтдыргъан жашла, къызла не заманда да бола келгендиле халкъда. Алагъа жырла жазылгандыла. Этген ишлери аууздан-ауузгъа айтыла, тӛлюден тӛлюге ёте халкъда сакълангандыла. Бу китапда айлана, жюрюй адамладан эшитген

хапарларымы, архив къагъытладан белгили болгъан шартланы жазама.

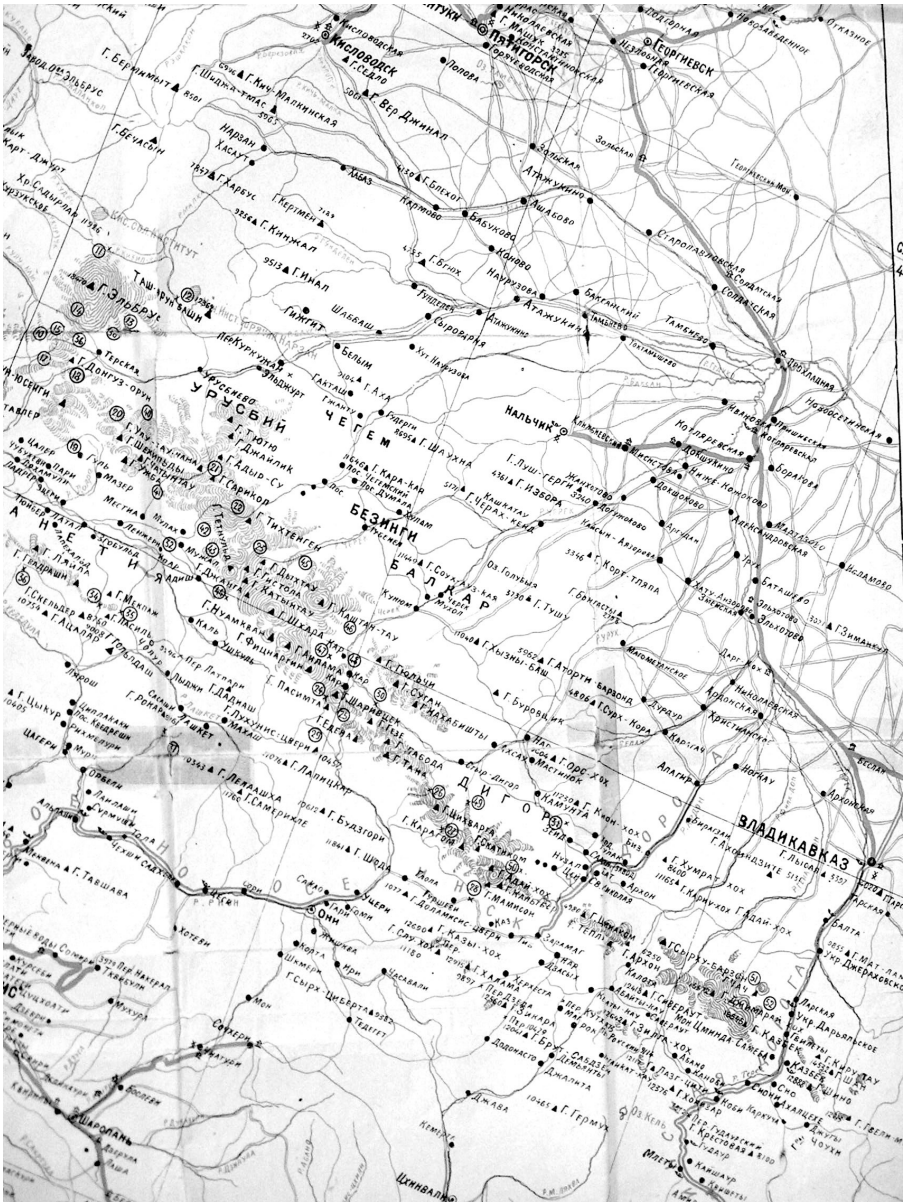
Аланы окъуыгъанланы бурун адамларыбызда чынтты кишиле кёре эдим деп ала бла ёхтемлениу сезими бютюн да кючлю болур деп ышанама. Инсан халкъыны тарыхын билирге керекди.

Ахырында манга бу хапарланы айтханланы, суратланы бергенлени атларын хурмет бла эсгерик эдим. Ала быладыла: Орусбийланы Гюлжан, Мурачаланы Жансурат, Орусбийланы Сафар-Алий, Байдаланы Сакинат бла Нюржан, Келеметланы Магомет, Абайланы Зоя, Орусбийланы Зоя, Жаникалан Фатима, Абайланы Шамил Толгъурланы Камал, Мамашланы Сафар, Кючюкланы Алий, Шахмырзаланы Алексей, Шакъманланы Ахмат, Абайланы Халид, Шидакъланы Мадина, Мызыланы Магомет, Темиркъбанланы Тамара, Газизова Лена, Къулбайланы Алий, Кючюкланы Радим, Жарашуланы Мажит, Къарчаланы Мухадин, Долинскеде мемориалны директору Теммоланы Фаризат эм анда ишлегенле.

Ёлгенлерин Аллах жаннетли этсин, саулары мындан арысында да кёп жылланы жашасынла.

Энчи хурмет этеме компьютерде китапны материалларын басмагъа жыйышдыргъан Абайланы Лейлагъа.

Автор.

АТА ЖУРТУМ

Ким атагъан болур эди санга бу кюн сыфатлы атны – Малкъарым деп! Элбруслу Ата журтум! Бийиклеге, къыйырсыз-чексиз узакълагъа, жарыкъгъа, аламгъа тартылгъан туугъан жерим!

Къар башлы тауланы жютю чукуйлары акъ булутла жыр-гъан къаялы журтум, Мингле бла жылла бийикледен ашыгъышлы узакълада кёк тенгизлеге жортхан, учханлай саркъгъан черекле жери. Кёп тюрсюнлю ариу ёзенлерингде азат, эркин ёсе субай наратларынг, назыларынг, къайыңларынг. Жанкъозларынг жаз башында къарны, бузну жырып чыкъгъан, къарылгъачларынг къаяларынгда уя салгъан тёр жерим.

Малкъарым, назмучула санга тамашалыкъ жырла жоралагъан журтум. Хар инсанны сау дуниягъа тенгши этген, Кязиминг. Къама бла гюлню бир тизгиннге сыйындыргъан, таш юсюнде жарала кёре билген Къайсынынг.

Состар къаяла, тенгиз толкъунлача чачылгъандыла тёгерекге. Бизни жерибизни, тауларыбызны, сууларыбызны

алыргъа умут этгенле ууатылгъандыла, къуругъандыла, гунч болгъандыла. Малкърарым а жашайды, айныйды.

Таза ниет бла келгенлеге биз хар заманда да ыразыбыз. Алай болмагъанлагъа уа таулуну къамасы жууабын берир.

Биз алыкъа унутмагъанбыз, жаханимли боллукъ, «халкъланы атасы» Сталинни бизге салгъан азабын. Эр кишилени къанлы къазауатха жибериш, къартланы, сабийлени, тиширчуланы уа къумлу тюзлеге къуюш, жокъ этерге къорешгенин. Бизни жерибизни, Элбрусубузну да башхалагъа берирге излегенди ол малгъун. Келген эдиле бери башхала, ие этип кеслерин, таула алагъа ыразы болмадыла: ачыуландыла, титиредиле. Ала кеслерини сабийлерин сакълай эдиле: къарачайтыланы бла малкърлыланы.

Аллахха минг кере шукур! Къайтдыкъ биз журтубузгъа, тауларыбызгъа. Ичдик гара сууларыбыздан. От жагъаланы тиргиздик. Тереклерибиз жангъдан чакъдыла, арбазлада

сабий тауушла чыкъдыла. Алгъынча ныгъышлагъа къартла келе тебиредиле.

Ата журтум – тауланы атасы, эки башлы Элбруслу жерим. Малкъарны ёхтемлиги. Акъ тонлу тауубуз кёкге къарайса, узакълагъа, бийиклеге, этеклерингде гюллеринг чагъа, башынгда къарынг жылтырай, жокъду сенден тамаша бу дунияда.

Кюн туушда анам, урчугъун ийире, дуниягъа жаратхан сабийлерине бешик жырын айтады:

- Белляу, белляу бёлеим. Сени ёсюп кёрейим...

Бирде уа, тауларыбызча терен сагъышлы болуп, атам олтурур эди къатына. Туудугъуна къайтарып айтыр эди: «Къудуретни жаратхан Аллахха шукур эте, тёгерекге жарыкъ, жылыу берген кюннге къууана, мал да кют, мирзеу да ёсдюр, кеси къыйынынгы ашай, аталарынгча жаша. Тауларыбызны сакъла, ала бизни къалаларыбыздыла».

Эртте эманлада бу сёзлени анга да аппасы айтхан эди. Аланы, уллу антныча, таулула кеп ёмюрледен бери бирденбирге ётдюре келедиле. Ол да мени Ата журтумду.

Къушла учхан бийикледен саркъып, тюзлеге чапхан череклеге зынгырдауукъ тауушлу сууларын къошхан кюмюш бетли, чокъуракъ тамычылы чучхурланы жери – Малкъарым. Нарат тереклеца, субай санлы жигитле, ай суратлы къызла бла асланбийни тепсейдиле. Бирде, эки къанкъаз кёлде жюзгенча сюзюле, бирде уа, Минги тауну башында боранлаца бурула. Ол суймекликни, жашлыкъны эм ариу-лукъну ёмюрлюк тепсеуюдю.

Ким айтханды, жер башында жаннет жокъду деп? Сора ол кёрмегенди Малкъарны. Исси кюн аны сууун ичип, суусабын къандырмагъанды, кёкюрегин толтуруп, хауасын солумагъанды.

Минг жылла жаша, кёз жарыгъым – Малкъарым! Юйонге да игилик!

ТАУЛА ПАТЧАХЫ

Ёмюрледен бери да этеклеринде къарачай-малкър халкъы жашап келген Минги Тау (Элбрус) Европада бек бийик тауду. Аны эки тѣшпеси барды. Кюнбатыш жанындагысыны бийиклиги 5633 метрди, кюнчыгышдагысыны уа – 5695 метр. Аланы орталары ёзенди. Ол тѣппелден алашаракъды. Тенгизден аны бийиклиги 5322 метр болады.

Аллай бийиклиги болгъан тау, айхайда, бек узакъдан кѣрюнеди. Бютюнда ачыкъ кюн. Жюзле бла километрле андан кенгде жашагъан миллетле аны къатына келалмагъан эселе да, бийиклигине, ариулугъуна, деменгилгине сейир этип, кеслери тиллеринде атла къурагъандыла. Бу хапарыбыз аны юсюнденди.

Башлагъан а кеси халкъыбызда, Къарачай бла Малкърны бирден айырмай бир санда айтханлыгъымды, аны тарыхында бююнлюкге дери айттыла келген атларындан этейик. Ала уа къыркыгъа жууукъ боладыла!

Андан сора да бар эсе да ким биледи, алай кѣп жылладан бери Минги Таугъа жол усталагъа, бир бирлерини туудукъларына тюбеп, хапар соруп, жыйышдыргъаныбыз ол болгъанды. Алай ол да бек кѣпдю. Бир таугъа аллай бир атны къайсы миллет атагъанды? Неда къайсы тауну барды аллай бир аты?

Жууап бирди – бир тауну да угъай! Ол а нени кѣргюзтеди? Къарачай-малкър халкъ бу тауну къатында ёмюрледен бери жашап келгенин. Жашауларында тюрлениуле болгъанына кѣре, тауну атлары да баргъандыла.

Хапарны андан ары бардырырдан алгъа, ол атланы санайыкъ. Ала быладыла: Тейри Тау, От Тау, Жаннган Тау, Къусхан Тау, Кюл Тау, Тейриле Тауу, Уллу Тау, Эм бийик, Мингли Тау, Мѣнгю Тау, Шат Тау, Жин Патчах,

Кѡарт Тау, Элбуз Тау, Желбуруш Тау, Жел Ёгюз Тау, Эки Баш Тау, Эгиз Тау, Чат Тау, Миннген Тау, Иер Тау, Багѡана Тау, Эмчек Тау, Айры Тау, Эки Сын, Дукѡуш Тау, Алтын Тау, Нюр Тау, Насып Тау, Мингжашар Тау, Элбурун, Ёмюрлюк Тау, Монг Тау, Кукуртлу Тау, Тутурукѡлу Тау, Кѡушлу Тау, Элбрус, Минги Тау, Жаччи чыкѡгѡан Тау.

Энди уа быланы магѡаналарын айтайыкѡ. Бир заманда адамла кѡкню Аллахы жангыз Тейриге табыннгандыла. Ол а, кимни не этгенин кѡарап, кѡрюрге керек эди. Аны ючюн а бек бийик тауда жашагѡанды. Аллай жер Элбрус эди. Тейри Тау деп андан аталгѡанды. Мажюсюлюкню заманында уа агѡачны, сууну, малчылыкѡны, кийик жаныуарланы эм дагѡыда кѡп башха затланы кеслерини тейрилери болгѡандыла. Айхайда, ала да анда жашагѡандыла – Тейриле Тауунда.

Алтын Тау да бек эрттегили атларындан бириди. Биз билебиз алтын бек багѡалы темир болгѡанын. Анга бюгюнлюкде кѡайсы кѡыралда да, не затны да сатып алыргѡа боллукѡду. Ол кѡаялада да табылады. Алай, таулула анда алтын табып, аны ючюн айтмагѡандыла, анга бийик багѡа бергенликлери ючюн эди алай айтханлары.

Жаннган Тау деб а, мында, вулкан атылгѡан заманладан бери айтылып келеди. Андан сора да аз-аздан аны оту чыгѡа тургѡанды, От Тау деп да андан айтылгѡанды.

Элбурун Тау деген атыны юсюнден айтханда, малкѡарлыла тауну бийиклерине чыгып, эл кѡурап жашагѡандыла, бюгюнлюкде да жашайдыла. Сѡз ючюн, Терскѡолну, Бызынгыны, Огѡары Малкѡарны, Булунгуну айтайыкѡ. Онтогѡузунчу ёмюрню экинчи жарымында алыннган суратлада, бу тийреледе ташдан, агѡачдан ишленнген жашау журтла бусагѡатда да турадыла. Элбурун Тау деген а, эрттегили журтну тауу деп кѡчюрюледиде да, башында айтылгѡаннга ол да шагѡатды.

Къар юзюлюп ташла оюлуп, ырхы келиб а ненча юй бузулгъан болур, адамла мында жашагъан къадар. Элбуз деген аты да аллай табийгъат къыйынлыкълардан сора айттылып къалгъан болур. Бек алгъа уа вулкан атылып, тауну оту тегерекни кюйдюргенде, ненча эл тюп болгъанды.

Узакъдан къарагъан заманда таула бир бийикликдеча керюнедиле. Минги Тау а аладан иги да бийикди. Ол аты аны ючюн аталгъанды.

Мингжашар Тау деп да эрттеден бери айттылып келеди. Энди ол да таулу халкъ бу тийреледе мингле бла жылла жашап келгенин, кесини ёмюрюн тау бла тенгешдирип айтады. Мингжыллыкъ, ёмюрлюк, бурунгулу тау деп магъанасы алайды.

Мингли Тау деген кёп тауланы ичинде аны деменгилигин, айырмалылыгъын кергюзтеди. Андан айтылгъанды ол ат да.

Минги Тау дегенни юсюнден сёз баргъанда уа, къарачай-малкъар халкъда битеу дуния билген Элбрусдан да ол кёбюрек айттылады.

Мёнгю Тау деб а ёмюрлюк буз басып тургъаны ючюн айттылгъанды. Аны алайлыгъын билмеген абаданланы араларында хазна адам болмаз.

Анга Эгиз Тау деп айтыла келгенди. Ол ат аны тёшпелери бла байламлыды. Кенгирекден къарасанг, кертиси бла да ала бир бирлерине эгизлеча ушайдыла.

Эки Баш, Эки Сын деген атла да аны тёшпелери бла байламлыдыла. Ала да бююн-бюгече угъай, эрттеден бери айттылып келедиле. Сынла кирик тёшпелери кёпден бери да бир да тюрленмей турадыла.

Элбрус. Бу къош сёздю. Юч кесекден къуралыпды. Биринчи кесеги эл деген малкъар тилде къырал, жамауат, халкъ дегенни магъанасын жюрютеди. Бур деген – бурулгъанын, чачханын, тепгенин. Ус деген а – аны халин, къы-

лыгъын... Элни, жамауатны чача туруучу кыылыкъны тау деп ангыларгъа боллукъду.

Шат Тау. Бу да Минги Тауну терк-терк айтыла тургъан атларындан бириди. Къарачай-Малкѡар тилде шат деген сѣз жарыкъ, кѣлю ачыкъ, къууанчлы деген магъананы жюрютеди. Булутсуз кюн тау бек узакъдан кѣрюнеди. Аны ачыкълыгъы адамны кесине тартхан этеди. Эрттегили тюрк тилде уа патчах деген магъананы тутады. Башхача айтханда – тауланы патчахыды.

Чат Тау. Чат деп таулула эки бут арасына, таула ичинде алаша жерге да айтадыла. Эки тѣшени арасында кези ючюн аталгъан атды.

Насып Тау. Юлюшлюдю да, андан аталгъанды быллай ат. Неден? Бек алгъа аны уллулугъу, мазаллылыгъы, бийиклиги. Аладан сора уа – къары, бузу, гара суулары, нарат агъачы. Кийик жаныуарладан а ненча тюрлюсю жашайдыла! Бек уллу байлыгъы уа – аны этеклеринде жашагъан къарачай-малкѡар халкъы.

Монг Тау. Элбрусну базыкълыгъы, деменгилитлиги тоюп, токъ болуп тургъаннга ушайды. Бу ат да аны ючюн аталгъанды.

Миннген Тау. энди бу сѣзню ангылатыр кереклиси да болмаз. Аны магъанасын барыбыз да билебиз. Эртте заманладан бери адамла мине тургъандыла. Аны ючюн айтылгъан болур алай.

Иер Тау. Бираз кенгирекден къарасанг, кертиси бла да иерге ушайды. Биринчи башы – иер къашы, ортасында кези-кѣпчеги, экинчи тѣшеси уа – къанжыгъасы.

Багъана Тау. Багъана – базыкъ чигинжиди. Юйню ортасында орналгъан чигинжи аны битеу ауурлугъун кѣтюреди. Элбрус да къатындагъы таула бла тенгледиргенде – алайды. – Башха таула – хырыкъла. Ол а – базыкъ чигинжи.

Эмчек Тау. Табийгъатда адамны сыфатына ушагъан кѣп тюрлю затла кѣре турабыз. Аны бла байламлы кѣп юлгюле келтирирге боллукъду. Ол санда Элбрус да барды. Аны чиммакъ эки тѣппеси нечик ушайдыла тиширыуну ёшонлерине?

Жел Ёгюз Тау. Таулада жюрюген хайыуанлада бек къарыулусу ёгюздю. Эрттегили хуналада, юй мурдорлада 9-10 киши да кѣтюралмазча ташланы кѣребиз. Адамла аланы ёгюзле бла тартдырып, орнатып болгъандыла. Анга кѣре кыйын ишледе аланы хайырланнгандыла. Арбалагъа, чаналагъа жегилгенле да аладыла. Бѣрю окъуна чапмайды алагъа. Гитче таула уа бек къарыулуларына – Жел Ёгюз Таугъа таянышдыла.

Тутурукълу Тау. Ол таянчакъ деген магъананы туталды. Кертиси бла да ол алайды. Элбрус тауланы ортасындады. Ала барысы да бир бири бла аны бла да байланышдыла, кыйын кюнубюзде таянчагъыбызды дегенча.

Кукуртлу Тау. Кукурт - ол терк къабыннган химия элементди. Эртте заманлада таулула андан ушкок от этип болгъандыла. Минги Тауда ол барды да, бу ат андан аталгъанды.

Къусхан Тау. Кукуртну хауасы уулуду. Алгъан заманда адам аны хауасы бла артыгъыракъ солуса, кѣлю аман этип, къусуп болгъанды. Бу ат да андан, неда вулкан атылгъандан сора, терк-терк отун тѣге, «къуса» тургъаны ючюн аталып кългъанды.

Айыры Тау. Узакъдан къарасанг бютюнда ариу кѣрюнеди аны айыры болгъаны. Эки жанында башлары, ортасындан-кези.

Ёмюрлюк Тау. Кертиси бла да, Элбрус ёмюрлюкдю. Ненча ёмюрден бери келеди ол алайда сюелип, тарны сакъларгъа салыннган къалауурча. Не да аны эриген бузларындан къуралгъан Бахсан чегери не заманладан бери ташыйды сууну тенгизге.

Къушлу Тау. Бурун заманлада бу тийреледе, тау-ланы бек бийик жерлеринде, жайылгъан заманда къанатлары юч метрге жетген уллу къушла жашагъандыла. Алагъа жылкычы, тайчы къушла дегендиле. Атла кюте тургъан жерге жетип, къанатлары бла къагъып, жел этдирип, тайланы жылкыдан ажашдырып, алып, кетип болгъандыла. Ала ушкокла чыкыгъандан сора къырылгъандыла.

Онтогузунчу ёмюрню экинчи жарымында Ачабайланы Жумарукъ аллай къушланы къанат тюклерин жыйып, ат иегилеге байлап, къушну макетин ишлеп, таудан учханды.

Аллай къушла болгъаны ючюн аталгъанды – Къушлу Тау деп.

Уллу Тау. Бу ат бек арттеден жюрюйдю. Ол бу тийреледе андан уллу тау болмагъанын кёргозтеди. Мындан башлап Атлантический океаннга дери Элбрусха жетген тау тёше жокъду. Эм бийик деп да ол магъанада айтылгъанды.

Жин-Патчах. Тюзюнлей жинлени патчахы деп кёчюрюледди. Бу да бек эрттеден бери айтыла келген атыды. Ким, къачан къурагъан болур эди бу сейир атны да, не магъанадан? Баям, таулу халкъ муслийман диннге кёчгенден сора аталгъан болур.

Къарт Тау. Бек уллу, бийик чалбаш да болса, айхай да, ол къарт да болур. Кёп ёмюрле мындан алда агъаргъанды аны башы. Не жай чилледе да къарлары, бузлары эрип, бийик чукуйла къаралсала да, ол а тюрленмей, чиммакъ – акълай турады.

Нюр Тау. Аны жарыкълыгъы, ариулугъу узакъдан къарасанг окъуна, тёгюле турады. Аныча тау бармыды бу тийреледе? Жууап бирди – жокъду. Андан аталгъанды Нюр Тау деп анга.

Жаччи чыкыгъан Тау. Бу аты да онтогъузунчу ёмюрню ал жылларында аталгъанды. Нек? Кимди ол кеси да? Деменгили таугъа аны аты нек аталыргъа къалгъан эди?

Къагъытха тюшюп, биринчи Элбрусха чыкыгъаннга генерал Эмануэльни экспедициясыны жол башчысы къарачайлы жаш Хачирланы Хыйса саналады. Алай ары дери да аны башына чыкыгъан таулу жаш, Жапыр Таладан, Жаппуланы Тутарны жашы Жаччи болгъанды. Аны хапарын малкъар халкъы иги биледи. Туудукълары Нальчикде, аны тийресинде жашайдыла. Къарт аппаларын эслеринде сакълагъандыла.

Генералны экспедициясыны юсюнден айтханда уа ол 1829 жылда болгъан ишти. Аны санында Санкт-Петербургну академиясыны академиклери А.Я.Купфер, Э.Х.Лень, Э.Менетрие, К.А.Мейер, архитектор эм суратчы Иосиф Бернадацци, венгерли алим Янош Карой Беш (Жан Шарль Бессе), Хоперский полкну къазакълары, генерал Эмануэльни жашы Георгий, жол устала Хачирланы Хыйса, Жаппуланы Жаччи, Сотталаны Ахия болгъандыла. Таугъа ёрлеген кезиуде, алимле къарыусуз болуп, жол усталагъа аланы артха къайтарыргъа тюшгенди. Башына уа ол жол Хачир улу чыкыгъан эди.

Минги Тауну битеу дуния Элбрусча биледи. Атына да алай айтады. Къатында жашамай, узакъдан кёрюп, Европаны бек бийик тауу уа иги да узакъдан кёрюнеди, анга атла атагъан миллетле бардыла. Сёз ючюн, араплыла анга Эбул Жебал дейдиле. Бизнича айтханда, Тауланы Атасы деп кёчюрюледи.

Эбзеле мынга Ялбузи дейдиле. Элбуз деген малкъар сёзден тюрлендирилип къалгъан болур. Сёзле бир тилден башхасына кёчюрюлселе алайда болуучуду. Элбузну уа магъанасын башында ангылатдыкъ.

Чеченлиле бла ингушлула уа Минги Таугъа Башлам дейдиле. Бу сёз да эки кесекден къуралады. Баш деген бизнича – биринчи деген магъанадады. Лам деб а была таугъа айтадыла.

Ногъайлыланы бла къумукълуланы эрттегили жырларында уа анга Асхартау дейдиле. Ол а ас миллетни къарлы тауу деп алайды. Ас миллет а къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабаларыдыла.

Къабартылыла да атагъандыла Ошхомахо деп. Бу да къош сёздю. Биринчи кесеги Ошха – деген дуппур, тѣбе деген магъананы тутады. Махо дегени уа намыслылыкъ, насып деп кѣчюрюледи.

Алайды да, тауланы патчахы Элбрусну къарачай-малкъар халкъда эм башха миллетледе бизге белгили болуп жюрюген атлары биз башда санагъанладыла.

ТУКЪУМ ТАРЫХЫ - ХАЛКЪ ТАРЫХЫ

Малкърлыла аз санлы миллет болгъанлыкъгъа эрттегили халкъдыла. Анга нарт жырла, таурухла, жер-суу атла шагъатдыла. Андан сора да ма бу тукъумла. Алты жюзге жууукъ тукъум ат барды бу тизмеледе. Аланы санында нарт таурухлада айтылгъанла, онбеш, оналты атагъа дери сагъынганла эм юч-тёрт тёлуге дери саналгъанла. Ала быладыла:

А	Алафалары	Афашокъалары
Абайлары	Алийлары	Ахкёбеклары
Абаслары	Аликалары	Ахматлары
Абдуллалары	Аликлары	Ахметлары
Абшалары	Аллахбердиллары	Ахметханлары
Агалары	Алчагъырлары	Ахшаякълары
Агъайлары	Алтуулары	Ахиялары
Адралары	Амырханлары	Ачабайлары
Ажолары	Аналары	Ацъкъанлары
Азаматлары	Анахалары	Аюлары
Айдаболлары	Аппайлары	
Айшалары	Апполары	Б
Айтеклары	Апсууалары	Бабалары
Акъболатлары	Арзамейлары	Байдалары
Аккайлары	Асанлары	Багъатырлары
Акъбашлары	Атабийлары	Базолары
Акъайлары	Атайлары	Байзуллалары
Акътуулары	Атакъуллары	Байкишилары
Акъкъушлары	Атталары	Баймырзалары
Аккылары	Атгасаулары	Байрамукълары
Акушулары	Аттолары	Байсолтанлары
Акъкъызлары	Атмырзалары	Байсылары

Байчеккулары	Болатлары	Гидалары
Байкыулары	Боллулары	Гиляхлары
Байтуугъанлары	Борчалары	Глашлары
Баккулары	Ботталары	Гочиялаы
Балалары	Боташлары	Гочалары
Баллилары	Борукчалары	Гочашлары
Балкызылары	Будайлары	Гочулары
Бапыналары	Буштокчалары	Гуданалары
Барысбийлары	Буталары	Гудулары
Бауалары	Бурхулары	Гулалары
Бачилары	Бурмабутлары	Гуялары
Батырбеклары		Гумалары
Батырбийлары	Г	Гузелары
Батчалары	Габалары	Гюзюлары
Баразлары	Габолары	Гузойлары
Басиятлары	Габулары	Гуппойлары
Баштакчалары	Гадийлары	Гуртулары
Башийлары	Гансайлары	Гуталары
Бегийлары	Гажайлары	Гыдайлары
Беккалары	Гажонлары	Гыжылары
Беккилары	Газайлары	Гыжгылары
Бекбайлары	Газалары	Гызылары
Бепайлары	Гамайлары	Гылтылары
Беткыаралары	Гайылары	Гыгтыулары
Бечеллары	Гасылары	Гюлойлары
Бешкыазакчалары	Гамалары	Гюргыокчалары
Бёзюлары	Гашалары	Гюрюкчалары
Бёрюкалары	Горойлары	
Бийкыанлары	Гебенлары	Д
Бийкыолары	Гевелары	Дадуулары
Бийнёгерлары	Гегралары	Дандарайлары
Биткыуллары	Гежаулары	Датчилары
Биттирлары	Геккилары	Дауутлары
Бийчеккыуллары	Гелялары	Дадашкелианлары
Биттуулары	Гемулары	Дадашлары
Бийлары	Герийлары	Диналары
Бичилары	Герузлары	Дешпулары
Биязурлары	Гелястанлары	Деунешлары
Бозайлары	Гергыокчалары	Догучалары

Додулары
Доттулары
Дондулары
Дуголары
Думалары
Дачилары
Дыллары

Ё

Ёзденлары
Ёлмезлары

Ж

Жабалары
Жабеллары
Жаболары
Жабокалары
Жазалары
Жазыколары
Жанатайлары
Жаникалары
Жанкъазылары
Жангоразлары
Жанголанлары
Жануккулары
Жаубермезлары
Жансаюйлары
Жарашуулары
Жантуулары
Жантудулары
Жанукълары
Жанмырзалары
Жанхотлары
Жаппулары
Жашарбеклары
Жашайлары
Жашуулары
Жарашлары
Жабраиллары

Жашаккулары
Жекелары
Жерештилары
Жеттелары
Жеттилары
Жетишлары
Жолаблары
Жолчулары
Жолалары
Жуболары
Жулаблары
Журтубайлары
Жылкыбайлары

З

Забакълары
Загъаштокълары
Запандылары
Залийханлары
Заммалары
Заммолары
Занкишилары
Заныколары
Заныбеклары
Зашакъуллары
Зезалары
Зокалары
Зорпилары
Зугуллары
Зумакъуллары

И

Ижалары
Ийбакълары
Илистинлары
Искендерлары
Исхакълары
Иттийлары
Икалары

К

Каканайлары
Кацилары
Кенжалары
Келеметлары
Керменлары
Керекмезлары
Керимлары
Кертилары
Кётенчилары
Кёккезлары
Киштиклары
Князлары
Ксаналары
Курданлары
Кючмезлары
Кючменлары
Кючюклары
Кюйгенлары

Къ

Къабартукълары
Къазакълары
Къазийлары
Къайгъырмазлары
Къарабашлары
Къалгъанлары
Къаралары
Къартлыкълары
Къарчалары
Къайытлары
Къайталары
Къайтукълары
Къантемирлары
Къарабугъалары
Къадырлары
Къалабеклары
Каркалары

Къаракъатынлары
 Къаракётлары
 Къаракъызлары
 Къарачалары
 Къожакълары
 Къожашлары
 Къонакълары
 Къочхарлары
 Къойчулары
 Къубадийлары
 Къудайлары
 Къулбайлары
 Къулийлары
 Къумукълары
 Къурманлары
 Къуршалары
 Къужонлары
 Къудайлары
 Къытчалары
 Кърымлары

Л

Лагийлары
 Лелюкалары
 Луулары
 Луйлары
 Локиялары

М

Магълулары
 Малкъарукълары
 Малкъондулары
 Малкъарлары
 Мамалары
 Мамайлары
 Магометханлары
 Мамашлары
 Мамусурлары

Мамчулары
 Маммелары
 Магреллары
 Маниялары
 Маккалары
 Махийлары
 Махаралары
 Мелианлары
 Меремлары
 Метлары
 Мёчюлары
 Мечукалары
 Мёлеханлары
 Мисирлары
 Мишалары
 Мокълалары
 Моллалары
 Моттайлары
 Мурачалары
 Мурапшийлары
 Мустафалары
 Мусуклары
 Мусукалары
 Муртазалары
 Мунчалары
 Муратлары
 Мугулары
 Мызылары
 Мыскалары
 Мызалары
 Мырзалары
 Мырзантлары

Н

Насталары
 Насыплылары
 Наршаулары
 Непелары
 Нёгерлары

Ностулары
 Ногъайтылары

О

Озалары
 Озарукълары
 Омарлары
 Оракълары
 Оразайлары
 Оразалары
 Озрокълары
 Османлары
 Огъурлулары
 Орусбийлары
 Отарлары

Р

Рахайлары
 Рачыкъаулары

С

Сабанчылары
 Саракайлары
 Сараккулары
 Сарыбашлары
 Сарылары
 Сатрачлары
 Саубарлары
 Сардианлары
 Селялары
 Согалары
 Созайлары
 Созарукълары
 Солтанлары
 Сокъурлары
 Сотталары
 Сумайлары
 Сурамлары
 Сюйдюмлары

Сюйюнбайлары
Сюйюнчюлары

Т

Табакъсойлары
Таймазханлары
Таймазкъуллары
Таймазлары
Таукенлары
Таучалары
Тахалары
Таппасханлары
Татталары
Татчалары
Тауболатлары
Таумырзалары
Таулулары
Тебердилары
Тежалары
Текалары
Текелары
Текулары
Тетуулары
Темиржанлары
Теммолары
Темукалары
Темуккулары
Темрюклары
Тёшпелары
Терболатлары
Тикалары
Тиллары
Токълулары
Токълары
Токумалары
Толгъурлары
Тохалары
Тохчуклары
Токулары

Тогъузалары
Тотурлары
Тотурукълары
Томайлары
Тотхалары
Тохлары
Трамлары
Туудулары
Тышханлары
Тюбейлары
Тюменлары

У

Улакълары
Улбашлары
Узелары
Уянлары
Уммайлары
Умарлары
Усумбеклары
Ууазыклары
Урчуклары
Уянлары

Ф

Фрийлары

Х

Хажилары
Хайырлары
Хаммалары
Хапалары
Хасаулары
Хасанлары
Хачалары
Хоханалары
Хархалары
Хозалары
Холалары

Холамханлары
Хосалары
Хочулары
Хуболлары
Хулчалары
Хуртгулары
Хурталары
Хусайналары
Хутуйлары
Хучиналары
Хыбыйлары

Ц

Цаколлары
Цийкъанлары
Цоралары
Црайлары
Цепишлары
Цёфелары
Ципинлары

Ч

Чабдарлары
Чапалары
Чаналары
Чатталары
Чегембайлары
Чеккелары
Чепкенчилары
Черкеслары
Чеченлары
Черкуянлары
Чималары
Чочайлары
Чочуйлары
Чофанлары
Чоналары
Чомартлары
Чотгалары

Чубокълары
Чыгырлары
Чыпчыкълары

Ш

Шабатукълары
Шабазлары
Шакубаслары
Шакъманлары
Шалалары
Шаханлары
Шаламиллары
Шаманлары
Шауталары
Шахмырзалары
Шауалары

Шекерлары
Шууайлары
Шууанлары
Шукалары
Шунгарлары
Шохайлары

Ы

Ындырбайлары

Э

Эбизелары
Эбулары
Эдокълары
Элбайлары
Элеккулары

Элжоркълары
Элбузукълары
Энейлары
Эндрейлары
Эристаулары
Эсептилары
Этезлары
Этчелары
Эфендилары
Элсюерлары
Эдикалары
Эдокълары
Эхчилары
Эрташаулары

Ю

Юсюплары

КЪАЛЛАЙЛА ЭДИК КЁП ЖЫЛЛА МЫНДАН АЛДА

Биз къаллайла болур эдик мындан бир къауум заман алгъа: кийимлерибиз, санларыбыз, сыфатларыбыз? Аны бла байламлы жумуш толтура, эски суратла мажарама. Ала XX ёмюрню ал жылларында алыннгандыла. Юслеринде табийгъатдача таулу кийимлери барды: кюн сайын да, багъалы кюнледе да кийген.

Биринчи суратдагъы Орусбийланы Исмайылны жашы Наурузду. Аны жалан къарамамы окъуна нени тутады. Терен

Орусбийланы Исмайылны жашы Науруз

Сюйюнчланы Исмайыл

акъылы болгъаны бет сыфаты окъуна кѳргюзтеди. Кезлери-ни жютюлюгю, олтургъаны, аркъа сюегини тюзлюгю линейка бла ызлагъанча туйюлмюдю? Иги къарачыгъыз, сѳз къарыусузду.

Бир жол, революциягъа дери Бештау жанында уллу чаришле болгъандыла. Ары Шимал Кавказны бек белгили адамлары жыйылгъандыла. Ол санда Ногъайдан, Дагъыстандан, Къарачайдан, Къабартыдан эм башха жерледен да. Ала чатырлада жашап болгъандыла Ол къадар адамланы ичинде Орусбийланы Наурузну чырайлыгъы бирсиледен артыкъ билиннгенди. Кесини ким болгъанын ангылап, аны къарамында къаллай бир ѳхтемлик барды.

Солдан оненга: Кючюкланы Шауаны кызы Фатимат, Шакъманланы Уммолатны жашы Бекир, Шакъманланы Асланбекни кызы Люба, Кючюкланы Шауаны кызы Наширпхан, Кючюкланы Шауаны жашы Кыбадий, ортада эр кишини аты белгисизди

Экинчи суратыбыздагы Суююнчланы Магометни жашы Исмайылды. Бу суратха да жюзге жууукъ жыл болады. Сурат XX ёмюрню ал жылларында Нальчикде алыннганды. Бек ариу сакъланнганды. Анга да иги эс буруп къарагъыз, Суююнч улуну белини инчгелигине кёз жетдиригиз. Не менме деген тиширью да сукъланыр анга. Аллаи бели болгъан эркишини бюгюн окъуна бир излечигиз. Ёттем киши болгъанды Исмаил, жигит адам. Бу ёмюрню ал жылларында ол Тюркге барып, анда кыралны башчысына тюбеп, ары кёчерге суйген таулулагъа жер алгъанды. Революция башланнгынчы дери кеси да бир къауум адамны кёчюргенди. Бели асыры иничгеден, анга чуба (корсет) кийген жаш деп да айтхандыла.

Ючюнчю суратха да иги къарагъыз. Ала жууукъ адамладыла. Сол жанында сюелип тургъан тиширью Кючюкланы

Сюйюнчланы Маштай

Шауаны кызы Фатиматды. Аны жанында олтуруп турган эр киши Шакъманланы Уммолатны жашы Бекирди. Аны сол жанында акъ кийимли кызы Бекирни къарындашы Асланбекни кызы Любады. Любаны сол жанындагы тиширыу да Кючюкланы Шауаны кызы Нашрипханды. Ол Бекирни биринчи къатыны эди. Нашрипхан жашлай ёлгенди. Халкъда болган адетдеча Нашрипхан ёлгенден сора аны гитче эгечи Фатиматны Бекирге бергендиле. Къыйырда сюелген эр киши Нашрипхан бла Фатиматмы къарындашлары Къубадийди. Аны 1937 жылда ёлтюргендиле. Жарсыугъа, ортадагы эр кишини ким болганын билалмагъанбыз.

Шакъманланы Асланбекни кызы Люба Темиркъанланы Борисге эрге чыкыгъанды.

Бу сурат да жыйырманчы ёмюрню ал жылларында алыннганды. Аланы юслеринде хар кюнден да кийген кийимлери барды. Эркишиле, тиширыула да таулуланы ол заманда адетлерине кёре кийингендиле. Эр кишилени чепкенлери, беллеринде къамалары, керохлары. Тиширыуланы юслеринде да миллет кийимлери. Эр кишиле да ариу санлыадыла.

Сюйюнчланы Тенгизни жашы Маштайны суратына уа бир къарачыгъыз. Нечик ариу санлы адамды. Ол кеси да Биринчи дуня урушха къатышханды. Константин Чхеидзе 1932 жылда чыгъарган “Страна Прометей” деген эсериу китабында Маштайны юсюнден былай айтады: “Деменгили Маштай. Ол бийик ёсюмлю, къарыулу адам болганды. Жаш атын, адам къойну кётюргенча, сыртына кётюргенди.” Ма алай жазылады Сюйюнчланы Маштайны юсюнден.

Энди уа бир таулу тиширыуну юсюнден айтайыкъ. Ол Малкърарукъланы Исламны кызы Даутады. Аны юсюнден ол башында сагъыннган китабыбызда былай айтылады: “Таулада тепсеулени кёрмеген – ол алыкъа жашап башламагъанды. Даут-хан женгилди, субайды. Ол тепсеген заманда – ауну ичи бла саркыган алтын жауунланы ичинде кюмюш

жаууннга ушайды. Ол атлы оюм неда туугъан жан тьююлдю – ол Даут-ханды». Ол сёзлеге не айтырыкъса, не къошарыкъса.

1917 жылны август айында уллу орус жырчы, Шаляпин Нальчикге келгенди. Анга Малкъарны, Къабартыны белгили адамлары той-оюн этип тубегендиле. Бу сёзлени автору Даутаны тепсегенин анда кёргенди. Ма аллай чырайлы, сыфатлы адамларыбыз болгъандыла бизни арабызда ол заманлада окъуна. Аланы юслеринде, бетлеринде бир къошакълары жокъду. Хар затлары да хар кюнде болгъанычады.

Жанхотланы Бийберт

АХШЫНЫ АТЫ УНУТУЛМАЗ

Абайланы Асланбек

Онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымьнда Малкъарны аты айтылгъан кишилеринден бири Абайланы Махаметгерийни жашы Гергокъ эди. Халкъын суйген, анга кёп ахшылыкъла этген адам эди ол. Аны юсюнден бюгюн да таурухла, хапарла жюрюйдюле. Къауумун эсгерейик.

Малкъар бла Къабартыны ортасында чек тохташдырылгъан заманда комиссия къуралады. Таулуланы жанындан Гергокъ ары киргенди. Ёмюрледен бери да Малкъарны жерлери болуп тургъанлыкъгъа, Хаймаша, Ауар-Сырты жайлыкълагъа сугъанакълыкъ этип, аланы бийлерге кюрешгенле бар эдиле. Болсада... Абай улу кёп къыйын салып, къагъытла жарашдырып, ол жерлени кесибизде къойдурады.

Къагъытланы Гергокъ биргесине тутханды. Ол ёлгенден сора уа аланы Абайлары сакълап тургъандыла. Совет власть тохташып, байла-бийле бла кюрешип тебирегенде, Абайланы тутдуруп, Сибирьге ашырып башлагъанларында, къагъытланы, халкъгъа бир заманда керек болурла деп, Чаналадан бир юйюрге къоядыла.

Гитчеракъ чемоданнга жыйып, была Гергокъну къагъытларыдыла деп, букъдуруп тургъандыла. Кёчгюнчюлюкню заманында уа аны солдатла табадыла, ачып къарайдыла. Кеслерине керек зат болмагъандан сора отха атып къоядыла.

Малкъарда жерлери такъыр болгъанла кёп эдиле. Алагъа жангы эл салыргъа Гергокъ Хабазны да алады. Андан сора, Огъары Малкъаргъа къайтып, адамланы ныгъышха жыйып: «Эркин жерди, сууу барды, жайлыгъы кёпдю, эл салыргъа тапды, кёчюгюз. Улоу керекге болушурма», – дейди.

Адамла аны хапарына тынгылайдыла, алай, тюрлю-тюрлю сылтаула этип, алайдан кетип тебирейдиле. Тёртеубешеу къаладыла. Аладан бирлери турады да: «Оллахий, Гергокъ, бизни ючюн сен кёп айландынг, къыйналдынг. Мен аны зыраф эттем. Эрттен бладан кеч къалмай, юйюмю, малымы да жыйып, жолгъа чыгъарма» – дейди. Бирсиле да ыразылыкъларын билдиредиле. Биринчиле болуп жангы жерге ала кёчгендиле. Андан сора жууукъларын да чакъырадыла. Алай эте, Абай улуну хайырындан Хабаз жангыдан къуралгъанды. Шёндю ол бизни ариу эллерибизден бириди.

Гергокъну халкъына этген ахшылыкълары аны бла чекленип къалмагъандыла. Энтта да бирин эсгерейик. Шёндюгю Тёбен Жемталагъа алгъын Кожок Къабакъ дей эдиле. Алайны да жери эркинди, малгъа, адамгъа сууу барды, отун этерге, журт ишлерге агъачы. Гергокъ, кеси ахчасына алайда, жер алып, Огъары Малкъардан ары эки жыйырма юйюрню кёчюреди. Кеси да юйдегиси, юйюрю бла ары кетеди. Ол заманда анда Дохов, Вологиров, Журтов тукъумладан юч къабартылы юйюр бар эди. Таулула да юйле, журтла ишлеп,

мал жайып, мирзеу ёсдюрюп, иги жашау кыурап тебирейди-ле. Жарсыугъа, халкъ Азиягъа кёчюрюлгенде, жетмиш беш юйюр кыабартылылагъа жазыладыла. Аны бла ала, мындан кетип, алагъа кыошулуп кыаладыла.

Гергокыну адамлыгыны юсюнден да бир юлгю келтиреик. Россейде кыулланы эркин этиу башланганда, Малкыарда, ол иш тюз кёзден кыарап, кесиникилени башларына эркин этген биринчи тау бийледен болганды ол. Аны ючюн анга патчахны саугыасы берилгенди. Кисловодск тийресинде жер юлюш да бёлюннгенди.

Юйюрюню юсюнден айтханда, аны юй бийчеси Амырханланы кыызлары эди. Ала алты кыыз бла терт жаш ёсдюргендиле. Кыызла: Фатимат, Жулдуз, Жалдуз, Хадижа, Зайнаф, Айшат. Ала, заманлары жетгенде, эрге барып, бирер жерде юйюр кыурап жашагандыла.

Жашланы таматасы Сафар эди. Бек чырайлы адам болганды. Орамда баргъан заманда, ол туурадан ташайгынычы, адамла ызындан кыарап тургандыла. Анга термиле, андан сёз сакълай, кёп тиширыула жюрек ауруулу болгандыла.

Алай, жарсыугъа, ариуну, ахшыны да душманы кёпдю. Андан хата жетип угъай, зарланып. Сафарны элде бир антлы шуёху бар эди. Ол аны юйюне бара туруучу эди. Шуёху да кёп туз-гыржын ашагъан эди Абай улуну юйюнде. Бир жол Сафар, жумушдан келе, тенгине кыайтады. Жаш юйде болмайды Анасы бет жарыкылы тубейди, аллына аш-суу салады. Ол аны ашап бошаргъа жашны халы тюрленип тебирейди. Сафар, ашда бир зат болганын сезип, кесин тышына атады. Аз-маз баргъанлай, амалсыз болады да, бир юйге кыайтып, айран тилейди. Анда да, эр кишиси иште кетип, юйде тиширыу кеси болады. Аны уа айраны тауусулуп, гоппан бла бири кыалып тура эди. Ол аны эрине аяйды да, тауусулганды деп кыояды. Биченни кезиюу эди да, эр киши кыаууму мал аш хазырларгъа кетип эди. Жашха болушургъа ол кюн алайда адам болмай кыалады.

Къадарым алай болур эди деп, Сафар андан сора кишини юйюне да къайтмайды, тюзюнлей тукъум къалаларына жол салады. Къабакъ эшиклеринден арбазгъа ётюп, юч-тёрт атлам этгенлей, жыгъылып, алайда ёледи. Алайда ачыу иш болады. Осал адамны хатасындан.

Абайлары ариу сабийлеринден бошайдыла. Ким этгени да белгили болгъан эди. Халкъ итни налатын берди ол тиширыугъа. Айранны бермеген къатынны уа эри, гошпанны да къолуна тутдуруп, юйюне ашыргъан хапар барды.

Сафарны гичеси Жанхот эди. Ол да, атасыча, элини, жамауатыны къайгъысын этгенди. 1912 жылда, пар бла ишлеген агъач жаргъан быхчы келтирип, Къашхатауда орнатханды. Бир оруслу механикни да келтиредди. Революциягъа дери ол къолунда ишлеп тургъанды. 1916-1918 жыллада Жанхот Огъары Малкъарны старшинасыды. Артда революция, ызы бла граждан уруш башланады. Бий болгъанлыкъгъа, Абай улу халкъ бла кюрешмегенди. Серебряков аскери бла адамланы асмакъгъа асханда, Кожок Къабакъдан адамлары бла келип, андан ары артыкълыкъ этдиртмегенди.

Власть тохташхандан сора, Жанхотну тутуп, Астраханьнга ашырадыла. Анда тюрмени таматасы, насыпха, аны оруслу механиги болуп чыгъады. Ол Абай улуна иги къарагъанды. Бираздан, керек къагъытла хазырлап, аны Дагъыстанга жибереди. Анда ол Барысбийланы Къаншаугъа тюбеп, экиси да чемоданла ишлеп, баш кечиндирип тургъандыла. Артда Абай улу юйюрюн да ары келтиредди. 1935 жыл жангъыдан аланы Къазахстанга кёчюредиле. Джамбул областны Мерке деген станцинсында жашап тургъанды. «Ай, Малкъарым, Малкъарым, сени сууунгдан бир уртласам эди», – деп, элине, журтуна термиле, 1942 жылда ёлгенди. Туудукълары Хасанияда, Вольный Ауулда жашайдыла

Тергокъну ючюнчю жашы Асланбек да бек ариу болгъанды. Пятигорскден, Москвадан, Петербургдан келген суратчыла, аны чырайына сейир этип, суратын алып, откриткала этип, сатып тургъандыла. Кеси уа, биринчи дуня

урушха кетип, анда жигитча ёлгенди. Юйдегиси болмагъанды.

Жашланы гитчеси Абдул-Мажит эди. Ол, Владикавказда гимназияны тауусуп, тау инженер бопуп ишлеп тургъанды. Революциядан сора бий тукъумдан болгъаны ючюн власть анга да кёп кыйынлыкъла сынатханды Ахырында, болалмай, Азербайджаннга кёчюп кетеди. Анда, ауруп, урушну алтында жыллада ёлгенди. Абдул-Мажитни жашы Шамил, юйдегиси Малкъарукуланы Фатимат, эки кызылары Жаннет бла Мадина бююнлюкде Хасанияда жашайдыла.

Абайланы Махаметгерийни жашы Гергокъ ахшы адамларыбыздан бири эди. Аны заманында Бахсандан Орусбийланы Исмайылча, Бызынгыдан Сюйюнчланы Тенгизча, Огъары Малкъардан Айдаболланы Азнорча, Малкъарны тутуругъу эди. Аны аты да халкъыбызны тарыхында ёмюрлеге кылыр.

АЗНОРЧА КИШИ БОЛ, ДЕГЕНДИЛЕ АЛГЪЫШЛАДА

Айдаболманы Аздор

Кёп жылла мындан алда атамдан эшитген эдим: «Бизни ауузда Айдаболланы Аздордан акъыллы киши болмагъанды», – деп. Ол аны бла энчи шагъырей туююл эди, алай халкъда жюрюген хапардан айтханды. Ушагъыбызда эсде къалгъан аны бир къауум акъыл сёзюн да эсгерген эди. Малкърда сабий тууса, Аздорча киши болсун деген алгъышны да айтхандыла.

Алай, не иги болсанг да, уллу элдеде, кёп адам жашагъан жерде санга ыразы болмагъанла, сени суюмегенле да табыладыла. Бирле жашау къолайынга сукъланып, башхалары уа – элде жюрюген деберинге. Аздорну ёлтюрюрге излегенле окъуна болгъандыла. Къарабашланы Кичибатыр алай иши ючюн Сибирьде тюрмеде олтуруп да къайтханды. Сюдде жангылыч иш эттенине, сокъураннганын да айтхан эди.

Айдабол улу кѣп жылланы Огъары Малкъарны старшинасы болуп тургъанды. Бир белек заманны уа - Къарачайда Хасауутда.

Архивде табылгъан къагъытлагъа кѣре, Азнорну атасы Мимболат 1842-1846 жыллада орус аскерде къуллукъ этгенди. 1849-1851 жыллада Кавказ линияда къуллукъ этген офицерлени тизмесинде Айдаболланы Мимболат бла бирге Абайланы Мимболат бла Батырбек да бардыла. Алайды да, архив къагъытлада жазылгъанына кѣре, Азнорну атасы орус аскерде он жылдан артыкъ къуллукъ этгенди. Баям, ол кеси да кѣп жашамай ълген болур. Анга шагъатха дагъыда бир архив къагъытны юсюнден айтайыкъ. Ол 1884 жыл 22-чи декабрьде Нальчик шахар сюдге жазылгъанды. Анда Азнор былай жазады: «Биз акъылбалыкъ болгъунчу Абайланы Хажи 300 сомгъа сатхан Къош-Тюбю-Сабан жерибизни къайтарырыгъызны тилейме. Зауурбек алыкъа акъылбалыкъ тюйюлдю».

Иеси Мимболат сау къадарда Хажи аны жерин башха адамгъа саталыкъ болмаз эди. Мимболатны Азнор, Зауурбек деп эки жашы, Жулдуз деп да бир къызы болгъандыла. Къыз Къарачайгъа Музарланы Биясланнга эрге чыкыгъан эди.

Къарындашла уа ата юйлеринде Огъары Малкъарда Къоспартыда жашагъандыла. Уллу мюлк да жыйгъандыла. Кѣп жайлыкълары, биченликлери да бар эдиле. Онтогъунчу ъмюрню экинчи жарымында къулларын азат этген бийлеге жамауат жерледен юлюш бѣлюннгенди. 1906 жылда жазылгъан къагъытха кѣре, Азнорну бир ыстауат тууары, къойлары, жылкъысы, 4500 десятин да Баталпашинскеде -100 десатини. Аны уа, ол Учкъуланда Байчораланы Келеметге ортакъгъа бергенди. Алайды да, Азнор къолайлы адам эди.

Жыйырманчы ъмюрню аягъында узакъ тау элlege арба жолла ишлеп тебирейдиле. Ол санда Малкъар ауузуна да. Чирик кѣлню тийресинден Огъары Малкъаргъа жол тарны кюнлюм бети бла бара эди. Бюгюнлюкде да бир-бир жерледе аны эски ызы сакъланыпды. Таулула не заманда да

жол ишлеуде кюнлюм бетни сайлагъандыла. Ол аланы терк къургъакъсыгъаны бла байламлы болур.

Алгъа эски жолну кенгертирге деп оноу этилгенди. Айдабол улу аны унамагъанды. «Чегет жаны бла ишлегиз!» - деп тохтагъанды. Ол алай нек айтханды? Улоу жюрюрча жол ачылса, элими тыш адамла басарла деп къоркъуп. Чегет жанында уа къаяны тешерге тюше эди да, аны къыйынлыгъын эсге алып, къурулушчула ишни башламазла деп умут этгенди.

Болсада иш жеринден тепген эди. Заказчы, подрядчы да табыладыла. Жыйырма беш бригада болуп, алты жюзден артыкъ адам жолну къурулушун башлайдыла. Къаяланы чачдырыргъа ушкок от керек эди. Аны алыргъа Малкъар обществону старшинасы Айдаболланы Азнор аскер складлагъа къарындашын Зауурбекни жибергенини юсюнден къагъыт барды.

Ол заманлада элге старшина юч жылгъа айырылып болгъанды. Азнор а бир бири ызындан эки кере айырылгъанды. Ол гитче къуллукъ туююл эди.

Тау эллени бек уллусуна аллай бир заманны башчылыкъ этип тургъаны ючюн, аны намысы уллу жюрюгенди. Андан сора да бар эдиле Малкъар ауузунда атлары айтылгъан кишиле. Болсада, адамланы асламысы эки кере да аны ючюн къол кетюргендиле.

1891 жылда Нальчик округну начальнигине жолну къурулушуна 500 пуд ушкок от алгъаныны, аны ючюн подрядчикге Харламший Муратановха 303 сом 89 капек бериллигини юсюнден Азнорну къагъыты барды.

Ара архивде Айдабол улу бла байламлы дагъыда бир къауум сейир документле табылгъандыла. Аладан биринде былай жазылады: «1909 жыл 9-чу мартда Терк областны начальниги князь Орбелианини буйругъу бла Айдаболланы Азнор къуллугъундан эркин этиледи».

Дагъыда бир къагъытны хапарын айтайыкъ. Аны Ха-сауутну старшинасы Жерештиланы Эдик Терк областны

*Сол жанында биринчи: Къантемирланы Барисбий,
Шакъманланы Омар; соелип тургъан Айдаболланы Таттыука*

начальнигине жазады. Анда былай айтылады: «Айдаболланы Азнор бизни элде жети жыл старшина болгъанды. Кёп ахшылыкъ этгенди. 3602 десятин жер да къошдургъанды. Уручулукъну ахыры бла къурутханды. Аны хайбырындан эллилени къолайлары ёсгенди. Мындан арысында да къапырын тилегенбиз. Жарсыугъа, юйюнде болуму осал болуп, анга элине кетерге тюшгенди. Адамланы ыразы этип, ахшы ишлегени ючюн, анга махтау бериригизни тилейме».

Былайда бир затха эс бурайыкъ. Хасауут къарачайлы элди, Кисловодскени тийресиндеди. Анда эки жүз юй бол-

гъанды. Заманнга кёре гитче эл тюйюл эди. Азнорну уа ишлей тургъан жеринден элине къайтханыны юсюнден быллай хапар жорюйдю.

Малкъарда болум бираз тюрлене башлайды. Къара халкъ бла бийлени араларында къайгъыла чыгъадыла. Ол заманда битеу къыралда да алай эди. 1905 жылда Петербургда мамыр демонстрацияны патчах аскерле къырадыла. Элде тынчлыкъны сакълар ючюн, хурметли адамладан бир къаууму Хасауутха барып, Айдабол улун Малкъаргъа чакъырадыла.

1909 жыл 20-чы ноябрьде Азнор малкъар жамауатха жангъдан старшина болуп айырылады. Ол жылла да белгили революционер, артда да Къабарты-Малкъарны обкомуну биринчи секретары Бетал Калмыков аны арбачысы болуп тургъанды. Биргесине тау бийледе бола, аланы жашауларына сукъланганды. Артда революциядан сора аланы къурутур кючюн аямагъанды.

Огъары Малкъарда Мысакаланы Аслангерийни кёп жашы бар эди. Азнор келсе, ала мал союп, той этип болгъандыла. Жашла бек ариу тепсегендиле. Барындан да ариу Кёккёз тепсей эди. Ол кеси да биринчи дуния урушха къатышханды. Николай-II патчах аскерлени тинте айланган заманда Мысака улу къуллукъ этген жерге да къайтханды. Таматалары тилеп, Кёккёзню патчахны аллында ат юсюнде тепсетгендиле. Патчах асыры сейир этгенден, аллына барып, ыразылыгъын да билдирип, къучакълагъан да этгенди.

Ол хапар бу жанында кенг жайылгъан эди. Аны Калмыков да эшигенди. Революциядан сора Мысака улун тутханларында, Бетал анга: «Патчахны аллында тепсегенинча, мени аллымда да тепсе», – дейди. Ол а: «Мен арбачыны аллында тепсемейме», – деп кёйгъанды. Илишаннга сала туруб а, кёкюрегине ушкоклары буруп тургъанлары алларында тепсегенди.

Айдабол улу Азнорну уа бийле бийлеген жамауат жерледен алып, жарлылагъа юлеширге акъылы да бар эди. Анга

да бир къагъыт шагъатлыкъ этеди. Аны 1909 жылда Малкъар обществовону атындан Иттийланы Шавай жазгъанды.

Болсада Азнор этген муратына жеталмагъанды. Нартан элни тийресинде бийлени жыйылыуу болгъанда къайсысы эсе да анга уу ичирген хапар жюрюйдю. Сёз айт деп, аякъ бла бозаны береди да, аны ичип бошагъанлай окъуна сезген эди, дейдиле, «Ай, антсызла уа», - деп алайдан чыгып кетеди. Андан сора бир къауум заманны къаты ауруп, 1915 жылда 24-чю апрельде ёлгенди. Хасауутчула, Азнорну ахшылыгъын унутмай, ол ёлгюнчю жыл сайын анга малдан, мирзеуден да юлош чыгъарып тургъандыла.

Азнорну юй бийчеси Амырханланы Шеша эди. Аланы юч жашлары бла төрт къызлары болгъандыла. Жашла Къумукъ, Мухтарбий, Науруз, къызла Наибхан, Саният, Сафият, Майрусхан эдиле. Аладан бек белгилелери Мухтарбий болгъанды. Ахлулары къубултуп анга Таттыука дегендиле. Алай халкъда жюрюген аты уа Таттыукады. Революцияны заманында ол большевикле бла кюрешгенди. Алайсыз да боллукъ болмаз эди. Ол заманда дуния экиге бёлоннгенди. Жарлыла ырысхыны тенг этеик дегендиле. Байла аны унамагъандыла. Араларында уруш башланнганды. Эки жаны да бир бирлерин аямай къыргъандыла.

Къанлы сермешледе большевикле хорладыла. Таттыукагъа тыш къыралгъа кетерге тюшеди. Аны биринчи къатыны Шакъманланы къызлары болгъанды, къадары белгисизди. Экинчиси уа Барисбийланы Лейля эди. Ол бек ариу къыз болгъанды.

Ата журтундан кетгенден сора Таттыукагъа кёп къыйналыргъа тюшгенди. Ауруп, ёле тургъан жеринде оруслу генералны къызы багъып, сау этгенди. Аны бла бираз жашагъанды. Артда, андан айырылып, Сириягъа кёчгенди. Анда абхазлы тишируну алып, аны бла жашагъанды.

Уллу Ата журт урушну кезиунде Къызыл Жорда ишлеп тургъанды. Концлагерьледен таулуланы, къарачайлыланы чыгъара тургъанды. Бир жол эки таулу жашны юйюне элтип, сыйлагъан да этгенди деп да айтадыла.

Айдабол улуну Сирияда иги жашагъанын эшитип, къуллукъчуладан бири къагъыт жаза кетип, ишинден къыстатханды. Андан сора анга кёп къыйналыргъа да тюшгенди. «Малкъарымы кёз къыйырым бла окъуна жангыз бир керечик кёрсем эди», - деп, туугъан элине термиле ёлгенди.

Аны Заурбек бла Къайсын деп жашлары болгъандыла. Ала Америкагъа кетип, анда Нью-Джерси штатда жашап тургъандыла. Заурбек юйдегили болгъан эди. Аны эки жашы бла бир къызы болады. Атасыны осуятын толтура, Огъары Малкъаргъа келип кетгенди. Къайсын а юйдегили болмагъанды.

Таттыуканы бир къарындашы Къумукъ революциядан сора Тюркге кёчген эди. Юй бийчеси Барисбийланы къызларыды. Аланы эки къызлары болгъанды.

Азнорну гитче жашы Наурузну юй бийчеси Къарачайдан Дудаланы Кючюкню къызы Саният эди. Аланы Магоммет (халкъда жюрюген аты Гиняз) бла Мариям деп жаш бла къызлары болгъанды. Революциядан сора ол Къарачайгъа кетеди. Бир кере уа кече къагъытларын алыргъа элге къайтады. Алайда, муну ким эсе да кёрюп, органлагъа билдиреди. Ала уа, мычымай жетип, тутуп кетедиле. Ол аны бла жокъ болады.

Наурузну жашы Гиняз а Уллу Ата журт урушха да тири къатышханды. Кёкюреги орденле бла майдалладан толугу, Орта Азиягъа эгечине да келген эди. Бир жумуш бла Омск шахаргъа кетеди да, андан къайтмай къалгъанды.

Азнорну къызларыны юслеринден айтханда, таматарлары Наибхан Кючюкланы Алиймырзаны жашы Хадисни юй бийчеси эди. Аланы туудукълары Дюгерде жашайдыла. Хазнидонда. Куцуков деп тукъумлары алайды. Сафият бла Саният Барисбийлагъа эрге баргъандыла. Майрусхан а эрге баргъынчы ажымлы ёлген эди.

АУУЛНУ КЪАДАРЫ

Тау аууланы кыайсына барсанг да, кёресе бузулуп, чачылып турган эски эллени. Таш хурула, оюлган кыабыргыла, журт мурдорла бла шинжили юкюле кыалауурла болуп кыалганчадыла бир заманлада жашау кыайнаган эллерибизде.

Кыямамы жетди былагы, жерми тепди, кыаяла, тауламы оюлдула юслерине? Не болду былагы?

Бююнлюкде аланы атлары да унутула барадыла. Ол гунч болган элле бла бирге, сёзсюз, кёп тукьумланы да кыадарлары алача болганды. Бу хапар аллай бир сур жазыулу элни, тукьумну юслеринденди.

Бийланы Сафар-Алий Кыоспартыда жашаганды. Анда тууганды, юйюр ёсдюргенди. Ууахтысы жетгенде, дуниядан кетгенди. Асыралган да ёз элинде этгенди. Таулача

*Бийланы Мырта (ортада) жашлары бла.
Онг жанында Таусо (фин уруида ёлген) эм Келемет*

*Бийланы Сафар-Алийни ортанчы жашы Маштай
Амырханланы Къырым бла*

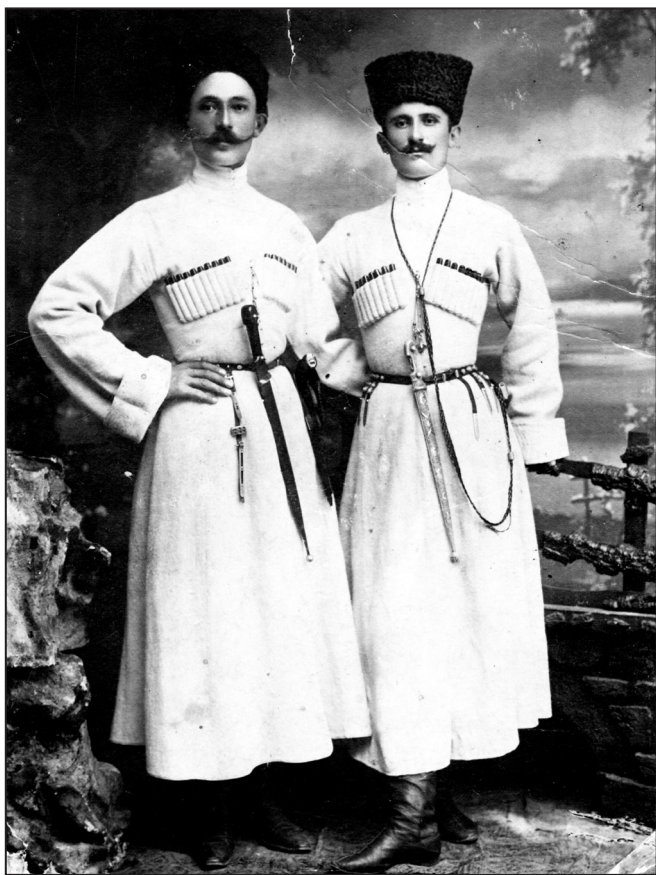
бийик, субай, ариу юч жаш бла бир къыз къойгъанды. Жашла Паша, Маштай, Хажи, къызны аты Аплий эди.

Чирик кёл тийресинде тукъумну Ауул деген бийлик жерлери болгъанды. Анда мал тутхандыла, мирзеу ёсдюргендиле. Къоспартыда, Чайнашкы сууну боюнунда жер такъырлыкъ этгенди. Жыйырманчы ёмюрню алпында Бийладан жети-сегиз юйор ол тийреде журт къурайдыла. Ол санда Сафар-Алийни юйюрю, Аслан-Бекни, Мыртаны, Хажи-Омарны, Шауайны, Баттыны, Тотур-Бекни юйлери.

Къолларынды болгъан адамла эдиле да, экинчи жыл, башын да къанжал бла жапдырып, межгит да ишлетедиле.

Оразада узакъ кѡошладан окѡуна малчыла жума намазгѡа ары жюрюп болгѡандыла.

Эл ортасында ныгыш да кѡуралады. Кѡартла туудукълары бла алайгѡа келедиле, нарт жырла айтадыла, сабийлени жети-тогѡуз атагѡа дери санаргѡа юйретедиле. Ыйыкѡдан мал союлады, юйюрлеге юлюшле чыгѡарыладыла. Уллу Малкѡардан терк-терк бери ёгюз арбала келе тебирейдиле. Кѡысхасы, алайда эл кѡуралады.

Бийланы Паша бла Маштай

Бийланы Мыртаны жашы Хамит

Болсада узакъ туююл эди аны ёмюрю. Ауулда адамла жашап башлагъанына толу юч жыл да толгъунчу, къыралда революция башланады. Ызы бла граждан уруш. Власть тохташхандан сора, жангы кьуллукъчула элни чачадыла. Юйлени, журтланы буздуртуп, кьурулуш материалларын а юйлерине ташытадыла. Межгитни окъуна кьоймайдыла. Аны кьанжалын алып, кесини юйюню башын жапдыртхан кьуллукъчу уа, отуз жетинчи жылда тутулуп, аны бла жокъ болуп кетгенди.

Элни кьурагъанладан, анда жашагъанладан а не хапар, кьайры кёчдоле, кьайда турдула, ахырлары кьалай болду?

Бирини кьадарына да адам сукъланырча туююл эди. Эр кишилени асламысы отузунчу жыллада тутулдула. Бир кьауумун Ата журт уруш жутду. Тиширыула уа, аталарыбыз, эрлерибиз, кьарындашларыбыз бюгюн-бюгече кьайтырыкъдыла дей, алагъа термиле, кёз жиялумукълары кьурумай, жашауларын ётдюргендиле.

Сафар-Алийни тамата жашы Паша тойчу-оюнчу адам болгъанды. Ол сыбызгъы согъуп тебиресе, тегерек-баш шошайгъанды. Кийик жаныуарла, къанатлыла да анга тынгылагъанча, жан-жанын агъач къуршалагъан Ауулда, Бий улуну сыбызгъы макъамы чыкыгъанда, аланы тауушлары тохтагъанды. Кеп нарт жыр да билгенди Паша. Ол сыбызгъысын да согъуп, жыр айтып башласа, уллу-гитче да къулакъ салгъандыла. Ариу тилли болгъанды. Къартха, сабийге да селеше билгенди. Жамаат сюйген, аллай адам эди Паша.

Аны юй бийчеси Амырханланы Омарны къызы Шам-

*Сафар-Алийни гитче жашы Хажу .
Онъ жанындагъы Мысакаланы жашлары*

шият эди. «Эбизе бийчеси киби́к ариу», деп сёз барды таулулада. Бек айырма тиширыулагъа айтхандыла алай. Шамшият аллайладан бири эди. Суу сурат киби́к. Экисини да аталары англы шуёхла болгандыла. Бирге уугъа жюрюгендиле, узакъ эллеге, ауушла бла аууп, кьонакыгъа барып болгандыла. Омаргъа кызы туугъанда, аны кьууанчын этген кюн, аш кьанга артында олтуруп хапарлашханда, Амырхан улу бла Сафар-Алий, Аллах айтып сабийле жетселе, аланы бир юйюр этербиз деп, ант этгендиле. Ол кюн окьуна, эфендиге айтып, эки сабийге да неках этдиредиле. Тауда аллай адет да жюрюгенди.

Сафар-Алий Амырханлагъа жашын биргесине элттип болганды. Сабийле бир бирлерин таныгандыла, билгендиле, юйренгендиле. Артдан-артха, жомакылада айтылганча, бир бирлерин кьаты да сюедиле.

Заманлары жетгенден сора, эки тукьумну таматарлары жыйылып, оноулашып, Паша бла Шамшиятны бир юйюрлю этедиле. Бийлада, Амырханлада да, малла союлуп, бозала биширилтип, уллу тойла боладыла.

Сафар-Алийни тамата жашыны хапары алайды. Паша, Шамшият да бек алаMAT жашагандыла. Жарсыугъа, аллай ариу юйюрте сабий болмады.

«Сюйген адамьмы жер башында урлукьсуз кьоярык туйюлме», - деп, сабий болмагъаныны терслигин кеси бойнуна алып, Шамшият юйюне кетерге да бир тебирейди. Болсада Паша унамайды. Туугъандан бери да бир бирге буюрулганбыз. Аталарыбызны антлары бла байланыпбыз. Арабызда сюймеклик барды. Сен сюесе мени, мен да алай. Бу дунияда бирге жашаргъа керекбиз», - деп кьойганды.

* * *

Маштайны юй бийчеси Жанхотланы Кьумукьну кызы Сарат эди. Быланы бир кызылары - Жаннет, жашлары - Мухаммат болгандыла. Ала да бек огьурлу юйюр болуп жашап башлагъан эдиле.

Къарындашланы гитчелери, айтханыбызча, Хажиди. Ол Мысакаланы кызыларын алады. Алыкъа быланы сабийлери жокъду

Ауул чачылгъандан сора Сафар-Алийни жашлары Нальчикге кетип, анда жашап турадыла. Отуз экинчи жылда быланы ючюсюн да бирден тутадыла. Ол заманда Россейни тюремелерин сынагъанла, андан ызларына къайтмай къалгъанла да аз болмагъандыла.

Халкъда уа быллай бир сёз жюрюй эди: «Арбазында танасы болгъанны Сибирге ашырадыла», - деп. Энди аны букъдуруп айтхандыла.

Бийладан бу юч къарындашдан сора да болгъандыла тутулгъанла. Ол санда Тотурбек, Мырта эм аны эки жашы Сейид бла Келемет.

Тотурбек бир къауум жылны Уралдан къагъыт ийип да турду. Артдаракъда башха жерге кёчюргенлерин билдиргенди ол. Алай андан сора Тотурбекден бу жанына хапар жетмегенди. Ол аны бла думп болуп къалгъанды.

Мырта бла аны биргесине тутулгъан жашларындан да хапар айланмады. Ким биледи, къайсы тюремеледе жоюлдула?

Хамит деген жашы да 1941 жылда Украинада Полтава шахарны къатында немец самолётла бомбала атхан кезиуде ёлгенди. Тутулмай къалгъан жашларындан бири Таусо уа 1940 жылда фин урушда жигитча ёлгенди.

Сафар-Алийни жашлары Нальчикде тутулуп турадыла. Эгечлери Аплий къарындашларыны юсю бла кёп къуллукъчугъа тюбеген эди. Тиширыугъамы хурмет этдиле, огъесе башха сылтауму болду, жашланы эки айдан эркин этдиле.

Болсада ала юйлеринде кёп турмадыла. Адамлары иги къууанып да бошагъынчы, къарындашланы жангъыдан тутуп кетдиле. Бу жол аладан бир таууш да чыкъмады. Алай бла думп болдула.

Пашаны юй бийчеси баш иесине асыры ачыу этгенден, жилий-жилий, эки кёзю сокъур болуп, бир жылдан ата юйюнде ёлгенди.

Биз башында сагъыннган адамланы жангыз бири сауут алып, властьха къажар турмагъан эди. Битеу сылтау да ала бий тукъумдам балгъанларыды. Бюгюнлюкде ол къадар эр кишиден, уллу тукъумдан жер башында жангыз бир жаш барды.

Ма алайды Ауулну эм аны къурагъанланы къадарлары.

АНДА, ЖАЙЛЫКЪДА, БИР СЫН ТАШ БАРДЫ

Жанхотланы Азнауур эркин ёсген, жигитлиги да, кыарыуу да болгъан ёхтем жаш эди. Кеси бийледен болгъанлыкъга, къазаны жарлы жашла бла иги къайнагъанды. Атасыны байлыгъы кёп болгъанды. Андан жашыртын Азнауур жарлылагъа малларындан берип тургъанды. Эллилерини арасында сыйы бек жорюгенди. Аны юсюнден Къарачай-Малкбар фольклорда да айтылады, аны юсюнден жыр да этгендиле.

Алай алай иш бирча айтылып квалмайды. Халкъда аны кёп тюрлюсю жорюйдю. Бирле кшошадыла, бирле кворатадыла. Алайды да, мен да бий – Жанхотланы Ибакъны жашы Азнауурну юсюнден эшитгеними айтайым.

Хапаргъа кёре Абайлары Жанхотладан эсе адам санлары бла кёбюрек болгъандыла. Алай Жанхотланы ырысхы байлыкълары аладан эсе аслам эди. Абайлары Жанхотланы байлыкъларын кволгъа этер ючюн аман акъылгъа киредиле.

Ол заманлада жортууулгъа чыкыгъан бир адет болгъанды. Кеслерине базыннган жигит жашла эл элледен жыйылып, жыйын болуп, узакъ жерлеге барып, малла сюрюп болгъандыла, асламысында атланы. Ким биледи, малдан эсе жылкыы сюргенми женгил эди, огъесе тауда атны сыйы, кесими багъалы болур эди.

Бир бирледе алай кетгенле жыл да тургъандыла. Анга жыл жортууул дегендиле. Ол кёп жигитни кволундан келген зат болмагъанды. Жанхотланы Азнауур а жигитлени да жигити эди. Бир жол ол жыллыкъ жортууулгъа кетеди. Къалай эсе да бу жол ол къайтычу кезиуонден кечирек квалды. Сора Азнауур бир жерде жоюлгъан болур деп, элде алай хапар жайылды. Абайлары да ол кезиуню ычхындырмай хайырланыргъа мурат этдиле. Байрамны сылтау этип, ала Ибакъны юйлерине чакъырдыла.

- Шо, къарт Ибакъны тутуп, башын кессегед,
Аны малына, мюлкюне кесибиз ие болсагъед!
Жайлыкъда, биз сыра, ичги этейик.
Ичгиден эсиртип, тюртюп, жардан атарбыз,
Жанхот жалмакъны да къара ёзденлеге сатарбыз.

Ма аллай аман акъыллары болгъанды Абайланы Жанхотланы Ибакъгъа. Бу сёзле малкъар фольклорда жырдан алыннгандыла. Юйде, от жагъада сынжыргъа да тагъылып, къазан къайнайды. Сыйлы алгъышла айтыладыла, боза аякъла терк-терк кётюредиле. Абайлары Ибакъны төрге ёт-дюргендиле. Жанхот улуну да ичгени башына жетип, жантая башлагъанды. Абайлары да хыйла ниетлерин толтурургъа хазырланадыла.

Алай Аллах бермегеннге ёлюм жокъду. Аны оноун ол этеди. Ол кезиучюкде Азнауур жортууулдан къайтып къалады. Юйге киргенлей окъуна атасыны къайда болгъанын сорады. Къайры кетгенин билгенлей, ишни халын сезеди, терк окъуна ары тебирейди. Барса – Абайлада уллу байрам. Отда къазан асылып. Жаш адамла аны тегерегинде жумуш этедиле, таматала уа къанга артында бири-биринден ариу алгъышланы айтадыла.

Азнауур, кёп сагъыш эте турмагъанлай, адамла да анга артыкъ эс буруп башлагъынчы, сарыкзулакъ къамасын чыгъарып, къазан асылгъан сынжырны урады. Къазандагъы отха тегюледи. Болгъанны тютюн басып, бир зат кёрюнмей къалады. Ол такъыйкъада Азнауур атасын ат бойнуна алып, алайдан ташады.

Иш асыры терк болгъандан бир адам зат билалмай къалады. Хар зат тынчайгъандан сора, Абайлары ангылайдыла болгъан ишни сылтауун. Тукъум таматала жыйышып, Жанхотлары бла жарашыргъа амал излеп башладыла.

Абайланы Алиймырзаны Къаракюмюш деп беш да тау элде аты айтылгъан ариу къызы болгъанды. Кеси да обур тилни билгенди деп, таурухда алай айтылады. Сора Абай-

лары кеслерин терсликлерин жулур ючюн Къаракюмюшню Азнаургъа береди.

Энди уа аланы къояйыкъ да Къабартыгъа ётеик. Къабартыны бийлери, бек жигитлери жыйылып, жортуулгъа тебирейдиле. Жыйын жыйылады, оноу этеди. Алагъа жол кёргюзтюрге адам керек болады. Къарайдыла тинтедиле, араларында аллай адам табылмайды. Сора ары дери да жортуулада бола тургъан къабартылыладан бири алай айтады:

- Таулуду анасы, Азнаурну чакъырыр эдик,- деп.

Экинчиси уа турду да: «Энди тешик чабырлы таулу болмаса биз кесибиз жортуулгъа баралмайбызмы?» - дегенни айтды. Ол сёзлени эшитгенден сора, жортуулгъа тебирегенле арсар болдула. Ол кезиуде биринчи сёлешген дагъыда турду да: «Ол тешик чабырлы таулу туююлдо, ол Азнаурду, Азнаур», - дегенни айтды.

Азнаур а туююлдо, ол а сары саурусханды.

Ногъай жылкъыланы уа таулада тауусханды.

Ногъай атладан а ол таулада жылкъыла этгенди.

Ногъай сюекледен а тюзледе туркъула

Терк суундан паром кирик ётюучюдо Азнаур.

Чапыракълай ногъай башла тёгюучюдо Азнаур.

Жанхот улуну къаллай болгъанын ангылагъандан сора жыйын Азнаурну жортуулгъа чакъырта, сёзге уста бир адам жибереди. Ол да келеди, жумушун Азнаургъа билдиреди. Аны уа къатын алгъанына алыкъа ай да озмайды. Ол барыргъа ыразы болмайды. Алай таулулада аллай бир сёз барды: «Келечи иги болса, акъсакъ къыз юйде къалмаз», - деп, сёзге уста адам аны жүрегине къалай тиерге сёз тапды: «Энди жаш къатынынгы кесинлей къоюп, жортуулгъа къалай чыгъарыкъса».

- Деп масхара халда сёлешеди. Ол терк къызыучу таулу къан а: «Жыйылыучу жерибизге сизден мен алгъа жетерикме»,-деди.

Жаш келин кюрешди эрин жибермезге. Алай Азнауур сёзню бир кере айта эди. Таулада ол эди жорукъ. Эки сёзлюню адамгъа санамагъандыла.

Къаракюмюш обур тилни биле эди, Азнауур бу жол жортууулдан къайтмазлыгъын да ангылады. Кёп кюрешди жибермей. Алай иш Къаракюмюш суйгенча болмады. Ол заманда жолгъа чыкыгъан эр кишини ызындан тиширыу къаргъыш этди. Баям, ачыгудан айтылгъан сёзле болур эдиле.

*Атлан, атлан, атлан, батыр Азнауур,
Къуру атланганда ат арбагъа жетдирген Азнауур,
Ат юсюнде къара къанла тёкдюрген Азнауур.
Мындан барсанг, жыйынынга ал бол, Азнауур.
Андан келсенг, кёк атынга сал бол, Азнауур.
Батылмаучу атынг батхакълагъа батылсын, Азнауур.
Табаныгдан ногъай окъла къатылсын, Азнауур.
Ол да барып жюрек тамырлагъа чанчылсын, Азнауур.
Къара къанынг сырдылагъа чачылсын, Азнауур.*

Суюсе-суюмесе да жолгъа чыкыгъан адамын тиширыу хазырларгъа керек эди. Юсюне- башына къараргъа тюшеди. Сора ол заманда да Къаракюмюш эрине бу сёзлени айтды:

*Мисирлагъа урияла келедиле,
Санга барып къапталлыкъла алайым,
Сызлыгъы сайын бир окъ тийсин,
Жиги сайын бир къан сийсин.*

Урияла деп жырда тау артындан келип, сатыу этип айланган эбзелеге айтыладыла. Къаракюмюш аладан кийим этер ючюн тигерге къумач алгъанды. Ким биледи, ол тиширыу аллай бир ачы сёз да айтхан болмаз. Алай Азнауурну элни жамауаты бек суйгенди. Ачыуларын алыргъа уа адам керек эди да, жырда Къаракюмюш терсленеди. Баям, адам

не жигит болса да, аллай ишле бла кюреширге бир кьалса, ол ачымай кьутуллукъ болмаз. Таулула да бир сёз барды: «Бир кере кьутулду, экинчи кере кьутулду, ючюнчю кере уа тутулду», – деп.

Бу жол кьадар Азнауур жанлы болмады. Жанхот улу сёзюне ие болду. Айтханыча, жыйындан да алгъа белгиленген жерге келди.

Азнауур жортуулгъа жорюю тургъан киши эди. Аны хар кереклиси да тынгылыды: юсю-башы, сауулары. Ушкок отуна деричи ол кесин кьарап хазырлатханды. Аты уа? Жортуулгъа чыкьгъанны бек ышангылы нёгери аны атыды. Азнауурну уа кёк аты болгъанды. Жортуулгъа чыгъып, ол андан бир да айырылмагъанды. Ненча жерде кёк ат иесини жанын сакьлагъанды, кьаллай бир кьыйынлыкьладан кьутхаргъанды! Кьышда, боранда, жай иссиде, жулдузлу кечеледе неда ачы сууукъ жауундан иеси агъач, таш артына бугъар эди. Жамычысын а атны сыртына жабып болгъанды. Кёк ат иесини хар айтханын аннгылагъанды. Кьуугъун ызындан кьаршы тюшюп, Азнауургъа бугъаргъа тюшсе, ат да иесини жанындан жатып, жер бла тенг болуп кьалыр эди. Андан белги болмай тепмез эди.

Азнауур атын бир заманда кьамчи бла урмагъанды. Ол керекли жумушун атны кьулагъына шыбырдап болгъанды. Ала бир-бирни сёзсюз ангылай эдиле.

Ма аллай эди Азнауурну кёк аты. Жортуулчула азмыкёпмю айландыла, бир кьауум замандан Ногъай тюзлеге жетдиле. Марай кетдиле да, бир жылкьыны сюрдюле.

Энди уа Ногъайны юсюнден да бир зат айтайыкь. Таурухха кёре, Азнауурну бир эгечи ногъай ханладан биринде эрде болгъанды. Аны уа бир жашы бар эди. Ол да жигит жашды, кьыйынлыкьдан артха тура билмеген. Ана кьарындашыны аллай ишле бла кюрешгенин да билип болгъанды. Аллай ишде тюбеширге тюшсе да, ала бир-бирге тийишмегендиле... эгечден туугъан Азнауурну кёк атындан танып болгъанды.

Жортуулчула, жолда кыйынлыкылагда да тубей, чырмала, жылкыны сюрюп келедиле. Ызларындан Азнауурну эгечинден туугъан кыуугъун бла жетеди. Ары дери уа, жортуулчуланы араларында Хадаужукъланы бийлери бар эди да, аны аты арып, баралмай тебирейди. Ол заманда Азнауур кёк атын анга берип, кеси уа жылкыдан ат тутуп, анга минеди.

Кыуугъунчула бла жортуулчуланы араларында атыш башланады. Азнауур эгечинден туугъанны кёргенлей окъуна таныйды, аны жанына уллу кёллю болады. Алай ол ана кыарындашын таныялмайды. Азнауурну тубюндеги кёк ат туююл эди. Атын ажащдыргъаны Жанхот улугъа жарашмады. Ол бек ышанган жеринден анга ушкок атылды. Кызыу кыоргъашин Азнауурну кёкюрегин тешеди. Ол ушкок атылган жанына бурулду. Сора эки кыолу бла атны жалкыасына жабышып, тынч жерге учхалады. Жанхот улуну кёзлери ахыр кере кюннге кыарадыла. Жигитни жюреги тохтады.

Эгечинден туугъан ана кыарындашын алайда кыаплады. Жаш келип, кимни ёлтюргенин билгенден сора ачыу этди, ёлюкню аллында кёп сюелди, сора кесини кыулагын кесип, Азнауурну юсюне салып кетди...

Нарсанадан Кичибалыкъ жанына аугъан жерледе жайлыкылада бир сын таш барды деп, кёргенле хапарын айтадыла. Ол Азнауур ёлген жерде, анга деп салыннганды, дейдиле. Аны ким салганы белгисизди. Юсюнде уа арабча алай жазылыпды: «Ишинг болмагъан, манга не болгъанын сурама, анангы сютю бла тилейме»,-деп.

ЖИГИТЛИКНИ ЖОЛУНДА

Заммайланы Карохну жашы Алий

Заммайланы Карохну жашы Алий 1904-1905 жылда бардырылган орус-япон урушха кыатышханды. Аны биргесине башха таулу жашла да болгандыла. Аладан бири белгили революционер Асанланы Хажу-Мурат эди.

Уруш аулакылада таулу жашла кеп кыйынлык сынап, журтларына алай жыйышхандыла. Бир жол Алий кыуллук этген бёлюм, Асанланы Хажу-Мурат да араларында болуп, аскер командованияны буйругун толтура, бир элге барадыла. Анда жашаганлагыа ким бар, ким жок деп сорганларында, эллиле ол тийреге тышындан аскерчиле неда башха белгисиз адамла жанламаганларын айтхандыла. Алийланы жыйын кече ол элде кыалады. Адамланы сёзлерине ышанадыла. Кылауурла да саладыла.

Танг аласына жууукъ, къалауурланы да тауушсуз кетерип, алагъа жау чабады. Эки жанындан да атышадыла. Жукъудан элгенип уянган адамла, халны иги ангылагъынчы окъуна, жауну окъларындан жыгъыла эдиле. Къысхасы къанлы сермеш болады. Алайдан Алий бла Хажи-Муратдан башха адам къутулмайды. Экиси да, юслери – башлары тозурап, болгъанлары къан жугъу болуп, аскерибиз тургъан жерге, алай жетедиле. «Аллах, Аллах, сизге не болгъанды? Къайдадыла къалгъанларыгъыз?»- деп соргъанларында, была ишни болушун айтадыла. Сора была да иги аскер жыйын хазырлап бардыла да , алагъа чапханланы бирин къоймай гунч этдиле.

Орус - япон урушха онтөрт таулу жаш къатышхандыла. Ала барысыда кеслерин чынтты жигитлеча кӛргюзтгендиле. Сыйлы саугъалагъа тийишли болгъандыла. Заммай улуну юсюнден айтханда, энчи жигитлиги ючюн, 2-чи Манчжур аскерни 564-чю номерли буйругъуна кӛре, Георгий жорну тӛртюнчю даражасы бла саугъаланнганды, андан сора да анга урядник чын берилгенди. Артда уа революция башланады, дуня акълагъа бла къызыллагъа бӛлӛнеди. Ол заманда Алий Асанланы Хажи – Мурат бла бирге большевикле жанлы эди. Элге, жамауатха, битеу халкъгъа да ариу, иги жашау келтиребиз деп, кӛп кюрешген эдиле ала. Айтханларыча жашау да башланды. Артда акъла келдиле да, большевикле таугъа чыкъдыла. Заммай улу, Хажи-Мурат да ала бла бирге эдиле. Хажи – Мурат а Тау артына да ӛтӛп къайтды. Бек жигит жаш болгъанды Алийни тенги Хажи – Мурат.

Бир жол, ингир ала, Алийге таньшы келеди: «Сюйсенг,- дейди ол,- къабыр къаздыр да, жанынг саулай ары кир, сюйсенг а аягъын басханны кӛзюнг кӛрмей, къач. Бусагъат сени ӛлтюрюрге келликдиле». Алий олтуруп бираз тыннгылады да сора былай айтды: «Сау кӛзюмден жерге кириучӛледен тӛйюлме. Ӛлом келсе уа, анга тийишлисича тӛберме»,- алай айтып сауутун да алып , таугъа чыгъады.

Азмы-кѣпмю турду ол анда, алай ол кеси умут этген жашау келгинчи, жарлыланы власты тохташхынчы уа ёлген эди. Ким биледи, кече къалгъан жеринде сууукъ ётюп, ауруууна олдамы къошулду. Жашлай ёлген эди Заммай улу. Тамата сабийине ол заманда 7-8 жыл бола эди.

Алийни басдырып, бир къауум заман озгъандан сора уа элге серебряковчула кирдиле. Аланы араларында бир таулу жаш бар эди. Бир кюн ол жаш да биргелерине, Заммайланы арбазгъа акъ аскерчиле келедиле. Къарт Карох да, аны юй бийчеси да арбазда олтуруп эдиле. Серебряковчула бла келген жаш, Алийни юсюнден болгъанны амаанын да айтып, къайда болгъанын сорады, аладан аны ёлгенин эшитгенде уа, ёрге-ёрге секире: « Аны ёлюрге эркинлиги жокъ эди. Мен анга дертими жетдирирге керек эдим», - деп, бек ачыу этеди. Кетерден алгъа уа акъла эки къартны, Алийни сабийлерин да къамичиле бла тюйдюле, юйлерин да кюйдюрдюле. Алийни къабырын окъуна къазаргъа тебиреген эдиле. Алай элни жамауаты жыйылып, ол ишни болдуртмады.

Къармашыулу жаш эди Заммайланы Алий. Ол заманда окъуна Шаурдатда тюкен ачхан эди. Москвагъа дери жетип, товар келтирип тургъанды. Бусагъатдача адамланы ичлерин кюйдюрген аракъы уъай, керти да халкъгъа керекли хапчукле жетдире эди ол. Замай улу халкъыны кертичи адамы болгъанды.

Заммайланы Карохну жашы Алий, дуняда аз жашагъан эсе да, белгили ыз къойгъанды. Аны жашы Мазан, Ата журтун немец-фашистледен къоруулай, 1943 жылда Харьковну тийресинде жигитча ёлгенди. Урушха дери Герпегежде комсомол организацияны секретары болуп тургъанды. Узун бойлу, чырайлы адам эди ол. Кесини да къартланы арасында окъуна намысы бек жюрюгенди. Эллиле аны жаш адамлагъа юлгюге келтирип болгъандыла. Мазанны, жарсыугъа, юйдегиси жокъ эди.

Къызы Забида уа Улбашлагъа эрге баргъан эди. Аны жашы Азнор халкъда аты айтылгъан жырчыды.

ЖАРЫМ ПАТЧАХНЫ САУГЪАСЫ

Османланы Къарабашны юй бийчеси Къарабашланы Залкъыны кызы болганды. XIX ёмюрню биринчи жарымында Залкъы Хурзукдан кёчюп келген эди. Ары дери Малкъар жанында Къарабашлары жашагъандыла деп эшитмегенбиз.

Залкъыны жети кызы бла юч жашы болгандыла. Заманлары жетгенде, ала да бирер жерде юйор къурайдыла. Кызла эрге барадыла, жашла къатын аладыла. Залкъыны сабийлеринден бек жигити, бек аты айтылгъан Кичибатыр болганды. Огъары Малкъарда байла-бийле бла кюрешгенди. Эки кере Сибирьни да сынап къайтханды. 1913 жылда Черек аузунда болгъан къозгъалыулагъа тири къатышханды.

Потёмкинчилени хапарын да Огъары Малкъарда ол жайганды. Аны серебряковчула асмакъгъа асхандыла.

Малкъардан тышында да Кичибатырны кёп ышангылы адамлары болгандыла. Аладан бири Азов тенгизни тийресинде жашагъан оруслу помещик. Аны нек сагъыннганыбызны артдаракъ ангъларсыз.

Залкъыны бир кызы Османлагъа барады. Аланы төрт жашлары болады. Бек гитчелери Бай-Мырза эди. Ол туугъан заманда асыры тюклоден, анасына кёргюзтюрге къоркъадыла да, къоншу элде бир жангы туугъан сабийге алышадыла. Алышадыла дегенде да, сабийин кёргенде анасы къоркъур деп, (Ауругъан тиширыу андан да бек къарыусуз болмасын деген акъыл бла) тиширыу аязгъандан сора ол сабийни анга кёргюзтедиле. Ана къагъанакъ сабий аныкъы болмагъанын жыйысындан ангылап къояды: «Сау эсе, мени сабийими бери тапдырыгъыз», -деп тохтаиды. Не этерик эдиле, алдыла да келдиле.

Жарсыды сабийин кёргенде анасы, болса да, артха уа тюртмеди. Кереклисин тапдырып, къарап турду. Сабий ёсюп, 4-5 жылы толуп, орамда нёгерлери бла ойнай тургъан

заманда, ала муну хиликгя этип башлайдыла. Энди сабий сабийлигин этеди. Бу хапар Кичибатыргъа жетеди. Бир жол келеди да, жашны тап кийиндирип алып кетеди.

Ол биз башында айтхан Азов тенгизни тийресинде жашагъан шуёхуна элтеди да, Бай-Мырзаны анда къоюп кетеди.

Жашчыкъны элден узакъ болмай бир мал къошда тутадыла. Беш жыл озады, дагъыда беш жыл. Бай-Мырза орус помещикни къолунда ишлейди. Бир къон Бай-Мырзаны биргесине ишлегенледен биреулен келип, иелерине жашны юсюнден туюю кетип, эти ариу тазаланнганыны юсюнден къууанчлы хапар билдиреди. Ол, хапарны эшитгенлей, салып къошха барады. Бай-Мырзаны ауруу юсюнден кетгенин кёргенден сора, биргесине алып келеди. Андан сора Бай-Мырза энди 2-3 жыл чакълы бирни, помещикни аты бла, аны къошларына, сабанларына барып, ол буюргъан жумушланы толтуруп тургъанды. Бютюнда бег а, ол адам Бай-Мырзаны малгъа къарагъанын, аны сюйгенин, андан терен ангылауу болгъанын бек жаратханды да Бай-Мырзаны кесине управляющий этип салады.

Осман улу бай оруслу кишиде 40 жылы толгъунчу тургъанды. Аны кёре Кичибатыр терк-терк келип болгъанды. Бай-Мырза къалгъан къошну аллында уллу гыйы таш болгъанды. Кичибатыр биринчи кере бери келгенде жашчыкъны аны юсюне миндирип, аузу бла макъам ойнап, къарс къагъып, жашчыкъны тепсетген этгенди. Ким биледи энди къачан къайтырма, сабийни эсинде бир зат къалсын дегенлигими болур эди. Артда къошчу нёгерлери ишден бош заманларында, Кичибатырча къарс къагъып, Бай-Мырзаны тепсетип тургъандыла. Башха жубанчлары болмагъанлагъа ол сейир кёрюне болур эди. Артдан-артха Бай-Мырза ол ишге алай бериледи, къошда кеси къалса да, ташны башына чыгып, жаланаякъ тепсеп болгъанды. Тепсеген дегенде да, тюрлю-тюрлю аякъ бюкгенлени кеси къурап, сагъатла бла ташдан тюшмей тургъанды. Жашны бу къылыгына энчи эс нек бургъаныбызны артдаракъ ангыларсыз.

Кюнлени биринде Азов тенгизни тийресинден Кичибатыргъа къагъыт келеди: «Жашыгъыз чырайы, сыфаты ариу болгъан адамды. Ишчиди, къылыгъында бир шарайып табар затыбыз жокъду. Адамланы да алларында бек намысы жорюйдю Тиширыуланы юслеринден айтханда уа, кеси къызымдан башлап, аны жаратмагъан элде хазна къыз жокъду. Сен тенгимсе, шуѳхумса. Сизни тѳрегизни билеме. Жаш башха миллетлиге, башха динлиге шашхынчы, аны оноуун эт», - деп айтылады анда.

Жашны атасы, къарындашлары, ана къарындашы Кичибатыр да Бай – Мырзаны келтирирге жолгъа чыгъадыла.

Къонакълагъа битеу эл чыгъып тюбейди. Бек ариу кѳредиле. Оруслу помещик, бу жашны юлюшюдю деп, къойдан, тууардан да кѳп мал береди. Келгенлеге да бирер ат саугъа этеди. Кетер кюнлеринде адамына, малына да жол азыкъ да салып, алай ашырады.

Жыйын жолда къыйналгъан эсе да, адамларын да ачытмай, мал да къоратмай, Малкър аузуна жетеди. Шыннган-Сууну бойнунда тохтайды. Маллагъа суу ичиредиле. Адамла да солуйдула, абидез алып, намаз да этедиле. Энди тебирейик деп тургъанлай, эл жанындан Асанланы Гония юслерине чыгъып къалады. Салам береди, салам алады.

Маллада уа эки уллу ѳгюз болгъанды, къулач мойнозлюле. Алагъа мамича ѳгюзле дегендиле. Мамича деп уллу бѳкем затлагъа айтхандыла. Асан улуну жаны кетеди ол ѳгюзлеге. «Айтхан багъагъызны береим, бу эки малны манга сатыгъыз», - деп тохтайды.

Ол заманда Кичибатыр, Бай-Мырзаны атасын Къарабашны бир жанына чакъырады да, оноулашадыла. Къайтып келип, оноуларын Асан улугъа билдиредиле. Аны уа юйюнде Бабий деп онтѳртжыллыкъ къызы болгъанды. Жаш болса да, айтылгъан къыз эди. Кичибатыр оноуларын билдиреди. «Сен,-дегенни айтды ол,-юйде къызынг Бабийни ма бу малланы иесине бер. Киеу къоллу, мал къоллу да боласа. Биз а жарагъан келин къоллу болабыз».

-Ыразымыса?

Асан улу бираз сагъыш этди да:

-Сизнича жуукъладан Аллах къачырмасын, ыразыма,- деди.

Жашла жангы жууукъ юлюшлени къолларын тутуп:

-Аллах этилген ишни огъурлулугъун берсин, -деп алгъыш этдиле.

Ары дери не къыз жашны кърмегенди, не да жаш- къызны. Болса да таматала этген оноугъа аладан бири да угъай деп айтмагъанды. Жыл санларында уллу башхалыкъ болгъанлыкыгъа, бир бирни ангылап, бек ариу жашагъандыла, кѣп сабийлери да болгъанды.

Ол жыл Бай-Мырза элде турады. Экинчи жыл а, жаз башында, беш-алты нѣгери бла Хаймаша жайлыкълагъа маллары да алып чыгъадыла. Айдаболланы Азнор Огъары Малкъарны старшинасы болгъан кезиудю.

Ол жылда Заюковха бийик даражалы къуллукъчуладан биреулен келеди. Хапаргъа кѣре, жарым патчах болгъанды. Ким биледи, ол алай эсе да. Алай бир затха ишекли болурча туйюлдю. Заюковда уллу той-оюн болады. Ары Малкъарны келечилери да барадыла. Тѣгерекден кеслерине базынган жигитле да жыйыладыла. Хар бири къонакылагъа фахмусун кѣргюзтеди. Азнор а ары барырдан алгъа Хаймашагъа ѣтюп, Осман улуну алып келгенди.

Уллу арбазда адамла тѣгерек туруп, тепсерге сыйгенлеге жерни эркин этгендиле. Бир жанында бийик къонакыла, ала-ны жанларында къобузчула. Тепсеуле башланадыла.

Экеу-экеу къызла, жашла чыгъадыла. Бири биринден ариу усталыкъларын кѣргюзтедиле. Кезиу Осман улугъа жетеди. Къызладан бирин чакъырып тепсейди. Ол тепсеююн бошап, къызны жерине элтип, артха бурулгъан кезиуде, Айдабол улу къобузчуланы къулакыларына бир зат шыбырдайды. Олсагъат къобузчула «Асланбийни» согъуп тебирейдиле.

Осман улу секирип, аякъ бурунларына туруп, адамланы аллы бла эки кере тѣгерек айланып, къобузчулагъа да баш

уруп, тойну уллусун башлайды. Тобукъларында тепсейди, аякъ бюгеди. Битеу билгенин, битеу усталыгъын таулу жаш алайда кѳргюзтеди. Не къадар тепседи эсе да, арыгъан халы болмады. Сора ол бийик къонакъны аллына барып, онг къолун мангылайына тиреп, солдатча орус тилде: «Сизге саулукъ тилейме», -деп суюлды.

Къонакъ адам асыры сейир этгенден, ёрге туруп, орус тилде бир къауум зат сорду. Малкбарлы жаш да анга ол тилде шатык жууап этди. Тепсегенине, сѳлешгенине да асыры сейир этгенден, ол жарым патчах кѳкюрегинден майдалларындан бирин тешди да, Бай-Мырзаны къапталына тюйреди.

Арта Бай-Мырзаны юй бийчеси бийик къуллукъчу берген саугъаны Нальчикде багъалы затланы алгъан тюкеннге ётдюрюп, аны багъасына баш иесине сыйлы пальто алады.

Бай-Мырза кѳчгюнчюлюкде Къазахстанда ёлгенди. Ол заманда анга 100 жылдан атлагъан эди.

ЧЕРЕК АУУЗУНДА КЪОЗГЪАЛЫУ

Жыйырманчы ёмюрню ал жылларында Россейде капитализм айный баргъаны бла байламлы байла-бийле бла жарлыланы араларында класс айырылыкъла тау элдеде да ачыкълана башлагъандыла. Алайсыз да жерлери аз болгъан адамланы жашау къолайлары осалдан-осалгъа айланады. Ол артыкълыкъны кётюралмай, Черек тарында уллу къозгъалыу болады.

Онтогъузунчу ёмюрню 60-чы жылларында Кавказ комитетни оноуу бла Къара-Сууну, Бабугентни, Догъууатны, Ташлы-Таланы агъачлары Малкъар обществогъа берилгендиле. Къара-Сууну агъачы Малкъар черекни сол жанындады. Тардан чыкыгъан жерден башлап Холам черекге дери жетеди. Эки минг десягинден артыкъды.

Цораланы Мырза

Мамайланы Рамазан

Промышленность айный барганы къадар, агъачны магъанасы да уллу бола башлайды. Бир-бирле халкъны байлыгъын бийлеп тебирейдиле. XIX ёмюрню 90-чы жылларында Малкъар обществодан Кавказ, администрацияны

органларына тарыгыула барып тургандыла. Алай аланы жанындан бир тюрлю болушлукъ этилмегенди.

Терк областьны правлени 1897 жылда жерлери аз болган тау элли адамланы хар бири да агъачны хайырланьыргъа эркинликлери болурча оноу этгенди. Терк областьны бла Ставрополь губернияны кырал мюлк управлениясыны 1890 жылда 14-чю мартда этген отчётунда былай айтылады:

«...Ол агъачла, Терк областьны башха агъачларыча, энчи иеликде бир заманда да болмагъандыла, хар ким да хайырланып тургандыла аланы». Кырал мюлкню министрени келечиси аны юсюнден ачыкъ айтханды: «...Черек бла Чегем сууларыны жагъаларында хар ким да хайырланган агъачла, адамладан сыйырылып, кырал мюлкню жер-жерли управленияларына ётдюрюлорсе керекдиле».

Болсада тау бийле агъачлагъа иелик этип башлайдыла. Адамла ол ишге ыразы болмагъанларын, чамланганларын билдиредиле.

1912 жылда Котляревская-Нальчик темир жолну, Къашхатауда бла Жемталада уа агъач жарашдыргъан заводланы къурулушлары башланадыла. Аны бла байламлы агъачны магъанасы да ёседи.

XIX ёмюрню экинчи жарымында Россейде крепостной право кетерилгенди. Малкъар бийле да къулларын азат этгенлери ючюн жер юлюшле аладыла. Жанхотлагъа Бабугент тийресинде Къара-Сууну агъачы жетеди.

Ала аны къолгъа этгенден сора, къалауурла да салып, кеслеринден эркинлик болмай, адамлагъа агъач бермей тебирейдиле. Ёмюрледен бери да хайырланып турган жерлерине бир адам оноу этгенин халкъ суймейди. Анга да жашаргъа керекди, юйле, журтла да ишлерге.

Жанхотлары халкъгъа керек тенгли бир агъач берип тургандыла. Ала излеген жаланда низамды. Хар ким агъачны кеси суйгенича кырып бармай, бир мардасын да

30 июль 1918. отъ начальника Шершен
 за № 10926 пришла телеграмма на
 Кандидова следующего содержания:
 «Братский Валкарского округа сего
 года для Ани Буцикова, Маргу Чокова
 Фрунзину Макаева и Машади...
 как члены главных агитаторов в
 - отношении к развращению туземного
 населения зажиточные в тире...
 и т. д.»

МВДМ КБР, ф. 125, оп. 1, л. 90 и. 276 об

исполнитель:
 нач. орг. отдела
 Заванья документаль. отдел / Н. Х. Курманова /

13.10.2000

билрча. Терек кесилген жерге уа кеслери зыгыт да орнат-хандыла. «Аллахны агъачына кимни да оноу этерге не иши барды?»-деб а, адамла аны унамагъандыла.

Алай была, Къара-Сууну агъачын бийлегенден сора да, Огъары Малкъардан Нальчикге улоу жюрюген жолну да бегитген эдиле. Аны бла да чекленмей, алайны жюрюгенледен хакъ алып башлайдыла. Ол а адамланы бютюнда бек къозутады. Жанхотлары бла малкъарлыланы аралары аманнга кетеди.

Бир жол Шкантыдан Этчеланы Къурман, Туура – Хабладан Гюзюланы Жаубатыр, Кюнлюмден Занкишиланы Гитче, Чегетден Уяналаны Хаж-Батыр, Фардықдан Киштикланы Кичи арбалары бла Къара-Суугъа тебирейдиле. Экинчи кюн, арбаларына да отун жюклеп агъачдан бери чыкыгъанлай, къалауурла быланы алларын тыядыла. Даулаша келип, экиси да туююшюп башлайдыла. Жанхотлары, къалауурларын да болушдуруп, эллилени ёгюзлерин сыйырып, кеслерин а тутуп къоядыла.. Ол ингирде окъуна хапар элге жетеди.

1913 жылда 20-чы-21 -чи июльда Малкъар ауузундагъы элдеде сходлагъа жыйыладыла да, алада этилген оноугъа кёре уа: 22-чи июльда къозгъалыу башланады. Бек алгъа Шкантыдан 250-300 адам чыгъады. Алагъа Туура-Хабладан 300-ге жууукъ: Кюнлюм элден да 250 адам къошулады. Башха элледен адамла келе, къозгъалыугъа къатышханланы саны эки мингден атлайды. Саууту болгъан сауут бла, болмагъаны да балтасы, сенеге бла. чыгъадыла.

Малкъаргъа бара, Чирик кёлге жетгинчи, жол жанында, Черек къозгъалыугъа къатышханлагъа аталып, уллу таш салынып турады. Алайда Жанхотлары тюкен тутхандыла. Анда оруслу жашны ишлетгендиле. Жолну сол жанында уа терек бахчалары болгъанды.

Ол бахчаны бегитир акъылда Жанхотлары Гамар кёпюрге дери узунлугъу 656 сажны, бийиклиги метр бла жарым болгъан таш хуна ишлетген эдиле. Бюгюнлюкде да ол хунаны сакъланган ызы барды. Къозгъалыугъа къатышханла тюкенни кюйдюредиле, хунаны да бузуп, черекге къуядыла.

Жанхотланы адамлары агъачда бугъадыла. Бирлерин Нальчикге къуугъуннга жибередиле. 25-чи июльда Владикавказдан 500 адамдан къуралгъан атлы аскер келеди. Къозгъалыуну башчылары Хучиналаны Алий эфендини, Цораланы Мырзаны, Мокъаланы Хажимырзаны, Оракъланы Магометни, аладан сора да, юч жыйырмагъа жууукъ

адамны тутадыла. Ала Оракъланы Батырбекни жашы Ма-
муш, Мокъланы Чопанны жашы Хажимырза, Шукаланы
Къараны жашы Шыйых, Нёгерланы Къацини жашы Ми-
сир, Цаколаны Гыллыуну жашы Шабат, Таукенланы Ха-
жимырзаны жашы Наныкъ, Башийланы Теммону жашы
Исмайыл, Эфендиланы Кокайны жашы Къайсын, Баший-
ланы Жамболатны жашы Шепшо, Мамайланы Ёрюзмекни
жашы Батий, Къарчаланы Эдикни жашы Абдул, Иттиланы
Башийни жашы Шауай, Таумырзаланы Геуюргюню жашы
Какку, Фрийланы Ортабайны жашы Къажокъ, Токъуйла-
ны Баучуну жашы Оразбатыр, Къарабашланы Залкъыны
жашы Кичибатыр, Герийланы Абусаламны жашы Туумакъ,
Хучиналаны Хачинни жашы Огъурлу, Османланы Омарны
жашы Цициуа, Османланы Баучуну жашы Омар, Негерла-
ны Муссаны жашы Мырзабек, Бёзюланы Окъупну жашы
Мухаммат, Бёзюланы Аппойну жашы Хасан, Хуболаны Ас-
ланбекни жашы Хажи-Бекир, Тетууланы Мескени жашы
Хуртуй, Таулуланы Шапкону жашы Бийсолтан, Мисир-
ланы Мырзаны жашы Мухаммат, Гюзюланы Къанболат-
ны жашы Батча, Бапиналаны Тукъумну жашы Ийналукъ,
Токъдуланы Муссаны жашы Омар, Негерланы Хажи-Алий-
ни жашы Хатуу Улбашланы Соттаны жашы Кичибатыр,
Тогъузаланы Атайны жашы Баттал, Тогъузаланы Жанхот-
ну жашы Оразай, Бёзюланы Сибилчини жашы Шамил, Бё-
зюланы Сибилични жашы Татау, Бёзюланы Туудуну жашы
Бийнёгер, Бёзюланы Цораны жашы Таукъан, Бёзюланы
Хажи-Алийни жашы Харун, Хуболланы Асланбекни жашы
Хажи-Осман, Хуболланы Хажи-Батырны жашы Абусалам,
Хозаланы Миммону жашы Жумакку, Гюзюланы Беккини
жашы Кока, Хыбыйланы Мухамматны жашы Мырзабек,
Къудайланы Иссаны жашы Токай, Токълуланы Оразба-
тырны жашы Къаншау, Хозаланы Жанболатны жашы Ос-
ман, Тогъузаланы Атайны жашы Даулет, Биттууланы Жа-

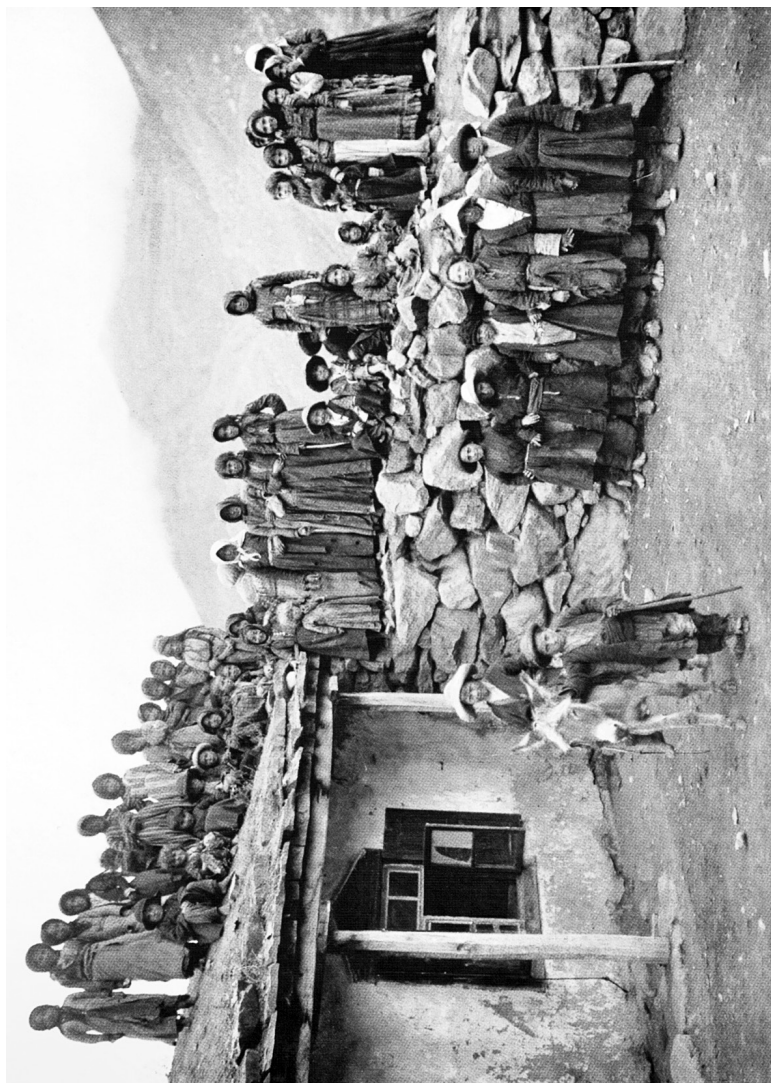
шарбекни жашы Къожакъ, Шаугаланы Солтанбекни жашы Къубадиий, Бегийланы Геуюргюню жашы Эсенбай, Къарчаланы Къандайны жашы Эдик, Бёзюланы Туудуну жашы Къанамат эдиле

Къозгъалыуну башчыларын 3-4 кюнден, къалгъанланы уа бир суткадан сора жиберген эдиле. Алай ол аны бла бошалып къалмайды иш сюдге бериледи. Ол заманда жамауатны атындан ёкюллюкню халкъыбызны закий жашларындан бири Шаханланы Басият этеди. Бу ишни юсюнде къаты кюрешгенди Аны хайырындан Жанхотлары бийлеген агъачны эллилеге къояды. Иш кеси да 1916 жылда бошалады.

Жамауат агъачны бийлеген Жанхотланы Шаухалны жашлары Къумукъ, Къазий, Бекирбий, Бийберди. Эм ардагъы Тюркге кёчюп кетеди. Къумукъ революциядан сора Огъары Малкърда ауушханды. Эки жашы, эки къызы бар эдиле Жашы Тенгиз уруш бошалгъандан сора Американы Бирлешген Штатларына кёчюп, анда жашагъанды, Малкъргъа да юч кере келгенди. Экинчи жашы Залимхан урушха къатышханды. Андан сора Кисловодскеде жашап тургъанды.

Къазийни юй бийчеси Орусбийланы Махайны къызы Шама эди. Аланы эки къызлары болгъанды Къазий Огъары Малкърда ауруп ёлгенди. Бек гитчелери Бекирбий Мысакаланы Кызыуну алгъан эди. Аланы бир жашлары болгъанды. Бекир кечгюнчюлукню аллында Огъары Малкърда ауушханды.

Черек къозгъалыуну кезиуонде Огъары Малкърны старшинасы Мамайланы Голуйну жашы Рамазан эди. Эл аны эки кере айыргъанды ол къулдукъгъа 1912-13-чю жылда Мамай улу къара ёзденледен болгъанды. Революциядан сора тутулуп бираз тургъанды. Андан къайтхандан сора 1926 жылда Огъары Малкърда ёлгенди.

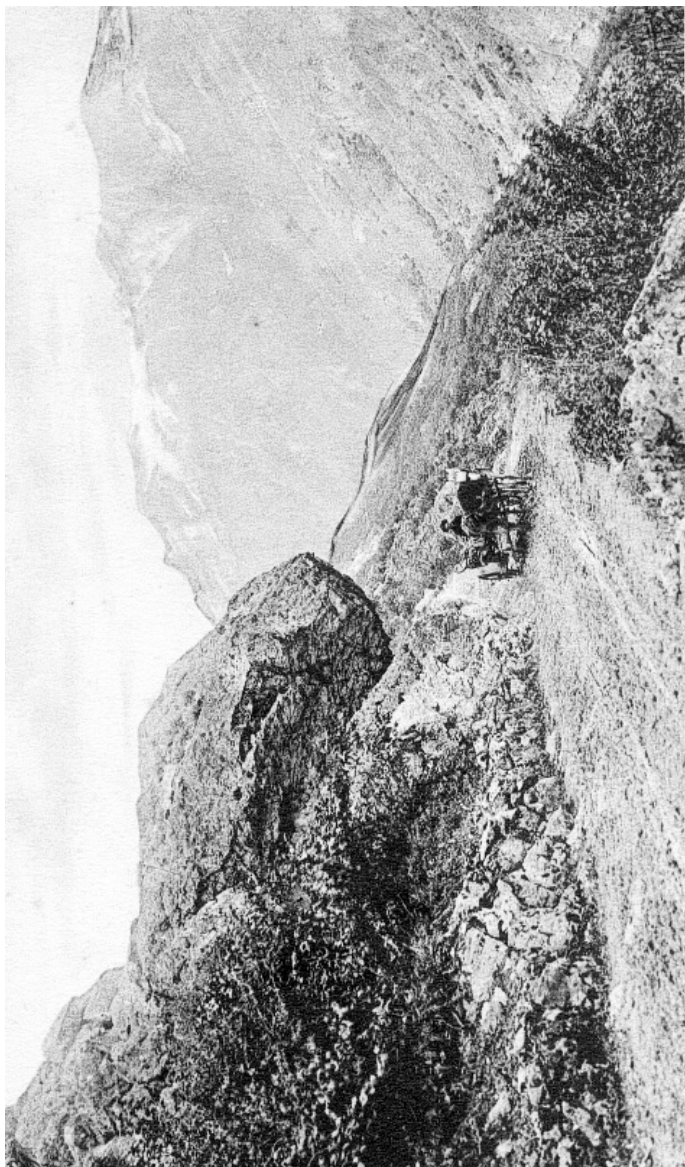
Сабийле – жашауну кѳуанчы

Атабийланы Мазан

Чалгычы жыпын.

Малкърны айланч – кыыланч жоллары.

МАЛКЪАРНЫ ЖИГИТ УЛАНЛАРЫ

Адам кесини атын билгенча, миллетини тарыхын да билдирге керекди.

Миллетни тарыхы уа адамланы къадарларындан къуралады. Бирде кесинг шагъат болурса неда сейир къадаары болгъан адамны юсюнден эшитирсе. Бюгюнда бек журтундан айырылгъанны неда озгъан замандагъыланы юслеринден айтылса сёз, анга, сейир этип, къулакъ салырса. Эски суратны кёрсенг а, андагъыны къадаарын билгинчи тынчаймазса. Къадаар дегенинг къайры жетдирмейди, неден ётдюрмейди.

Тарых а бир-бирлени къууандыргъан да этеди, эски жарсыуларын къозгъап, башхаларын тыхсытмай къоймаз. Болсада тарых тарыхлай къалады. Аны билдирге бизни борчубузду. Алайды да, бюгюнгю хапарыбызда миллетибизни тарыхыны бир бетини юсюнден айтайыкъ.

Бу сиз суратда кёрген жашла барысы да таулуладыла. Ала суратха биринчи дуня урушха тебиреген кюн тюшгендиле. Ол заманда Шимал Кавказны миллетлеринден

«Дикая дивизия» деген аскер бѐлом къуралгъанды. Бу сиз кѐрген жашла анда къуллукъ этгендиле. «Дикая дивизияда» быладан сора да болгъандыла таулу жашла.

Сол жанындан биринчи тизгинде олтуруп тургъан Бийланы Абуду. Экинчиси Келеметланы Хангерийни жашы Исмайылды. Чегем аузунда туугъанды - тау бийди. Орус-герман урушну кезиуонде кѐп жигитлик этгенди. Бир ненча кере сыйлы саугъалагъа да тийишли болгъанды. Ол санда «Теоргиевский Жорну» 3-4-чю, «Святой Анны» орденни да 4-чю даражаларына. 1915 жылда 2-чи июльда къызыу сермешде ауур жаралы болуп ёледи. Анга ол заманда 29 жыл бола эди. Аскер башчыла аны асыры ариу кѐргенден, багъалагъандан ёлюгон туугъан журтуна жибередиле. Исмайылны анасы Къаражауладан болгъанды. Дюгерли къыз. Жашыны ёлюгон кеси болгъан жерде - Дюгерде - асырагъанды.

Ючюнчюлери Мысакаланы Аслангерийни жашы Кѐккѐзду. Огъары Малкъарда туугъанды эм ёлгенди. Билгенле, таныгъанла айтханнга кѐре, Кѐккѐз тау тепсеулеге бек уста болгъанды. Отузунчу жыллада аны тутуп, ёлтюрюрге оноу этедиле. Илишаннга салгъан заманда ол тилеп «Асланбийни» тепсегенди. Къаллай кишилик керек эди ёлюмню аллына тепсеп барыргъа! Аны атхан да къалай этген болур эдиле? Аллай жаш болгъанды Мысакаланы Аслангерийни жашы Кѐккѐз. Аны урлугъу къалгъан болмаз. Андан хапарыбыз жокъду. Патчахны къарындашы Михаил Александровични конвоюнда къуллукъ этгенди. Ары уа айырмалыланы, сайламаланы алгъандыла. 1916 жылда 13-чю декабрьде Къабарты эм Дагъыстан атлы аскерлени араларында, топ-окъ отха да къарамай, связъны тынгылы тутханы ючюн «За храбрость» деген 3-чю даражалы майдал бла саугъаланнганды. Румынияны тийресинде баргъан сермешледе этген жигитлиги ючюн да саугъагъа тийишли болгъанды.

Экинчи тизгинде сол жанында биринчи жашны ким болгъанын билалмагъанбыз. Экинчи Мысакаланы Хажимырзанды. Революциядан сора, къызын да алып, Тюркге кетгенди.

Ол тизгинде ючюнчю Абайланы Аслангерийди. Жашланы ашыра келгенде ала бла бирге тышгенди. Ол урушха кыатышмагъанды.

Кыйырдагы уа Айдаболланы Азворну жашы Таттуукады. Большевикле бла кыаты кызауат этгенди. Ата журт урушну заманында пленнге тышген таулу, кыарачайлы солдатлагъа болушхан хапары барды. Аладан бирин айтайыкъ.

Немец пленден кыутулуп, журтларына кыайтыргъа бзынмай турган эки жашха тыбейди. Юйюне элтеди. Сыйлайды. Юслерине кыарайды. Сора кесини юсюнден жырны айтдырады. Кеси ким болганын андан сора айтханды. Ол эки жашдан а тилеп, тауча как биширтип, аны ашагъанды.

Ючюнчю тизгинде сол жанында биринчи сюелгенни аты да белгисизди. Экинчи уа Цораланы Ахматды. Революция, репрессия кыйынлыкыладан да кыутулгъанды. Таулула кычюнчюлден кыайтхандан сора Вольный Ауулда ёлгенди.

Ючюнчюлери Абайланы Гергокыну жашы Асланбекди. Герман урушда ёлгенди. 1914 жылда 18-чи декабрьде уллу сермешге кыатышхан жерде жигитча елгенди. Ол кюн аны бла бирге Шакъманланы Амуш да ёлгенди.

Тёртюнчюсю Келеметланы Исхакыны жашы Ажокду, ревелюциядан сора ол Тюркге кетип, анда да аскерде кыуллукъ этгенди. Уллу чыны да болгъанды. Ауруп ёлгенди. Шам деген шахарда асыралгъанды. Юйдегиси болмагъанды.

Бешинчилери Абайланы Алий-Пашады. Ол Аслангерийни жашыды. Биринчи дуния урушну жолларында энчи жигитлигин кёргюзтгенди эм бек сыйлы сауыгалагъа тийишли болгъанды.

Андан кыайтхандан сора юйдегили да болады. Беш жашы бар эди да 1937 жылда эки жашын да, Алий-Пашаны да ёлтюргендиле. Эки жашы уа Ата журт урушда немец фашистле бла кызауатда ёлгендиле.

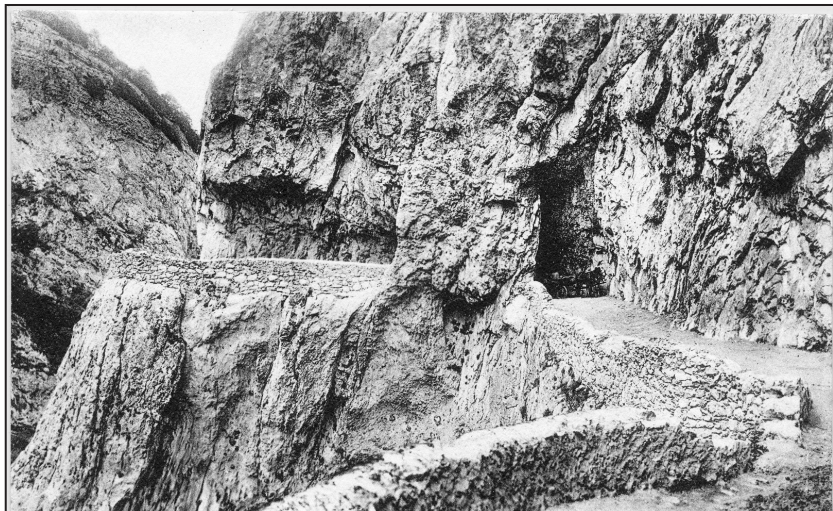
Энди ол тизгинде кыйырдагыны юсюнден айтайыкъ. Ол Амырханланы Хажимырзаны жашы Кырымды. Ол урушда кёп жигитликле кёргюзтгенди.

Аны 1928-1929 жыллада ёлтюргендиле деп хапар жорюйдю.

*Мусукланы Таулан, Далхат, Ийбакъ.
Сурат XX ёмюрню ач жылларында алынганды.*

КЪУРУЛУШ А БЮГЮН ДА БАРАДЫ

Огъары Малкъргъа баргъан жолну къурулушуну эм анда ишлегенлени юслеринден кѣп хапарла бла таурухла жюрюйдюле. Эшитгенле къошхан къоратхан да эте болурла. Кертиси уа къалай болгъан болур? Къачан, къалай эм кимле ишлегендиле ол жолну? Ол да миллетибизни тарыхыны бир бетиди. Бу хапарда сѣз аны юсюнден барлыкъды.

Ара архивде аны юсюнден къагъытлагъа къарай, бир къауум документ табабыз. Алагъа жюз жылдан артыкъ болады. Биринчисинде алай айтылады: «Огъары Малкърны старшинасына жамауатны жыйып, жол ишлеуню юсюнден сѣз кѣтюрюрге, эл къаллай бир ишчи бла ырысхы бла болушлукъ эталлыгъын шарт билирге. Этилген оноугъа уа жыйылыугъа келгенлени хар бирине къол салдырыгъа».

Бу къагъыт 1883 жылда 8-чи декабрьде Терк областны Нальчик округуну таматасындан Малкъргъа келгенди.

Ол заманда Малкър Жамауатны старшинасы Абайладан болгъанды. Ол быллай жууап къайтаргъанды: «Сизни айтыуугъузгъа кѣре, жамауат жыйылыу болгъанды 474 къол

кетюрюрге эркинликлери болгъан юйледен жыйылыугъа 364-сю къатышханды. Оноугъа кёре жолну къурулушун 1884 жылны жаз башында башларгъа боллукъду.

Баям, жол ишлеу да айтылгъан кезиуде башланган болур эди. Нек дегенде архив документлеге кёре, 1884 жылда 11-чи майда Огъары Малкъарда, Къашхатауну келечилери да къошулуп, жыйылыу болады. Ол заманда Къашхатауну башчылыкъ этген энчи органлары болмагъанды, Малкъарны оноууна къарагъанды. Аны келечилери Огъары Малкъарда жыйылыугъа андан къатышхандыла. Битеу да анда 600 къол кётюрюрге эркинликлери болгъан юй иeledен 450 адам болгъанды.

Жыйылыугъа келгенле жолну къурулушун бардырыргъа, жалгъа кирип ишлерге, подрядчы табаргъа кеслерини араларындан юч ышаннгъылы адам айыргъандыла. Ала бу адамла болгъандыла: Абайланы Асланмырза хажи, Кюйгенланы Геуюрге, Темуккуланы Омар. Аланы кеслерини оюмларына кёре, жолну къурулушун бардырыргъа подрядчы табып, аны бла келишимле этерге жамауатны атындан эркинликлери болгъанды. Аллай табылмаса уа, жолну эл кеси кючю бла ишлеригини юсюнден билдиргендиле. Къагъытха Абайланы Гергокъ кеси эм 450 окъуу болмагъан адамла ючюн да, аланы тилеклерине кёре, къол салгъанды. Ол кезиуде Малкъар жамауатны старшинасы Шаханланы Шаухал болгъанды.

Подрядчыгъа Муратанов Харламбий Панайотович деген саудюгерчини тапхандыла. Баям, жол ишлеуде керекли затланы асламысын ол мажарып тургъанды. Бир-бир къагъытлада ол адам жолну къурулушуна Тифлистен окъуна кёп ушкок от (порох) келтирип тургъаныны юсюнден айтылады. Ушкок отну башха жерледен да мажаргъандыла. Сёз ючюн, 1889 жылда Малкъар жамауатны ол замандагъы старшинасы Айдоболланы Азнорну ышаныу къагъыты бла Георгиевскеде артиллериялы складладан ол затны Айдоболланы Зауурбек келтиргенди.

Архив документлеге кёре, Огъары Малкъарны жолу 1884 жылда ишленип башланганды. Анга шагъатлыкъ этген жол ишлегенлени атлары, тукъумлары жазылгъан къагъытды. Анда айтылгъаннга кёре Огъары Малкъарны жолуну къурулушунда 25 адамдан къуралгъан 22 бригада ишлегенди.

1884 жылда 11-ч и майда бардырылгъан жыйылыуда этилген оноугъа кёре уа, жолну къурулушуна 40 минг сом ётдюрюллюгюню юсюнден айтылгъанды.

Алайды да, архив документле билдиргеннге кере, Огъары Малкъардан тюзге келген Жалпакъ тарындагъы жолну къурулушу 1884 жылда башланганды.

КЪАДАРНЫ НЫХЫТЛЫ ЖОЛЛАРЫ

Бу суратда биринчи сюелип тургъан Мусукланы Къонакъ хажини жашы Къадырды. Ала къара ёзденле эдиле. Къонакъ хажи Хаймаша жайлыкълагъа малларын Огъары Малкъардан элтип болгъанды. Кёп мал тутханды, къолайы, ырысхысы болгъанладан эди. Къадырны 1937 жылда тутуп кетедиле. Ол андан къайтмайды.

Мусук улуну ёрге жанында олтургъан Абайланы Гергьокъну жашы Жанхотду. Революциягъа дери Гергьокъ жерлери такъыр болгъан малкъарлылагъа Гожу къабакъда (бусагъатда Тёбен Жемтала) 40 юйюрге жетерча жер юлош алып бергенди. Жанхотну элде намысы, дебери уллу болгъаныны юсюнден бир юлгю. Отузунчу жылда аны тутаргъа юч кере келедиле. Эллиле берирге унамайдыла. Арта кече арасында алып кетгендиле.

Жанхот 1912 жылда пар бла ишлеген агъач жаргъан быхчы келтирип, Къашхатауда орнатханды. Аны бир орус-лу механиги болгъанды. Революциягъа дери ол Абай улуда ишлеп тургъанды. Жанхот 1916-1918 жыллада Огъары Малкбарны старшинасына айырылады.

Биринчи кере тутханларындан сора ол къаты ауруйду да, аны юйге жибередиле. Артда дагъыда тутуп кетедиле. Ёлтюрюрге базынмагъандыла. Астрахань жанына жибергендиле. Таугъа юйреннген адамгъа анда хауасы жарашмады.

Дагъыда Аллахны жаны ауругъан болур эди. Жанхот тюшген жерни таматасы аны пилорамасында ишлеген механик болады. Абай улугъа иги къарайды. Бираздан керек къагъытла хазырлап, Жанхотну ыразылыгъы бла аны Дагъыстанга жибередиле. Анда ол Барисбийладан Къаншаугъа тюбегенди. Экиси да кюбюрле бла чемоданла ишлеп тургъандыла. Баш кечиндирир жер мажаргъандан сора, юйюрюн да ары жыйышдыргъанды.

Бу адамны бир этген ишини юсюнден айтмасакъ, халпарыбыз, жартылай къаллыкъ сунама. Ол да неди дегенде, Мысака улу къызын Серебряковха бергенде: «Сен Малкбарны бетин жойгъанса», – деп, аны бла къама уруш этгенди. Абайланы Жанхот аллай киши эди. 1935 жылда Абай улуну юйюрю бла жангъдан Къзахстанга кечюредиле. Бу жол ол Жамбул областны Мерке деген станциясына тюшеди. 1942 жылда анда ёлгенди.

Ортада сюелген Мамайланы Голойну жашы Рамазанды. Къара ёзденледен болгъанды. Огъары Малкбарны жамауаты Рамазанны 1912-1913 жыллада эки кере элге старшинагъа айыргъанды. Бийледен болмай элге старшинагъа Рамазанны да дери 1909 жылда Цораланы Мырзаны айыргъандыла. Ол да къара ёзденледен эди. Бу шарт да Мамайланы Рамазанны элде намысы-сыйы иги жюрюгенин кёргюзтеди. Бу жаш да элни бек ышаннгылы адамларындан бири эди. Репрессияла аны да жаны бла ётуп кетмегендиле.

Бир къауум заман олтургъанды. Андан чыкъгъандан сора, 1926 жылда ауруп, туугъан элинде ёлгенди.

Рамазанны ёрге жанындагъы Цораланы Ахматды. Ол биринчи дуня урушха къатышханды. Этген жигитликлери ючюн кёп сыйлы саугъалагъа тийишли болгъанды. Таулула кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Вольный Ауулда ёлгенди.

Бек къыйырдагъы жаш Мисирланы Къыден хажини жашы Жамалды.

ЧЫНТТЫ ЖИГИТЛЕ

Суратда олтуруп тургъанладан сол жанындан биринчи аты айтылгъан революционер Асанланы Кажокну жашы Хажимуратды. Ол орус-япон, биринчи дуня урушлагъа къатышханды. Этген жигитликлери ючюн кѣп сыйлы са-

угъалагъа да тийишли болгъанды, Георгий жорну кавалериди. Революцияны заманында Совет власть ючюн къаты юрешгенди. Аны ючюн жан да бергенди. Ол 1919 жылда акъ аскерчилени къолларындан ёлгенди.

Хажимуратны жанындагъы Аккыланы Жанибекни жашы Хажибийди. Экинчи тизгинде солдан онгнга: Байсолтанланы Жабону жашы Аубекир, Гелястанланы Ибрахимни жашы Кёккёз, къыйырда сюелген -Хажибийни гитче къарындашы Карайды.

Сурат, баям, 1914 жылда бу тийреледе къуралгъан аскер бёлом биринчи дуня урушха кетген кюн алыннганды. Хажибийден къалгъанлары ол кюн жолгъа атланнган эдиле. Андан къайтханла, къайтмагъанла да болдула. Аккыланы Къарай да къайтмагъанланы санында болгъанды.

Аккыланы Жанибек Огъары Малкъарда Чайнашкы сууну бойнунда жашагъанды. Юй бийчеси Чочайланы Айшат эди. Аланы беш жашлары: Омар, Шепий, Хажибий, Тико, Карай; юч да къызлары: Хажикъыз, Къубулхан, Нюржан болгъандыла.

Аккыланы Жанибек уллу санлы адам эди. Сабырлыгъы, акъылы бла да элде намысы сыйы жюрюген киши. Малкъарда атлары айтылгъан Айдаболланы Азнор, Абайланы Гергъокъ бла да шуёхлукъ жюрютгенди ол. Ала, элде старшина болгъан кезиуледе, элни жашаууна бир жангылыкъ кийирлик болгъан заманда, аны бла оноулашхандыла. Не заманда да ол айтханнга энчи эс бургъандыла.

Бир жол элде этилген ишлени юсюнден билдириу этерге Айдабол улуну Нальчикге чакъырадыла. Азнор а ауруп болады да: «Бу ишни кимден да Жанибек тынгылы эталлыкъды», - дегенди. Жанибек да бет жоймай, жумушну тамлап къайтханды.

Юйорде атасына бек ушагъан а Хажибий эди. Ол атасындан да мазаллы киши болгъанды, ёсюмю эки метрден артыкъ, кенг жауурунлу, бирда болмагъанча къарыулу

жаш. Къойну базугун, бармакъ орталарына салып, сындырып болгъанды. Жауурун къалакъны уа бармагъы бла тешгенди.

Хажибийни иши мал урлау эди. Тууар, къой, мал болмай – атла. Аны да бирин, экисин угъай – бир жортууулгъа кетсе, жылкы келтирип болгъанды. Ол заманда, нек эсе да, аллай иш кишилике саналгъанды. Къабартыдан сюрсенин Дюгерде сатханды, андан урлагъанларын а Къарачайгъа ётдюргенди. Алай бла баш кечиндирип тургъанды.

Аккыланы кеслерини да бар эди жылкылары. Бир кюн жылкы сюрюлгенин билдире, элге хапар келеди. Юйде минген атлары къаладыла жаннгызда. Элни адамы чабышадыла энишге-ёрге. Уллу жылкыны кёрген, эшитгенда чыкъмайды. Аккыланы жашлары уа айланыр ючюн къалмадыла. Алай жылкыны юсюнден хапар а жокъ.

Бир кюн Жанибекке Абайланы Гергъокъ келеди: “Бир эл, жол бар эсе, жылкыдан хапар билирбиз. Тебире былай туруп турмайыкъ. Урлагъан адам аны артха къайтармаз, кесибиз амал этмесек”, - деп.

Ала, кёп да мычымай, жолгъа чыгъадыла. Дюгерни жеринде биреулен келип: «Юч къара сом берсегиз, атланы болгъан жерлерин кёргюзтюрме», - дейди. Сора чат ичинде бир уллу дуркъугъа элтеди да: “Ма муну ичинде излеги атларыгъызны. Сиз мени кёрмегенсиз. Мен сизни кёрмедим”, - дейди.

Гергъокъ бла Жанибек ол адам кёргюзтген жерге барадыла. Анда уа дуния бла бир ат. Къарай кетедиле да, кеслериникилени да таныдыла. Сора, тамгаларына кёре, атларын бир жанына айырып тебирейдиле. Алайынлай биреулен жетеди да: “Не этесиз?” - деп сорады. Была да: “Атларыбызны айыра турабыз”, - дейдиле. “Къоюгъуз, атлагъа тиймегиз. Мен бош жылкычыма. Иелери келсе, сизни халек этер”, - дейди ол.

- Да не этерик эсе да, биз а атларыбызны таныгъанбыз, аланы алмай, кетерик туююлбюз, - деп, бу экиси, жылкы-

чыны сёзлерине да эс бурмай, ишлерин бардырадыла. Ол адам а элге ашыгъады.

Бир заманда алайгъа, атын да кёмюк этдириш, бир уллу, сары шинли дюгерли жетеди. Мыйыкълары да кьулакь артларына бурулуп, бир мазаллы зат. Эмеген маталлы биреулен. Эшик-терезе да излей турмагъанлай, ол келген турушунлай, атны буруу башы бла секиртип, дуркьу ичине кире-келгенлей:

- Кимлесиз, не айланасыз, сизге мында не керекди?

- Да, атларыбызны айыра турабыз.

- Сизни мында атыгъыз жокьду. Келигиз, элге ётейик. Анда кьартла не оноу этерик эселе да, иш алай боллукьду.

Не этерик эдинг. Башха амал жокь. Была элге тебирейдиле. Элни кьарты-кьурту жыйылады. Дюгерли ала бла кеси тилинде ушакь этеди. Таматала да баш булгъагъанлай турадыла. Малкърлылагъа сёз берилмейди. Бираздан акь-сакьалла: “Бу адамлагъа атларын, танырыкь эселе, кьайтарыгъыз”, - дейдиле.

Сары дюгерли бла дагъыда 9-10 адам атла болгъан жерге келедиле: “Сизни атларыгъыз кьайсыладыла?” - деп сорадыла.

Малкърлыла кёргозтген атланы кьатларына жанлап, ауузларын аланы кьулакьларына тиреп: «Сиз кимни атларысыз? Жанибекними, Гергьокьнуму? Малкърданмы келгенсиз, огъесе туугъанлы бери да мындамы жашайсыз? Келигиз сизни атыгъызбыз дегенни алыгъыз, алай айтмагъанла уа бизникиледиле», - деп масхара этедиле.

Гергьокь кьамагъа да узалады, алай Жанибек кьоймайды: “Малкърны сыйлы адамын атла ючюн жойдуруп, мен элге не айтып барлыкьма» - деп.

Жанибек, жолда келе, Абай улуна: «Ай, Гергьокь, сени мен бу чекге жетдирмегием ансы, кьатын да, ат да кёрмей кьалгъан мен болгъу эдим», - дегенди. Юйге жеттенлей, жашларына да кьаты урушханды.

Андан сора бир кыауум заман озады. Кюз кюнлени биринде Жанибек улу Хажибий танг аласында, гитче кыарындашын уята: “Тур, Тико, кетдик», - дейди.

Тико кыайры, нек деп да сормайды. Кыол-бет жуууп, тышына чыккыса, эки ат жер салынып, хазыр болуп тура эдиле. Кыарындашла тебирейдиле. Элден чыккыгандан сора Хажибий нартланы заманларындан кыалгъан «Кыараторну» жырлай, Тико да анга эжиу эте, кыарындашла жолну Дюгер жанына аладыла. Бираздан ала барлыккы жерлерине жетедиле. Шо была да дуркыуну кыатына жанлагъанлай, ары жанындан: «Сиз кимлесиз, не излеп айланнган адамласыз?» - деп, сары дюгерлини ауазы чыгъады. Бираздан уллу мор атны юсюнде ол адам жетеди.

“Мен Хажибийме, атларымы алыргъа келгенме”, - дейди Аккы улу. “Сен Хажибий эсенг - мен а Сары Алдарбекме. Атангы ийген эсем да, санга уа эрттеден бери да дертим барды, жиберлик туююлме. Сюйсенг атыш, сюйсенг а тутуш”, - деп тохтайды дюгерли.

Хажибий да кыарыууна базыннган адам болмаса, жылкыыла урлап айланмаз эди. Артха турмайды: “Неда сен, неда мен?” - деп, дюгерлиге жууугъураккы жанлайды.

Эки эр кишини арасында сермеш башланады. Жылкыыла урлаучу Хажибийни да аты осал болмаз эди. Алай дюгерлини аты аны кыапса, ол, таууккы кыушдан кыачханлай, артха кыача эди. Ол заманда Хажибий атдан тыошеди да, сермеп, дюгерлини да атындан атады. Сермеш энди жерде барады. Кыама уруш этмейдиле, кыара кючлери бла бири бирин жыгъаргъа кюрешедиле. Дюгерли Алдарбек, бугъа кибик ёкюрюп, Хажибийни юсюне чабады. Ол да, артха турмай, эринлерин кыаты кыысып, сермеп, аны белинден тутады. Бир бирлерин ары-бери атып кюрешедиле, болалмайдыла. Тико айтыгучу эди: дюгерли Хажибийден да бийик эди, деп. Бираздан ол онглураккы бола башлайды. Ол заманда Тико кыарындашына болушуп тебирейди. Ала экиси да, иги кесек кюрешгенден сора, дюгерлини жыгъып, кыолун-аягкыын байлап, элине элтир мурад этедиле.

Ол заманда Алдарбек жашлагъа: “Атланы бирин къоймай алыгъыз. Алай мени бу халда элиме элтмегиз”, - деп тилейди. Болсада Хажибий унамайды. Къарындашла, дюгерлини да ат юсюне атып, аны элине барадыла.

Аланы кѳрген адамла сейир-тамаша боладыла. “Бу, тийрени кѳркѳутуп, хорлап жашагъанды. Анга тиерге угъай, былай терс къараргъа окъуна адам базынмагъанды”, - дейдиле.

Биягъы къартла олтуруп, кеслерича кѳп сѳлешедиле. Сора 15-16 жаш адамны чакъырып: “Бу жашланы Малкъар чегине дери ашырыгъыз, мындан арысында уа бу жанына келселе, ѳлтюрюгюз”, - дейдиле.

Айтханыбызча, бу кюз артында бола тургъан ишледиле. Жаз башында, тауда сабан ишле башланган кезиуде, биягъы Хажибий Тикогъа: “Тур, тебире, кетдик”, - дейди. Жашла биягъы жолгъа чыгъадыла. Атла болгъан жерге жете тебирегенде, экиси да бетлерин къара башлыкъла бла жабадыла. Дуркъудан узакъ болмай сары дюгерлини эки ат бла жер сюре тургъанлай эслейдиле да, ол жанына барадыла. Алдарбек да кѳреди жашланы. Арлакъда тахан бар эди, аны юсюнде уа жамычы. Ол ары чабады да, жамычы тюбюнден ушкокну чыгъарып, жашла таба бурады: “Хажибий, бетинги не бек жапсанг да, таныгъанма, сенсе. Башха адам мени къатыма келирге базынырыкъ туююлдю”, - деп айтды. Хажибий да ат юсюнде ушкогун сермейди да, дюгерли таба бурады. Бир такъыйкъаны ичинде эки ушкок атылады.

Дюгерлини огъу Хажибийни чепкенини этегин жырып кетеди. Аккы улуну огъу уа аны кѳкюрегинден тийип, алайда окъуна къашлайды. Сора жашла сабан агъач бла жерни эки-юч да жырдырып, ол адамны мыллыгын ары атып, бастырып кетедиле. Атланы бирине да тиймейдиле.

Эки ыйыкъдан Огъары Малкъаргъа Дюгерден бир эр киши келеди. Орамда адамлагъа Хажибийни юйюн соруп, тюзюнлей ары барады.

Иш а былай болгъанды, дюгерлини эгечи бар эди, муну бир жаш жаратханды. Къыз да анга угъай демегенди. Къысха айтханда, была бир бирни суйгендиле. Юйдегили болайыкъ дегенде уа, Алдарбек унамагъанды. Болсада, жаш къызны къачырады. Ол заманда дюгерли бютюнда бек ачыуланады. Къачханланы ызларындан жетип, жашны ёлтюрюп, эгечин артха алып келеди да, юйню подвалына беклеп, юч жыл тутады. Хажибий аны ёлтюрмесе, ол дагъыда турлукъ болур эди, кюн жарыгъына термиле.

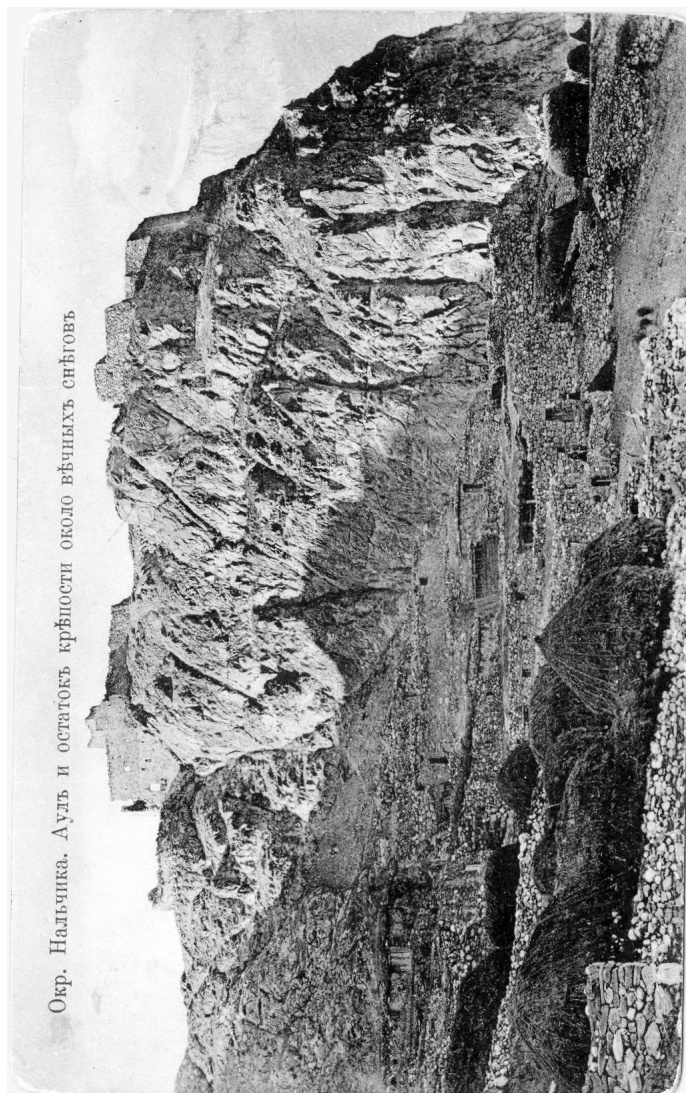
Ол адамны уа къыз жибергенди. “Къарындашым эсе да, ол малгъунну ёлтюрген Хажибий келсин да, мени юйюне элтсин. Ахшылыгъы ючюн, ёлоп кетгинчи аны къулу-къарауашы болурма”, - деп.

Хажибий ары да бармайды, элинде, журтунда жашап турады. Революцияны аллында жыллада Огъары Малкър-гъа ауруу киреди. Бир ыйыкъны ичинде Хажибийни юйюнден жети адам ёледі. Ол санда Хажибий кеси, атасы, анасы, къарындашы Шепийни биринчи юйдегиси, эки сабийлери да.

Хажибийден бир жаш бла юч къыз къалгъан эди да, жашы 9-10 жыллыгъында Малкърда ауруп ёлгенди. Къызлары уа Къзахстанда, кёчгюнчюлюкню заманында ауушхандыла.

Аккыланы Жанибекни гитче жашы Карай, башында айтханыбызча, биринчи дуня урушдан къайтмагъанды, кеси да юйдегили болмагъан эди. Аны энчи юйю, жери, малы, мюлкю да болгъанды. Аланы къарындашы Шепийге бла аны юй бийчесине: “Сау-саламат къайтсам, къайтарырсыз, алай болмаса, хайырын кёрюрсюз”, - деп, жууукъ, ахлусу бла алай айырылышып кетген эди. Андан сора Аккы улу Къарайдан бу жанында хапар жюрюмегенди.

Айтханыбызча, экинчи тизгинде ортада сөөлген жаш Гелястанланы Ибраины жашы Кёккесди. Биринчи дуня урушда кесин чынтты жигитча кёргюзтгенди. Георгий жорну юч даражасына тийишли болгъанды.

Окр. Налъчка. Аулъ и остатокъ крѣпости около вѣчныхъ снѣговъ

Огъары Малкър. Курнаят эл.

ГЕОРГИЙ ЖОРНУ ТОЛУ КАВАЛЕРИ

Эфендиланы Юсюп Холамда жашай эди. Аны беш жашы бла төрт кызы болгандыла. Керим, Мухаммат, Шакъман, Хусейна, Абдурахман. Керим юйдегили болгандан сора, Холамда жер такъырлыкъдан, Къашхатаугъа кёчеди.

Артдаракъда Юсюп, сиз да барып анга билеклик этигиз деп, жашларындан Мухамматны бла Абдурахманны юйюрлери бла Къашхатаугъа жибереди.

Эфендиланы Абдурахманны эки жашы болады: Баттал бла Аслан-Алий. Бир жол была экиси да уугъа чыгъадыла. Баттал тамата къарындашды Анга жыйырма беш жылдан атлагъанды. Аны юйдегиси барды. Аслан-Алийге 17-18 жыл болады. Къарындашла экиси да Къашхатау бла Бабу-гент ортасында онг кьолгъа, Хеу сууу таба агъачха ётедиле. Агъачны теренине киргенде, Баттал къарындашына: «Сен былайда бугъуп сакъла, мен а арлакъ ётейим да, жаныуар кёргеними сени таба къууарма», - дейди. Аслан-Алий терек артында бугъуп турады, Къауум замандан Баттал кетген жанындан, чырпыла ичинден кымылдагъан таууш чыгъады, Аслан-Алий ушкогун ол жанына буруп атады. Ол сагъатлай окъуна Батталны ачы кычырыкъ тауушу чыгъады. Бир аздан дагъыда: «Бутума ургъанса, къаным саркъады, кесим тыялмайма, кел болуш», - дейди.

Аслан-Алий жаш адам эди. Абызырайды, не этерге билмейди, къарындашыны къатына баралмайды. Сора чапханлай элге келеди. Къууугъун этеди. Ишни болушун айтады. Адамла жетгинчи, Баттал къаны кёп кетгенден ёлюп тура эди. Андан сора Аслан-Алий юйюнде, журтунда турургъа уялып, элден кетип къалады. Бир ауукъ замандан а Биринчи дуня уруш башланады. Эфенди улуну ары кетген хапары чыгъады. Анга ол заманда жаланда 19 жыл бола эди.

Кесини биринчи аскер саугъасын Аслан-Алий 17 февральда 1915жылда Карпат тауланы тийресинде, Венгрияны чегинде Майдан элни къатында бардырылгъан сермешледе

этген жигитлиги ючюн алгъанды. Ол тасхачы нёгерлери бла жау аскер бёлюмге тюбеп, ала бла къаты сермеш бардыргъанды. Андагъы жигитлиги ючюн Эфенди улугъа майдал берилгенди.

Орус аскерде бек багъалы орденледен бирине сыйлы Георгийни жору саналгъанды. Аны тёрт да даражасы болгъанды. Алагъа тийишли болгъан аскерни чынтгы жигитине саналгъанды. Эм алгъа аны тёртюнчю даражасы берилгенди, биринчиси уа - ахырында. Эфенди улу аланы тёртюсюне да тийишли болгъанды. 1915 жылда 3 июльда ол, жау жанындан топ-окъ атылгъанына да къарамай, аскер бёлюмлени связь бла жалчытханды. Бу жигитлиги ючюн Георгий жорну ючюнчю даражалы орденин Уллу князь Кирилл Владимировични къолундан алгъанды. Ары дери уа Эфенди улуну кёчюргенде ол орденин тёртюнчю даражасы бар эди.

29 майда 1916 жылда кесине бойсуннган бир къауум адам бла чабыууллукъ этип, чек сакълагъан жаяу аскер бёлюмню къолгъа этеди. Ол жигитлиги ючюн да анга Георгий жорну 2-чи даражасы бериледи.

1916 жылда август айда Румыния Россей жанлы болуп, аны бла уруш этген Австро-Венгриягъа къажау уруш ачады. Австро-венгриячыла румынлиледен онглу болуп, аланы хорлап тебирегенде, орус аскер нёгерлерине болушлукъгъа келеди. Аны санында малкъарлы жашла да болгъандыла.

Карпат таулары кюн батыш жанында къызыу сермешле барадыла. Эфенди улу къуллукъ этген сотняны таматасы Керим Хан-Эриванский 4-чю декабрьде 1916 жылда полкнуну командири полковник Старосельскийге жиберген къагъытында былай айтылады: «Бу атлы аскер къауумну урушда этген жигитликлери ючюн саугъаларыгъызны тилейме»: Ол тизмеде Аслан-Алий да болгъанды. Бу жол Эфенди улу Георгий жорну 1-чи даражасына кёргюзтюледи. Эки жылны ичинде таулу жаш Георгий жорну юч даражасына бла Жигитликни майдалына тийишли болгъан эди. Ызы бла анга урядник чын да бериледи.

1917 жылда 27-чи майда Эфенди улу бла бир кыауум адам, ол санда Асанланы Хажимурат да, австро-венгриячыла бийлеп тургъан жерге тасхагъа тебирейдиле. Жау аскери кыыстау топ-от атханына да кыарамай, алларында Аслан-Алий болуп, атлары бла ала жюзюп бир черекден да ётедиле. Сора Бабино деген элни бир жанында тохтайдыла. Эфенди улу ол тийреде кыаллай бир жау аскер болгъанын тохташдырып, таматаларына билдиреди. Сора болушлукъ жетип, ала жаугъа чапхан заманында, Аслан-Алийге топ окъ тийип ол алай бла ёлгенди.

Ол жигитлиги ючюн кыашхатаучу жаш Георгий жорну биринчи даражасы бла ауушхандан сора саугъаланнганды. Анга ол заманда жаланда 22 жыл бола эди. Ма алай бошалгъанды Биринчи дуния урушха кыатышхан Георгий жорну терт да даражасына тийишли болгъан таулу жашны жашауу.

Биринчи дуния урушха тау элледен кёп адам кыатышханды. Ала анда кеслерин чынтты жигитлеча кёргюзтгендиле. Асламысы сыйлы саугъалагъа тийишли болгъандыла Георгий жорну терт даражасы да берилген а жаланда Аслан-Алий болгъанды.

ОЛ АНЫ ИЗЛЕГЕН ЭДИ

Солдан оннга: Орусбийланы Даулетхан, Кючюкланы Фатимат, Шахманланы Маруся, Кючюкланы Нашрибхан

Къайгысы, къазауаты бла башланган эди шургулу жыйырманчы ёмюр. Дуняны башында бек уллу урушланы, къанлы сермешлени иеси болду ол. Алгъа орус-япон, ызы бла биринчи дуня уруш, революцияла, граждан, Уллу Ата журт урушла. Хаталары болмагъан миллионла бла адамланы жойгъан къазауатла. Бизни гитче миллетибизни жаны бла да ала ётюп кетмедиле. Узакъ тау элдеде да кёпле сарнау этдиле, къара кийдиле. Кече-кюн да жолгъа къарап азламы термилдиле суйгенлерин сакълай, ёлгенди дерге кёзлери къыймай. Кёп жигитлерибиз журтлары ючюн жан бердиле. Ненчасы уа, узакъ тыш жерледен журтларына къайталмай, аны ташын, агъачын, жерин, сууун бир кере, жангыз бир керечик кёрюр ючюн, битеу дуняны байлыгъын берирге хазыр болгъанла, умутлары толмай, термиле къалдыла.

Бийланы Ибрагим Огъары Малкъардан болгъанды, тау-бийледен. 1886 жылда туугъанды. Окъууу, билими болгъан

адам эди. Биринчи дуняя урушну жолларын кыдырып чыкыганды. Кёп кыанлы сермешлеге кыатышханды, ненча жерде жигитлигин кёргюзтгенди, кёп да сыйлы саугъа-лагъа тийишли болганды. 1910 жылда ноябрь айда Ибрагим Нальчик округну начальниги Солтанбек Ибрагимович Клишбиевге заявление жазып, стражник болуп ишге тохтайды. Солтанбек Ибрагимович окъууу билими болгъан, адамны ишге бек сюйюп алганды. Ол кюнден башлап Бий улу алгъа Кыабартыда эллени сакълап, артда уа Малкъар обществону старшинасына кыуллукъ этип турганды. Биринчи саугъасын ол 6-чы мартда 1914 жылда борчун намыслы толтургъаны ючюн алганды. Ол жыл окъуна Ибрагимни Нальчикге кёчюредиле. Анда ол Нальчик округну экинчи участкасыны начальнигини малкъар тилден тилманчы болуп турганды. Ишлей тургъан кезиуянде устаз болуп ишлеген бир оруслу тиширыу (аты Ирина) бла танышады да, аны алады.

Кёп да турмай Биринчи дуняя уруш башланады. Нальчикде ары барыргъа деп кеслерини ыразылыкълары болгъанладан атлы аскер кыуралады. Бий улу да заявление жазып, ары кыошулады. Аны биргесине кёп таулу жашла болгандыла.

1914 жылны декабрь айыны он жетинчи кюнюнде кеси кыуллукъ этген аскер бёлюм бла Бий улу Австрия фронтда биринчи сермешге кыатышады. Таулу жаш анда кесини чынтты жигит болгъанын кёргюзтеди. Аягына окъ тийип, госпитальда бир кыауум заман да жатханды. Иги болгъандан сора кеси кыуллукъ этген аскер бёлюмге кыайтып, борчун андан ары бардыргъанды.

Ибрагим Австрияны, Румынияны, Украинаны жерлеринде бардырылгъан кёп сермешлеге кыатышханды. Энди аланы барысын да санар кереклиси болмаз, алай бир затны юсюнден айтыргъа тийишлиди. Бий улу фронтда кёргюзтген жигитликлери ючюн аскер командованиясы аны кёп сыйлы саугъагъа тийишли этгенди. Ол санда «Жигитлик

ючюн» майдалны ордени эм «Георгиевский жорну» тёртюнчю даражасы бла. Андан сора да анга офицер чын бергендиле.

1917 жылда кюз артында Ибрагим къуллукъ этген аскер бёллом Нальчикге къайтады. Петроградда власть большевиклеге кёчгенден сора уа аны чачадыла. Ол жыл окъуна Бий улу къатынын да алып Армавирге кёчеди. Алай анда да кёп турмайды. Ростовда аны жууукълары жашай эдиле да, Армавирден ары кетедиле. Бий улуну къыйынлыкълары аны бла бошалып къалмайдыла. Революциядан сора башланган граждан урушну жоллары Ибрагимни Иринадан айырып Нальчикге тюшюреди. Акъ аскерни санында болады. Алай адам ёлтюргенча неда башха аман ишге къатышмагъанды.

Къатыны Ростовда, кеси Нальчикде. Бир бирге барырча онг болмайды. Бир къауум заманны ичинде байламлыкъларын тас этедиле. Артда Ибрагим Иринаны сурашдырып, излеп да тургъанды. Болсада табалмагъанды, ёлген сунуп къойгъанды. 1920 жылда ол жангъдан юйдегили болады. Аны экинчи къатыны Малкъарукъланы Буслимат эди. Сабийлери болмагъанды.

Нальчикде большевикле тохташхандан сора патчахны аскеринде къуллукъ этген офицерлени тутхандыла. Бий улун да тюрмеге саладыла.

Сылтау тапмагъандан сора жибередиле. Болсада ол кюнден сора аны Къатханов Назирни буйругъу бла дагъыда тутадыла. Ол кюн окъуна халкъ милицияны таматасы Къатханов Назир анга биринчи соруу этген эди.

Бу жол Бий улу тюрмеден терк чыгълмады. Анга кёп соруу этилди, артыкълыкълагъа тёзерге тюшдю. Бир жол ревкомгъа Ибрагимни юй бийчеси Буслиматдан къагъыт келеди. Анда ол баш иеси Бийланы Ибрагим тюрмеде тургъанлы эки айгъа жууукъ болгъаныны, ол заманны ичинде аны не сылтау бла тутулгъаны айтылмагъаныны юсюнден жазылыпды. Дагъыда бир он кюнден а ары Дондагъы

Ростовдан письмо келеди. Аны у а Ибрагимни биринчи къатыны Ирина жазгъанды. Ол заманда Ирина школну заведующиси болуп ишлей эди. Къайдан эсе да эрини сау болгъанын, тюремде тургъанын да эшитип, андан жазгъанды.

Ибрагимни ишин Нальчикде тинтгенден сора, аны Ростовха жибердиле. Анда да анга сылтау тапмайдъла, болсада офицер чыны болгъаны ючюн Ибрагимни Север жанында лагерьледен бирине жибердиле. Граждан уруш бошалгъандан сора 1922 жылда Бий улу Огъары Малкър-гъа къайтады.

Бираздан аны дагъыда тутадыла. Ибрагимни андан ары къадары белгисизди.

*Биринчи дуня урушну жигити, Георгий жорну кавалери
Амырханланы Дадко эгечи бла.
Урушдан къайтхандан сора Амырхан улуну къадары белгисизди.
Сурат 1917 жылда Нальчикде алыннганды.*

ХАЛКЪЫНЫ СЕЙИРИ – АНЫ СЕЙИРИ ЭДИ*Улбашланы Келлет*

Биринчи дуния уруш башланганда, ары барырга бу тийреде кыбарты полк кыуралады. Аны санында кеп таулу жаш да бар эди. Аладан бири Улбаш улу Келлет болганды.

Ол австро-венгриялы аскерле бла бардырылган кызыу сермешлеге кыатышып, чынтты кишилигин кергюзтуп, кеп сыйлы саугыалагга тийишли болганды. Взводну да командири эди. Эки жыйырмагга жууук адамга башчылык этгенди. Урушдан кыайтханда, аны кекюрегинде Георгий Жорну ючюсю жыттырай эдиле.

Уруш бошалырга революция башланды да, Улбаш улу кыулуук этген аскер белюм, журтуна кыайтып, чачылады.

Бирлери патчахха кертичилей къаладыла, къалгъанлары уа халкъ баргъан жолну сайлайдыла. Аланы санында Келлет да. «Мени сейирим-халкъымы сейири», - деп айтыучу эди ол хар заманда да. Жашау жолун да тюз ол халда бардыргъанды.

1918жылда, кюз артында Кенделен боюнунда 500 таулу жашдан атлы аскер къуралады. Анга Улбашланы Келлет бла Искандерланы Ибрагим башчылыкъ этедиле. Андан сора да Келлет таулу жашланы биргелерине акъ аскерле бла Моздокну Ингушетияны, Гитче Къабартыны жерлеринде сермешлеге къатышханды. Аладан сау-саламат къутулуп, юйюне жыйышхандан сора жангы жашау къураугъа битену кючюн салады. Аны къурау хунери, халкъы ючюн къайгы-ырыулугъу власть тохташхандан сора бютюнда бек ачыкъланганды. Архив документледе жазылгъаннга кёре. 1920 жылда ол Малкъарда ревкомну председатели болуп тургъанды. 1921-1922 жыллада уа Малкъар район милицияны начальнигини областыны ич управлениясыны заведующисини экинчиси.

Ол жыллада властьха къоркъуу бар эди. Бир-бир адамла, къыралгъа къажану бардырылгъан агитациялагъа алданып тюрлю-тюрлю аманлыкъчы къауумлагъа къошула эдиле. Аланы кёбюсю бла Келлет ангылатыу ишле бардыргъанды, аманлыкъдан къутхарып, жанларын сакълагъанды.

1923-1927 жыллада уа Улбаш улу Малкъар округ исполкомну председателини экинчиси болады. Алайда ишлей тургъанлай, ол дагыда Малкъар округну халкъ судьясыды. 1928 жылда уа Малкъар округисполкомну председателини къуллугъуна салынады. Анда да эки жыл ишлейди. Бу къуллукъда да кесин иги жаны бла кёргюзтгенди. Адамла бла селеше билгенди. Тау элlege жюриуп, алада жашауну халын тинтгенди. Къарыусузлагъа къыралны жанындан болушлукъ этгенди.

Отузунчу жылда уа Къабарты-Малкъарны облисполкомну председателини къуллугъуна кёчюрюледи. Ол жылда

къыралны бек къыйын заманларындан эдиле. Элледе ара мюлке къуралып тебиредиле. Адамлада болгъан малланы ары жыйышдыргъандыла. Кёпле анга ыразы болмадыла. Къажау сюелгенле да табылдыла. Болсада адамлагъа заран жетдирмей, къырал тутхан жолну бардырыргъа керек эди. Биягъы Келлетге, эл-эллеге жюрюп, ангылатыу ишле бардырыргъа тюшеди. Кёплени тюз жолгъа да салгъанды. Алай аны айтханын ангыларгъа сюймегенле да бар эдиле.

Бир жол тау элледен бирине барады. Мал да союп, сыйлы ашарыкъладан узун столла къурап, анга, бек иги тюбейдиле. Келлет: «Энди жарлыланы власты тохташды. Ара мюлке къурагъандыла. Адамла ишлейдиле, хакъларын аладыла. Сабийлеге школла ишлейдиле. Ыразымысыз, жарсыуугъуз бармыды?» - деп сорады. Эллиледен биреулен турады да: «Бай да, бий да болмагъан, алай къолайлы жашагъан эки тукъумну къурутсагъыз эди, бир да болмагъанча алаамат жашарыкъ эдик», - дейди. Аны эшитгенде, Келлет, секирип, ёрге туруп: «Элигизде эки чирчик тукъум къалгъанды да, аланы да тюп этип, сора эрикмей къалай жашарыкъсыз», - деп, ашларына да тиймей, кетип къалады. Къыралны жангы жашау къурауунда аны терс ангылагъан адамлагъа, тюз бардырмагъан къуллукъчулагъа бир заманда айтырын ол артха салмагъанды.

Тёрт жыл ишледи Келлет бу къуллукъда. Къабарты-Малкъарны эллеринде ара мюлке къуралдыла. Мал, мюлке ёсдюрюуде ала уллу жетишимле болдурдула. Къырал аланы ишлерине бийик багъа бичди. 1934 жылда Къабарты-Малкъар Ленинни ордени бла саугъаланады. Айхайда, республиканы облисполкомуну председателини да анда къыйыны кёп эди. Ол заманда Келлет ВКП (б)-ны Къабарты-Малкъар обкомуну, Север-Кавказ крайкомну, крайисполкомну, СССР-ни ВЦИК-ини члени эди. Болсада бирде, не кёп къыйын салсанг да, жау болуп чыгъаса. Дагъыда, ол заманлада къуллукъчула халкъда намыслары-сыйлары кётюрюле башлагъан адамланы сюймей эдиле. Не сылтау да

этип, кеслеринден кенгирек тутхандыла. Кеслерин жангыз ие этерге излегендиле, патчахла сунуп кьойгъандыла. 1934 жылда тогъузунчу сентябрьде обкомну бюросуну жыйылыуунда Улбаш улу кьуллугъундан кетерилип, эл-мюлк управленияны начальнигини заместителине салынады.

Алай «къара чёпге» тюшген адам бир кыйынлыкъ бла кьутулмайды. Анга дагъыда кёп кере абына-сюрюше барыргъа тюшеди.

1935 жылда биринчи июнда бардырылгъан жыйылыуда уа Улбаш улун кьуллугъундан кетердиле. Аны бла байламлы бюрону 78-чи номерли протоколунда былай жазылыпды: «Вывести Ульбашева Келлета из состава членов обкома и кандидата в члены бюро обкома и из рядов ВКП(б) исключить по делу контрреволюционной, буржуазно-националистической группы, возглавляемой Келлетом»

Алай бла, 1935 жылда жалгъан дау бла Келлет тутулады. Алтай жанында тутмакъда тургъанды. 1938 жылда анда ёлгенди. Ма алай, халкъым ючюн деп жашагъан адам, хатасыз тутулуп кетип, ата журтуна термиле, узакъ жерледе жоюлгъанды.

Келлетни төрт кызы бар эди. Ала бирер жерде толу юйюрле къурап жашагъандыла. Сабийлерине аталарыны юсюнден кёп керти, иги хапарла айтхандыла. Аныча халкъын сюерге, анга кертичи болургъа юйретгендиле.

МАЛКЪАРНЫ БАТЫР УЛАНЫ*Асанланы Хажы-Мурат*

Жыйырманчы ёмюрню ал жылларында халкъыбызны сейирлик адамларындан бири Асанланы Кажокну жашы Хажы-Муратды. Ол орус-япон урушха къатышханды, биринчи дуния урушну жылларында Кавказ миллетден къуралгъан, атлы аскерни санында австро-венгрия фронтда болгъанды. Революция башланнгандан сора, туугъан журтуна къайтып, Совет властыны орнатыр ючюн къаты кюрешгенди. 1919 жылда акъ гвардиячыла аны асмакъ этгендиле.

Асан улу Огъары Малкъарда Мухолда туугъанды. 1904 жыл узакъ кюн чыгъышда къыралгъа жау чапханда, аны бла сермеширге кеси ыразылыгъы бла кетгенди. Анда ол кесини чынтды кишилигин кёргюзтгенди. Японлула бла уруш эте

кѣргюзтген жигитлиги ючюн анга кичи урядник чын берилгенди, Георгий жорну тѣртюнчю даражасы бла саугъаланнганды.

Чыкъгъан эди Мухолдан бир таулу жаш Узакъ Востоқта японлула бла уруш этерге. Кеси ыразылыгъы бла. Эмилик атына иер салып, къолуна кылыч алып. Къарыулу, субай санлы, жютю кѣзлю Хажи-Мурат кишилик этерге керек болгъанда артха турмазлыгъын аны нѣгерлери тыш сыфатындан окъуна билген эдиле. Россейли аскерни сатырларына къошулгъан малкъарлы эм къабартылы жашла Аны Император Уллулугъуна кертичи боллукъларына, Къураннга къолларын салып, ант этгендиле. Тау элледен келген онтѣрт атлыдан бири Асанланы Хажи-Мурат эди.

Историядан белгили болгъаныча, 1904 жылда январьны ахыр кюнлеринде японлу кемеле, Порт- Артурну къатында орус эскадрагъа чабыуулукъ этип, анга уллу халеклик салгъандыла. Орус-япон уруш андан башланнганды. Терек-Къобан атлы аскер полкнуну къауумунда 128 адамдан Къабарты сотня къурапгъан эди- аладан 114-сю къабартылыла, 14-сю малкъартылыла.

Прохладнаны къатында лагерде бир ай бла жарымны ичинде юйрениуле болгъандыла. Илишан атыуда, ат бла чабып бара тургъанлай, онг жанына, сол жанына да бурула, жерге чанчылгъан чыбыкъны кылыч бла уруп юздюрюуде да Хажи-Мурат бир кишиге оздурмагъанды. 1905 жылда 22-чи майда Къабарты сотняны аскерчилери атлары эм къолларында болгъан сауутлары бла эшелоннга миннгендиле. Бир айдан эшелон Маньчжурия станциягъа жетгенди. Онтѣртюнчю июльда подъесаул Бекович-Черкасскийни башчылыгъы бла Къабарты сотня японлула бла урушха биринчи кере киргенди. Малкъарлы жашла кишиликни эм жигитликни юлгюсюн кѣргюзтгендиле.

Маньчжурияны сыртларында сотняны аскерчилери чынтты жигитлеча сермешгенлерине аланы саугъалары

шагъатлыкъ этедиле. Асан улуну батырлыгъын эм не кыйы болумда да кёлсюзлюк этмегенин сотняны командири эслемей кыйомагъанды. Аны себепли уа анга бек ышаннганды, кьоркбуулу буйрукъну толтурургъа атланнган къауумгъа Хажи-Муратны кьошуп болгъанды.

Японлуга къажу урушда этген уллу кишилиги эм чексиз батырлыгъы ючюн кичи урядник Асанланы Хажи-Мурат 2-чи Маньчжурия аскерни 1905 жылда 18-чи августда чыкыган 407-чи номерли приказына тийишлиликде Аскер орденни 4-чю даражасыны айырмалы белгиси бла саугъаланнганды.

Россей империяны биринчи саугъасын алгъанында Асан улу жыл саны жыйырмадан атлагъан жаш эди. Орус- япон урушдан Хажи-Мурат кёп затны ангылап кыйтханды. Тенглик, тюзлюк болмагъанын, къара халкъдан чыкыганланы ыспасыз этгенлерин, басынчакълагъанларын аскерде да кёргенди. Аны таза ниетлиги, халал жүреклиги жигитлигине алакат тап келишгендиле. Ол къарысузну кьорууларгъа хазыр болгъанлай тургъанды. Башхаланы кыйыныларын ашагъанла аны жаулары эдиле. 1913 жылда Черек аузунда Жанхотланы журтларын чачханланы араларында Асан улу да болгъанды. Андан сора кёп башха эллиери бла бирге къара чёпге тюшгенди. Аны тутдурургъа, элден кетериге сылтау излеп айланнганла бар эдиле. Жарлы эллиени кесини ызындан тизерге эм байлагъа къажу бурургъа Хажи-Муратны кьолундан келлигин ала ангылагъандыла, андан кьоркыгъандан аны ючюн этгендиле.

1914 жылда биринчи дуня уруш башланады. Къабарты эм малкъар элде кеси ыразылыкълары бла австрия фронтха барыргъа сюйгенлени излейдиле. Артыкъ кёп болмасала да, аллайла табыладыла. Аладан бири биягъы Асанланы Хажи-Мурат эди. Кетеди таулу жаш Россей империяны сейирлерин кьорууларгъа. Австрия фронтха Хажи-Мурат уруш этерге усталыгъы болгъан солдатча, ёшюнюнде аскер саугалары бла келген эди.

...Къабарты атлы аскер полк Дикий дивизияны къауу-мунда Галицияда душман бла къызыу сермешлеге киреди. Ломница сууну бойнунда Бабино деген элни къатында австриячыла бла немецциле къалайлада орналгъанларын билирге керек эди. Ючеулен болуп, корнет Григорий Мосолов, тамата урядник Эфендиланы Аслан-Алий, кичи урядник Асанланы Хажи-Мурат эм атлы аскерчи Шуанов разведкагъа тебирейдиле. Ала Бабино элни къыйырына жетгенлеринде, душман топладан кючлю от ачады. Эфенди улу алайда ёледи, Мосолов бла Шуанов жаралы боладыла. Сау къалгъан жангыз Хажи- Мурат эди да, ол жаралылары кьоркьуусуз жерге чыгъаргъанды. Бир кесекден Къабартылы полк Бабинону алгъанды. Командование разведчиклеге, ол санда Асан улугъа да ыспас этгенди.

Къабарты атлы аскер полк биринчи дуния урушдан юч жылдан сора къайтханды. Уллу сермешлеге къатышхан, ёлюм бла бетден-бетге кёп кере тюбешген офицерле бла солдатла империалист урушну кьозгъагъанлагъа къажау-лукъларын букьдурмай башлагъан эдиле. Нальчикде полк-ну жангы комитети къуралгъанды. Ары уруш аулакылада кишиликлери эм жигитликлери бла айырмалы болгъанла айырылгъандыла. Офицерле- поручик Дмитрий Николай-чик эм корнет Алексей Арсеньев, юнкерле- Кургоко Жам-боров бла Туган Кудашев, урядникле Нашхо Табухов, Асан-ланы Хажи-Мурат эм Хачеф Аваров.

Онжетинчи жылда октябрьде Петроградда болгъан ишле бла байламлы полк-ну аскерчилери бир бирлери бла жарашмай башлагъандыла, политика чюйреликге кюч-леннгендиле, революциягъа, Совет властьха аланы кёз къарамлары башха-башха тюрлю болгъанды. Бир полкчу-ла бир бирлерине къажау турургъа заман кёп къалмагъан эди.

Белгилисича, орус-япон эм биринчи дуния урушлары жигитлери революция кьозгъалыуладан бир жанында къал-магъандыла. Аладан бирлери жан-къан аямай, Совет власть-

ны кьоруулагъандыла, башхалары акъ гвардиячыла бла бирге анга къжау кюрешгендиле. Япон эм биринчи дуня урушну ветераны Асанланы Хажии-Мурат арсарсыз кызыл аскерчи отрядны сатырларына кьошулгъанды.

Урядник Асан улу 1917 жылыны жайында россейли аскер Юг-Запад фронтда алгъа баргъан кюнледе кьргюзтген кишилиги ючюн «Батырлыгъы ючюн» деген майдал бла саугъаланнганды. Къабарты-Малкърда Совет власть тохташдырылгъаныны юсюнден билдирилгенден сора уа, кьп сагъыш этмей, жарлы халкъ тутхан жанын сайлагъанды. Энди анга Дикий дивизияда алгъыннгы бир полкчусу Серебряков бла уруш этерге тюшерикди.

Совет власть ючюн саулай Шимал Кавказда эм Къабарты-Малкърдада кюреш къаты баргъанды. 1918 жылда Нальчик округ халкъ Советни буйругъу бла Асанланы Хажии-Мурат Совет властыны контрреволюция кючледен кьоруулар ючюн революциялы отрядла кьураугъа киришгенди. Ол эм башха малкърлы большевикле тау ауузлада жашагъан къара халкъны жангы властыны кьорууларгъа кьтюрген эдиле.

Онтогъузунчу жылыны март айында ротмистр Даутоков-Серебряковну акъ гвардиячы отряды Черек аузуна ёшюн ургъанды. Хажии-Муратны, Улбашланы Келлетни эм башха большевиклени башчылыкълары бла малкърлы кызыл партизанла иги кесек заманны деникинчилени тардан ётдюремей тургъандыла. Ол кюнледе айтхылыкъ мараучу Нёгерланы Хажиибийни окъларындан кьп серебряковчула жоулгъандыла. Аллай мараучула уа Малкър аузунда аз туюл эдиле.

Болсада, не бек къаты кюрешген эселе да, таулу партизанланы регулярный аскерни тыяргъа кючлери жетишмегенди. Акъла адам саны бла, сауут бла да кьп да онглу эдиле. Малкъргъа ычхыннгандан сора серебряковчула дерт жетдириуну башлагъандыла, таулу большевикледен бир талай адамны асмакгъа асхандыла. Асан улуну бла аны нёгер-

лерин излеп, къармамагъан жерлери къалмагъанды. Хажи-Мурат а, Север Осетиягъа ётюп, дюгерли партизанлагъа къошулгъанды эм ала бла бирге Совет властыны душманларына къажар къаты уруш этгенди.

Христиановское деген элни къатында(шёндио Дигора сахар) осетинли партизанла къыйын болумгъа тюшгенлеринде алагъа Асан улуну отряды болушханды. Ол шарт Север Осетияда граждан урушну историясына белгилиди.

Бу дуняда Хажи-Мурат жаланда отуз юч жыл жашагъанды. Кесини ол къысха ёмюрюнде юч урушха къатышханды. Не эди аны излепени, не ючюн аямады жаш жанын? Къара халкъгъа эркинлик, тенглик, тюзлюк эди аны къюсегени. Халкъына къурман болду жигит Хажи-Мурат. Халкъы уа унутмайды аны, Асан улуну аты жырда къалгъанды, жигитликни юсюнден этилген жыр а ёлмейди.

ЭКИ УРУШНУ ДА ЖИГИТИ

Атабийланы Къаракиши атасыны жангыз жашы эди. Ол Мухолда туугъанды, анда жашагъанды. Акъылбалыкъ болгъандан сора жайлыкълада атасы бла малла кютгенди. Бир жол таудан, анасындан да айырып, анда-мында бир иничге къара ызлыкъчыкълары бла акъ тайчыкъны келтиреди юйге. Кёпню кёрген акъсакъал кишиле окъуна: «Биз жашагъан ёмюрде атны быллай сыфатлысын кёрмегенбиз, бу бир ала-мат зат болмаса, къарап туругъуз», - дегендиле, сейирсинип. Атабий улу тайны, кеси кёлу бла сют ичирип, алай ёсдюргенди. Кесине да Артотур атагъанды. Тюрлю-тюрлю буйрукъла юйретгенди. «Жат» десе, тай жатханды, «чап» десе - чапханды. Узакъда отлай тургъанлай, атын айтып кычырса, будуман этип, иесини аллына жетер эди. Къаракиши къарс уруп, аузу бла макъам айтып тебиресе, Артотур тегерекге бурулуп, тепсеп тебирер эди. Къаракишини аты адам тил биледи деп, элде алай жюрюгенди. Тюсюнлей жолгъа чыкыгъан заманында болмаса, жаш атха минмегенди, аны жегип жумуш да этдирмегенди.

Артотур алай ариу мал болуп ёсгенди, Атабий улу анга адам кёзю тиер деп къоркъуп, арт жыллада аны арбаздан чыгъармай ёсдюргенди. Орус-япон уруш башланганда уа, кишилигибизни сынайбыз деп, ары баргъанланы араларында Огъары Малкъардан Асанланы Хажи-Мурат, Заммаланы Алий, Мисирланы Быза, биз башында айтхан, Къаракиши да боладыла.

Жашла 1904 жылда апрельни биринчи кюнлеринде-Нальчикге жыйышадыла эм къабарты сотняны санында Терк-Къобан полкга кёшуладыла. Ай бла жарымны уруш этерге юйреннгенден сора, аскерле эшалонла бла кюнчыгъышха тебирейдиле. Жолда бир ай чакълы барадыла, 14 июньда японлула бла сермешге биринчи кере киришедиле.

Таулу жашланы анда этген жигитликлерини юсюнден архивде хазна зат сакъланмагъанды, алай халкъда уа таурухла жюрюйдюле. Атабий улуну юсюнден а урушдан къайт-

хан нёгерлери кёп хапар айтыучу эдиле. Аладан бир экисин эсге тюшюрейик.

Къаракиши жангызлай тасхагъа бара-бара тургъанды. Бир бийик дупшурдан энип бара, аны этегинде ёзенде, ушкокларын да жанларына салып, азыкъ ашай тургъан японлулагъа тюбеп къалады. Кёп сагъыш эте турмай, тауча да, орусча да аузуна тюшген сёзлени кычырып, гузаба, хахай этип Арторну аланы юслерине бурады.

Японлула, абызырап, къайдан не келгенин билгинчи, Атабий улу жау аскер бла аланы сауутларыны орталарына сюеледи. Бир къаууму, эс жыйып, кеслерин ушкокла таба атадыла. Къаракишини къолунда кысха быргъылы бешатар ушкогу бар эди. Атады да, чапханладан бирин къаплайды. Ол заманда, иш оюн болмагъанын ангылап, къалгъанлары жерге жатадыла. Алайда таулу жигит къауум японлуну кесиникиле болгъан жерге сюрюп келгенди. Къаракишини командирлери жангызлай быланы къалай сюрюп келалгъанса деп, кёзлерине ийнанмай, жесирлени къайтарып къайтарып санай эдиле.

Бир кере уа къауум аскерчи, энчи буйрукъну толтура, душман болгъан жанына кетип, белгиленген заманга къайтмай къаладыла. Аладан хапар бил деп, таматала Атабий улун жибередиле. Азмы, кёпмю айланды, бу японлула оруслуланы тенгизге кысып тургъанлай тапды. Эки жанындан да кыстау атышыу барады. Къаракиши, биягъы этиучюсюн этип, тёгерекни хахай-тухайгъа алдырып, ушкогундан да терк-терк атдыра, жауну юсюне чабады. Ол заманда тенгизге кысылып тургъанла мыллыкларын японлула таба атадыла. Ала уа, эки жанындан да ушкок атылгъаннга, къуршоугъа тюшюп къалабыз деп къоркъуп, къачадыла. Алай бла Атабий улу нёгерлерин къутхарады. Дагъыда бир болгъан ишни эсгерейик. Аны манга Атабий улуну кызы айтхан эди. Бир жол японлула чабыууллукъ этедиле. Орус аскерле атларын кенгде букъдуруп, кеслери уа окопла ичинден атышадыла. Бир заманда Къаракиши болгъан жерде топ

агылады. Топуракъ кётюрюледи, болгъанны тютюн, букъу басады, затда кёрюнмей къалады.

Бираздан Атабий улу, эс жыйып къараса, башы бла онг къолундан къалгъаны топуракъ тюрюнде, Артотур а, тагъылып тургъан жеринден жюгенин юзюп келип, иесини бетин жалай. Ал аякълары бла топуракъны къазаргъа кюреше тура эди. Сора бош къолу бла атны аягъындан тутуп, «Энди артха бар»-деп, бир къауум кере алай этдирип, бастырылып тургъан жеринден чыкъды. Ма алай бла Артотурну хайырындан жаш ёлюмден къутулады. Зыраф болмады атына салгъан къыйыны.

Андан къайтып келгенден сора, элинде мал тутуп, аны жайып кюрешгенди. Биринчи дуня урушну аллында къатын алады. Аны Кизийка деп къызы, Мухаммет деп жашы боладыла. Аталары сабийлени туугъанына къууанып бошагъынчы-Германия ызы бла Австрия-Венгрия Россейге уруш ачадыла. Орус патчах жигитлени биягъы къазауатха чакъырады. Ары кетгенлени санында бу жол да Къаракиши бар эди.

Бу урушда да малкъарлы жаш кесини чынтты жигит болгъанын кёргюзтгенди. Бир жол жау аскери бийлеп тургъан жерде кёпюрню чачдырыргъа керек болады. Ол буйрукъну тындырыргъа кеси ыразылыгъы бла малкъарлы жигит тебиди. Кече, къарангыгъа дери сакълап, эки къалауурну да ёлтюрюп, кёпюрню да атдырып къайтханды. Бир орденни ол жигитлиги ючюн алгъан эди. Андан сора да Къаракиши кесин кёп сермешледе чынтты батырча кёргюзтгенди.

Офицер чыны бла таулу жаш урушдан сау-саламат къайтханды. Биргесине уа жарым машок картоф бла хобуста урлукъ келтиргенди. Ма андан сора жайылгъанды дейдиле ол алаамат битимле бла картофну бир тюрлюсю Огъары Малкъарда.

Къызындан эшитгенме, Къаракишини инбашында чачакълы чынлары, ёшонюнде тёрт орден тагъылып, жашил бетли кители, бийик кёрпе бёркю халкъыбыз Азиягъа кёчюрлюнчю дери сакъланган эди.

Граждан урушну кезиуюнде, Огъары Малкъаргъа серебряковчула кирип, большевикле жанлы болуп, къара чѣпге тюшген бир къауум адамны асмакъ этген эдиле. Къаракишини да тутаргъа келгендиле. Аны эгечи Шепий деп бар эди. Атабий улу гѣзеннге кирип, андан: «Шепий ол кийимлерими бери келтирчи»- деп сѣлешди эгечине. Эгечи аны айтханын этеди. Къаракиши, аскер кийимлерин кийип, къазакъланы алларына чыкъгъанда, ала асыры абызырагъандан, кечгинлик тилеп, башларын жерге ийип, юйден артлары бла чыгып кетедиле.

Власть тохташхандан сора Атабий улу ара мюлкде ишлегенди. Жыл сайын кесини малындан къыралгъа тѣрт тууар ѳтдюрюп тургъанды.

Бираздан уруш башланады. Жангыз жашы Мухаммет журтун къоруулай, ары кетип, къайтмай къалады. Къаракишиден туугъан кесин сермешден артхамы саллыкъ эди. Кѣп да турмай, жигитча ѳлген хапары келеди элге.

Мухаммет атасына ушаш ариу адам эди. Къолдан да бек уста болгъанды. Бир жол элде, Нальчикден да улуу къулдукъчула келип, жыйылыу болады. Таматала халкъ алтында энди сѣлешейик деп тургъанлай, кеси ишлеген агъач велосипед бла Атабий улу алайгъа келип къалады. Адамла анга асыры сейир этгенден, къонакъланы да унутуп, ары бурулуп къаладыла.

Къулдукъчула уа аны жаратмайдыла. Мухаммет кеси къолу бла ишлеген затха сейирсинмейдиле да, бизден эсе да адамла анга эс бурдула деп, анга тиш билейдиле: велосипедин буздургъунчу къоймайдыла. Алай уста къоллу жаш бираздан андан да игисин ишлеп, элде жюрюп тургъанды. Юйдегиси жокъ эди. Къаракишини жангыз жашыны къадары алай болгъанды.

Къызы Кизийка уа Улбашлагъа эрге баргъан эди да. Сабий-балийли да болгъанды. Кѣчгюнчюлюкню азабын сынап, андан да къайтып, узакъ ѳмюр жашап, Огъары Малкъарда ауушханды.

Эки урушну да жигити, Атабийланы Къаракишини ахыры къалай болгъанды дегенде, аскерле элни кёчюре туруп, бу къолуна жангыз бир чемодан алып чыгъады. Солдатла аны ачып къарасала, анда уа аны аскер кийимлери, орденлери эм аскерде алдыргъан суратлары. Аланы кёргенде, была бютюн да ачыуланадыла да, битеуюн да отха атып, кюйдюредиле. «Бир жангыз суратымы къоюгъуз маржа», - деп тилегенинде окъуна, унамагъандыла.

Кёчгюнчюлюкде уа Къазахстанга Акъмолинск областны Макинск шахарына тюшеди. Анда эки ай жашагъандан сора, тели ауруу тийип, андан ёлоп кетеди.

УЗАКЪ КЮНЧЫГЪЫШДА

1904 жылда 27-чи январьда японлу кемеле орус аскерле тургъан Порт-Артургъа чабыууллукъ этип, уллу халеклик саладыла. Алай бла орус-япон уруш башланады. Малкъардан да жашла къатышхан эдиле анга. Къызыу сермешледе кишиликлерин кёргюзтюп, сыйлы саугъалагъа да тийишли болгъандыла.

1904 жылда 14-чю августда Анпилинск урушда орус аскерле японлула бла къаты уруш бардырадыла. Анга «Къабарты сотня» тири къатышханды. Анда малкъарлылада болгъандыла.

Бир бирге къажау тургъан аскерле къаты уруш этедиле. Ингир алагъа японлула онглуракъ боладыла да, орус аскерге, ауушну душманнга къоюп кетерге тюшеди. Алай болгъанлыкыгъа, жигиглик этгенлеге патчах аскерни командованиясы саугъала бергенди. Таубий Келемет улу аскер орденни - Георгий жорну - тёртюнчю даражасына тийишли болады. Бир жол а, душманни лагерине жашырын кирип, аскер керекле, сауутла бла жюкленип тургъан тогъуз атны алып чыгъады. Ол жигитлиги ючюн а анга ол орденни 3-чю даражасын береди.

Сермешлени биринде Къаншаубий къуллукъ этген сотняны японлула къуршоугъа алып тебирейдиле. Келемет улу, къылычын да сууруп, биринчи болуп, душман аскерле таба чабады. Нёгерлери да аны ызындан атыладыла. Алай бла сотня къуршоудан къутулады, японлуладан да иги кесегин къырылады. Ол жигитлиги ючюн а, таулу жашха аскер орденни (Георгий жорну) экинчи даражасы бериледи, Мукден шахарны къатында бардырылгъан сермешде жигитлиги ючюн орденни 1-чи даражасына кёргюзтюледди. Журтуна къайтхандан сора Къаншаубий Нальчикде жашагъанды, милицияда ишлегенди. 1920 жылда къызылла бу тийрелени акъ аскерледен эркин этип башлагъанда, Келемет улу къыйын ауруп эди Къатынын, юч сабийин, кесин да Быллымгъа ашырадыла. Бир белек кюнден ол анда ёледди.

*Асанланы
Хажы-Мурат*

*Заммайланы
Алий*

*Орусбийланы
Чёне*

*Келеметланы
Къаншаубий*

*Будайланы
Кичибатыр*

Андан сора да, бу урушха таулу жашладан Будаиланы Кичибатыр, Асанланы Хажи-Мурат, Акъайланы Жюнюс, Чочайланы Эшу, Атабийланы Къаракиши, Заммайланы Алий, Мисирланы Быза, Орусбийланы Чёпе, Абайланы Зулкъарний эм башхала да къатышхандыла.

Мисирланы Быза урушдан къайтмагъан эди. Сермешленни биринде жигитча ёлгенди. Ол юйюнде жангыз жаш эди. Ёллогюн билгенча, эгечлери уллу жилияу этип ашыргъан эдиле аны урушха.

Будаиланы Кичибатыр белгили назмучубуз Азретни атасыды. Уруш бошалгъандан сора да Къытайны жеринде эки жыл къуллукъ этип къайтханды элине. Кёчгюнчюлюкню заманында Азияда 1946 жылда ёлгенди. Георгий жорну 4-чю даражасыны кавалериди.

Атабийланы Гергокъ хажини жашы Къаракиши да орус-япон урушда кёп жигитлик этгенди. Георгий жорну тёртгюнчю даражасы бла саугъаланнганды. Андан сора да, офицер чын берилгенди. Къаракиши биринчи дуния урушха да къатышханды. Анда да чынтгы жигитлигин кёрпюзтгенди. Сыйлы саугъалагъа да тийишли болгъанды. Кёчгюнчюлюкню заманында Къазахстанны Макинск шахарына тюшгенди. Анда ёлгенди.

Огъары Малкъардан Заммайланы Карохну жашы Алийге да тюшген эди узакъ Кюнчыгъышда уруш этерге. Анга 22 жыл бола эди. Ол да бет жоймагъанды. 2 чи Манчжур аскерни 564-чю номерли буйругъуна кёре Георгий жорну 4 чю даражасы бла саугъаланнганды. Андан сора да, анга урядник чын берилгенди. Революцияны заманында большевикле жанлы болгъанды. 1919 жылда ауруп ёлгенди.

Абайланы Мырзабекни жашы Зулкъарний Аушигерде жашай эди. Урушдан Георгий жорну 4-чю даражасына ие болуп къайтхан эди. Бий тукъумдан болгъаны ючюн, 1937 жылда тутулуп, илишаннга салыннганды.

Акъайланы Таумырзаны жашы Жюнюс Кёнденден эди. Онг инбашына окъ тийип жаралы да болады, алай кетмей, сермешни ахырына дери бардырады. Орус-япон урушда

этген жигитлиги ючюн Георгий жорну 4-чю даражалы ордени бла кьайтхан эди.

Чочайланы Эшеу Бызынгьдан эди. Ол урушха кетгенде, анга 19 жыл бола эди. Георгий жорну 4-чю даражасына ие болгъанды. Асанланы Кажокну жашы Хажи-Муратны атын эшитмеген а хазна таулу болмаз. Аны юсюнден басмада жазыла тургъанды. Биз да хапарыбызда бир кьауум шартны эсге салайыкь. Ол урушха тебирегенде анга 23 жыл бола эди. Юйюрю, юйдегиси бар эди. Къызчыгына жаланда бир ай бола эди. Сермешледе кишилегин кёргозгюп Георгий жорну 4-чю даражасына тийишли болуп кьайтады. Андан сора да, Асан улу биринчи дуня урушха да кьатышханды. Революцияны кезиуонде уа, кьара халкьны жанындан болуп, акь аскерле бла кьаты кьазауат этгенди. Ёлгенини юсюнден а быллай хапар жюрюйдю.

Акъланы кьолларына тюшгенде была Хажи-Муратны асар акьыл этедиле. Асан улу кьарыулу киши эди. Жипни кийдиргенлеринде, бойну бла тартып, асмакьны юзеди. Сора, кесине жууугьуракь тургъан жерде аскерчини атындан атып, аны алашасына минип кьачады. Асмакьны бир юзгенни ёлтюрмейдиле деген жазылмагъан жорукь барды, болсада акь башкесте законлагъа, жорукьлагъа бойсунмай эдиле. Кьачханны ызындан ушкок бла атып ёлтюргендиле.

Орусбийланы Адилгерийни жангыз жашы Чепе 1905 жылны 19-чу февралында кьызыу сермешлени биринден кьайтмай кьалады. Жесирге тюшгенлени санында да болмагъаны ючюн, аны ёлген сунуп кьоядыла. Болсада, ол андан сау-саламат кьайтады.

Бираздан, Огъары Малкьардан Шаханланы Таукьанны кьызы Жанны алып, юйюр кьурайды, Алты сабийни атасы 1915 жылгы дери Тёбен Бахсанны старшинасы болуп тургъанды. Онсегизинчи жылда да жамауат аны старшинагъа айыргъан эди. Орусбий улуну 1927 жылда тутадыла, «тройканы» оноуу бла илишаннга саладыла. Сабийлеринден а бир кьызчыгы бла эки жашы ёлдиле. Кьалгъанлары уа 1935 жылда Орта Аяиягъа кечюрюледиле. Туудукьлары Нальчикде, Нарсанада жашайддыла. Аты айтылгъан алымибиз Орусбийланы Фатимат аны жашындан тууады.

ЭСКИ СУРАТ ХАПАРЛАЙДЫ

Революцияны аллында жыллада, Огъары Малкъардан Нальчикге келип, жумушларын тындырып бошагъандан сора суратха тюшген эдиле бу адамла. Энди уа узакъ жылладан бизге сейир этип къарайдыла.

Ол заманлада таулу кишиле былай кийине эдиле. Башларында элтир бёрклери, юслеринде къапталлары, чепкенлери, беллеринде уа къамалары, керохлары, аякъларында - сахтиян чурукъла.

Сол жанындан биринчи сюелген Мысакаланы Бекмырзаны жашы Ахматды. Аны онг жанындагъы ушкогу бла Амырханланы Аскербийди. Бу эки жашны къадарларындан хатарыбыз жокъду.

Ортадагъы акъ чепкенли уа Абайланы Гергъокъну гитче жашы Мажитди. Ол билимли адам болгъанды. Революциягъа дери Владикавказда гимназияда окъугъанды. Тау ин-

женер болуп ишлеп тургъанды. Совет власть тохташхандан сора, ызындан тюшюп, къоймай тебирегенлеринде, Азербайджаннга кёчюп кетгенди. Урушну аллында жыллада анда ауушханды.

Онг жанында къыйырдагъы уа Аликаланы Тогъуну жашы Догъуатбийди.

Патчахны аскеринде къуллукъ эте тургъанлай, революция башланганда, Астраханьдан аты, ушкогу, бирси аскер кереклери бла Малкъаргъа къайтханды. Патчахны аскеринден къачып, революция жанлы болгъанды деп тил этип, акъ аскерле бери келгенлеринде, Алика улуну тутдургъандыла. Аны асмакъгъа асар жерлеринден «бу бизни адамыбызды» деп Мысакаланыкъыла къутхаргъан эдиле.

Совет власть тохташхандан сора Огъары Жемталада жашагъанды, 1942 жылда ажымлы ёлгенди.

Таулула не заманда да ариу санлы, тизгинли адамла болгъандыла. Жюз жыл мындан алда алыннган сурат да анга шагъатлыкъ этеди.

Солдан онгнга: Жанхотланы Шымауханы жашы Элбуздукъ бла Жанхотланы Шаухалны жашы Къазий. Была Къоспартыда туугъандыла.

Къазийни юй бийчеси Орусбийланы Магометни къызы Шама эди. Быланы эки къызчыклары болгъандыла - Фатимат бла Сафият. 1926 жылда, гитче къызы Сафиятха тёрт айчыгъы толгъанда, Къазий тели ауруудан (тифден) ауруп ёлгенди. Къызла, Аллахны ахшылыгъындан уллу болгъандыла, юйюрле къурагъандыла.

Элбуздукъну юй бийчеси Малкъарукъланы Ийналукъну къызы Къылычхан эди. Магомет деп бир жашы болгъанды. Элбуздукъ кеси уа 1940 жылда Дагъыстанда ауушханды.

КЁПЮР ЮСЮНДЕ

Малкъарда, Къарачайда да ата-бабаларыбыз чынгыл къаялада, уллу ташланы юслеринде сюеген ёмюрлюк къала-ла, эски эллерибизни къатларында ала ишлеген кешенеле, айхай да, бизни кесибизни бери келе-келе тургъан къонакъ-ланы да сейирге къалдыргъанлай турадыла.

XIX ёмюрню ахыр жыллары. Ол замандан къалгъан эски сурат. Узакъ тау эллерибизден бирине элтген кёпюрню, хауаны кесинден жаратылып къалгъанча, женгиллиги. Битеу дунягъа атлары айтылгъан алимлени окъуна сукъландырлыкъды, кесини кёрюмдюлюлюгю, ариулугъу, уста ишленнгени бла да. Не уллу ырхы да аны тюбюне сыйынырча, юйюне, журтуна келген жолоучу, бир тюрлю чырмаусуз ёз арбазына жетерча тап къурашдырылгъанды, он адамны да кётюрюп тургъан, бу кёпюрчюк.

ЛЮЦА БЛА БИЙБЕРТ

*Мысакаланы Хажимырзаны кызы Люца
бла Жанхотланы Шаухалны жашы Бийберт.
Сурат XX ёмюрнү ал жылларында алыннганды.*

Бу чырайлы тиширйу Мысакаланы Хажимырзаны кызы Люцады. Аны биринчи эри Заурбек Серебряков эди. Ол, 1919 жылда акъ аскерле бла тау элlege кирип, большевикле жанлы болгъан кёп адамны кыргъанды, азап чекдиргенди. Ол санда Огъары Малкъарда да. Дагъыда кырлыкъ болур эди, алай Абайланы Гергокъну жашы Жанхот, кеси адамла-

ры бла жетип, андан ары артыкълыкъ этдирмегенди.

Заурбек ол заманда Люцаны кѣрюп жаратханды эм юйдегили болгъанды. Тау бийле Мысака улуна: «Къызынги мурдаргъа бергенсе». - деп тырман да этгендиле.

Акъла бу тийреледен къысталгъандан сора Серебряков къызылла бла уруш этип айланганды. Сермешледен биринде, халкъда жюрюген хапаргъа кѣре, муну башын тайдырадыла. Къатыны Люца аны ёллюгюн Вольный Ауулну къабырларында басдыргъанды.

Бзы бла ол юйюне Огъары Малкъаргъа къайтады. Бир ингирде Мысака улуну тутаргъа Носту улу Юсюпню адамлары келедиле. Ол а, къызын да алып, Абайлагъа къачады. Ала да къачып къалагъа кирирге, къуугъанла да ызларындан жетедиле. Къалагъа кирип, тутабыз дегенде, Жанхотну тамата къызы Жансурат башындагъы жаулугъун арагъа атады. Ол заманда къуууп келгенле тохтайдыла: «Бу юйде кѣп туз-гыржын ашагъанбыз. Аны хатерин этебиз. Шѣндю тиймейбиз. Алай эрттенликде ала мындан кетерге керекдиле». - дейдиле.

Танг аласына Абайлары къачхынчыланы элден ашырадыла. Алгъа ала Гюржюге ётюп, Хажимырзаны эбизе шуёхунда бир бѣлек заман кечинедиле, андан Тюркге ётедиле. Хажимырзаны андан ары къадарындан хапарыбыз жокъду. Люца уа экинчи кере эрге чыгъады. Ол кеси да 1964 жылда ауушханды. Стамбулда асыралгъанды.

Сюелип тургъан эр киши уа таубий Жанхотланы Шаухалны жашы Бийбертди. Ол 1913 жыл Черек къозгъалыудан сора Тюркге кѣчеди. Анда тюрклю къатыны бла жашап тургъанды. Сабийи болмагъанды.

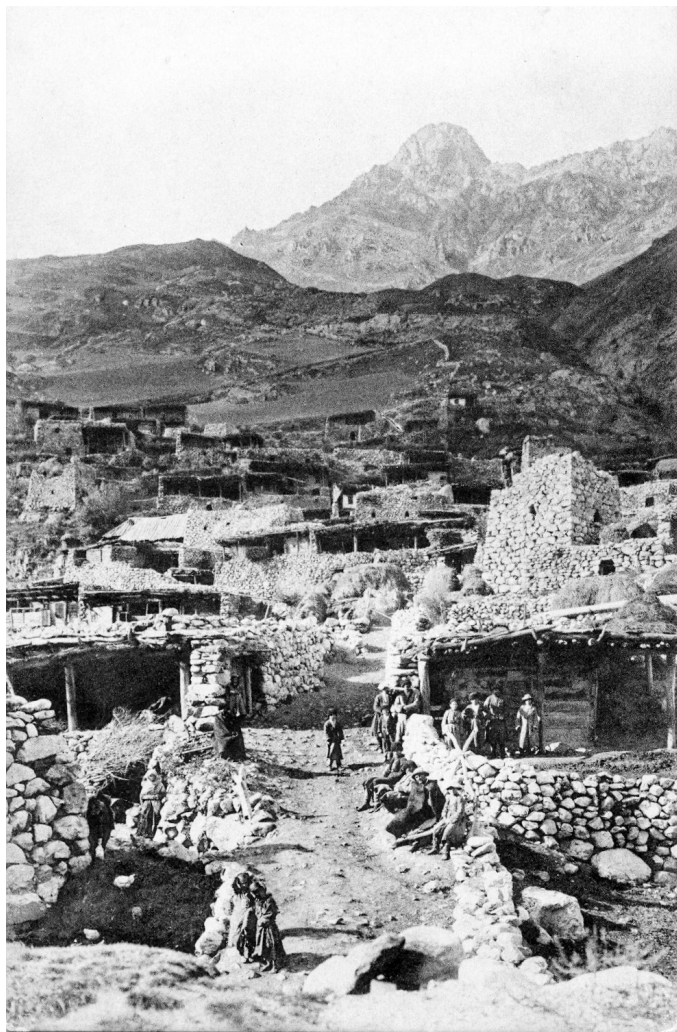
ЫШКАНТЫ

Огъары Малкъар Ышканти ауул. Абайланы Солтак-Бек мында туугъанды, бу элден кетгенди, Россей империяда биринчи консерватория ачылгъанлай, Санкт-Петербургда окъургъа. Таулу жаш дуниягъа аты айтылгъан Пётр Чайковский бла бирге жюригенди дерслеге.

Бу сиз кѳрген эски суратдагъы ышкантичъла, баям, кѳрген, таныгъан да эте болур эдиле айтхылыкъ жерлешлерин. Сурат XIX ѳмюрню ахырында алыннганды.

*Абайланы бийче кызылары.
Сурап XIX ёмюрнё экинчи жарымында алыннганды*

*Огъары Малкъар. Мухол
Шёндю бу юйле жокъдула. Аланы орунларына ариу, жангы мекамла
сюеледиле. Къая уа жериндеди.
Сурат XIX ёмюрню экинчи жарымында алыннганды*

*Бийкѡанланы Хамзат
Огъары Малкѡардан
Сураг XX ёмюрню алында жылада алыннганды*

КИЕУ БЛА КЪАЙЫН

Суратдагъы жашладан сол жанындагъы Бийланы Абуду. Ол биринчи дуня урушха къатышханды. Андан саусаламат къайтханды. Туугъан эли Огъары Малкъарда жашап тургъанды. Революцияны заманында, къызылла аны тутаргъа келгенлеринде, ала бла уруш эте, тар бла энишге

къачхан хапары барды. Къутулгъан эсе да, ким биледи, алай ёлгенди деп да эшитилмегенди. Бир къызы къалгъан эди да, юйюр къурап, сабийли болгъанды.

Абуну къатындагъы уа аны къайыны Суююнчланы Наурузду. Ол а Бызынгъанды. Окъуулу, билимли адам болгъанды. Революциядан сора эгечи, къарындашы, кеси да Тюркге кетедиле. Анда алаамат жашагъандыла. Къарындашы Айдемирни тютюн фабрикасы, тепсеу студиясы да болгъандыла.

Науруз аскерде къуллукъ этгенди. Генерал болгъанды. Аны юсюнден къарындашы мында жууукъларына къагъыт жазгъанда билдирген эди.

Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

АКЪСАКЪАЛЛА

Хурметли таулу къартла... Бюгюн да была, межгит аллында олтуруп, жума намаз башланнгынчы, лахор этедиле. Бетлерин кюннге буруп, аркъаларын да хуна ташларына тиреп, узакъда къалгъан къарамыйыкъ жылларын эсгередиле.

Ах, заман а! Тал чыбыкъла кибики субай жашланы, къарт, къарыусуз этип, гылоч таякълагъа таяндырдынг.

Суратчы уа ол кюн, алайгъа келип, огъурлу адамланы бир такыйкъаларын ёмюрлюк этгенди. Кимле болурла бу акъсакъалла? Ким биледи? Сурат а 1930 жылда Огъары Малкъарда алынганды.

ДЫРЫН ЖЫЯРГЪА

Малкъарда ёмюрден бери да бек уллу эс бургъандыла чалгъычылыкъгъа. Нек дегенде, битеу Шимал Кавказда жа-шагъан халкъланы араларында ууакъ, уллу малдан да, хар адам башына тергегенде, башхаладан эсе ала таулулада кёп да аслам болгъаны хакъды.

Минг-минг кьойну, эчкини, ийнекни, атны зарансыз тутар ючюн а, кертиси бла да, хар жыл сайын иги кесек бичен хазырларгъа керек эдиле Беш да тау элде. Аны ючюн жайлыкъланы, кьышлыкъланы тап тутаргъа кюрешгендиле: терк-терк ташдан, агъачдан, чырпыдан арытхандыла, узакъладан кьырыкъла бла суу келтирип, биченликлени сугъаргъандыла.

Эрттен чыкъда, салкъында, кесигиз билгенликден, дурула болмагъанча женгил чулгъана тюшедиле, чалгъычыланы ызларындан чабыша... Энди уа была, ол ишлерин бошап, кюн бузулуп къалгъынчынга дери, дырынларын жьыргъа тебирегендиле. Басхалары, сенеклери, гыбытлары болгъаннга кёре, баям, толанлыкъ тикле да сакълайдыла бу биз кёрген адамланы.

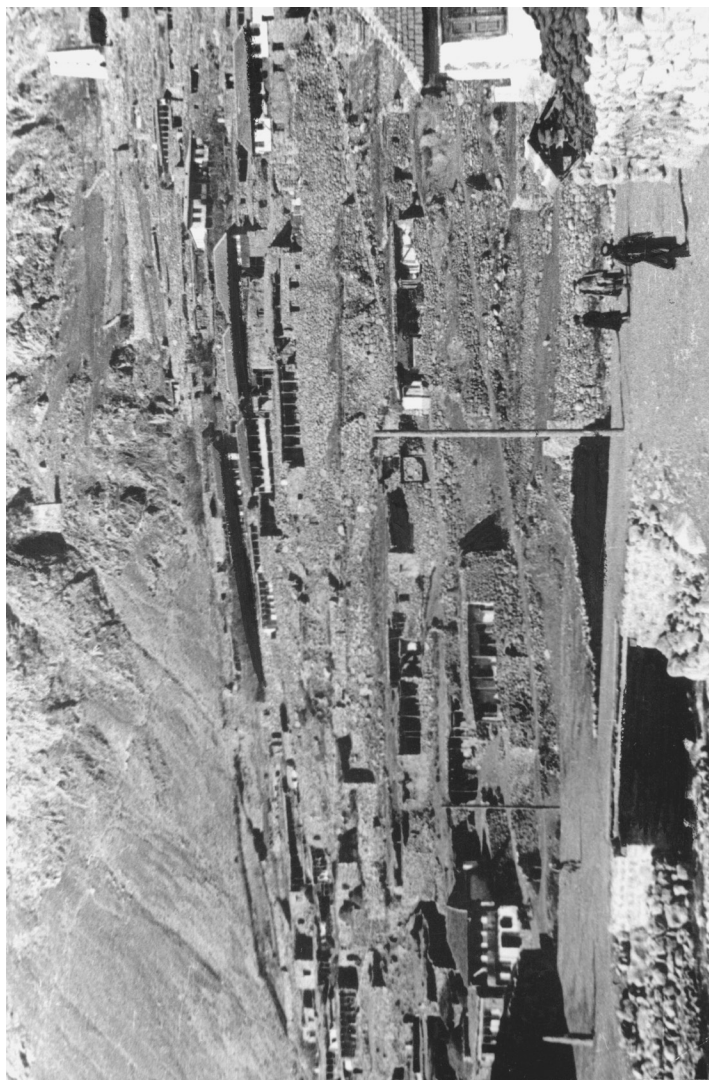
*Огъары малкъарлыма: (солдан онгнга) Бийкъанланы Хамзат,
Кючюкланы Солтан эм Мусукланы Къадыр.
Сураг XX ёмюрню ал жылларында Нальчикде алыннганды*

Биринчи тизгинде (солдан онгнга): Мысакаланы Хажы-Мырза
бла Жанхотланы Элбуздукъ; экинчи тизгинде (солдан онгнга):
Абайланы Мажит, Орусбийланы Чептелеу, Къубадийланы Муха.
Сурат XIX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

Тау инженер Абайланы Гергокъну жашы Мажит. Революциядан сора Азербайджанда жашап тургъанды. 1935 жыл ауруп Нуха деген шахарда ёлгенди. Сурат 1917 жылда алыннганды

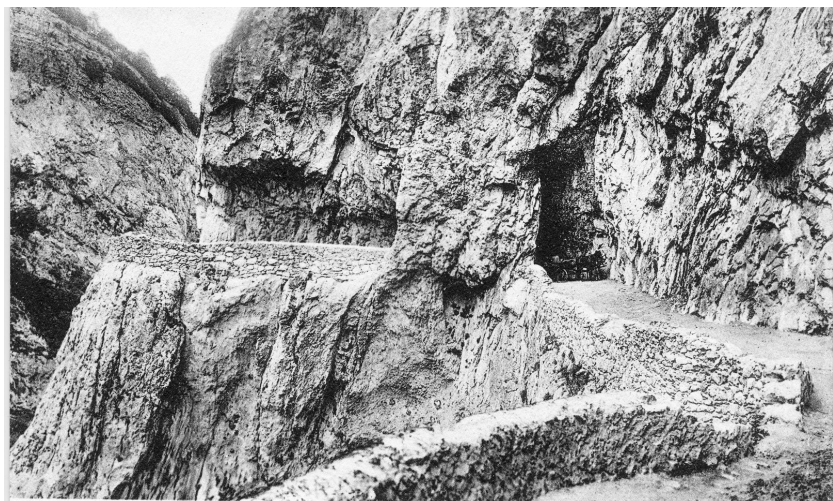

Огыары Малкыар. Кюлюм эл. Суратны баш жагында Абайланы кыаллары кёрюнеди.
Сурат XX ёморно 40-чы жылларында алыннганды.

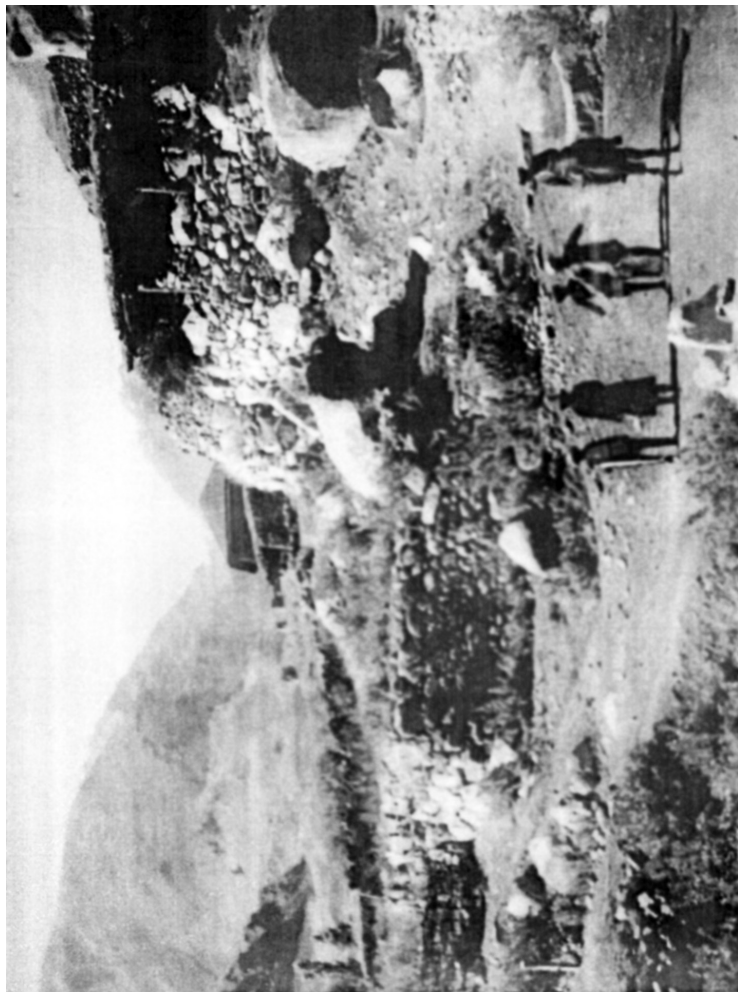
ЭСКИ ОТКРЫТКАЛА

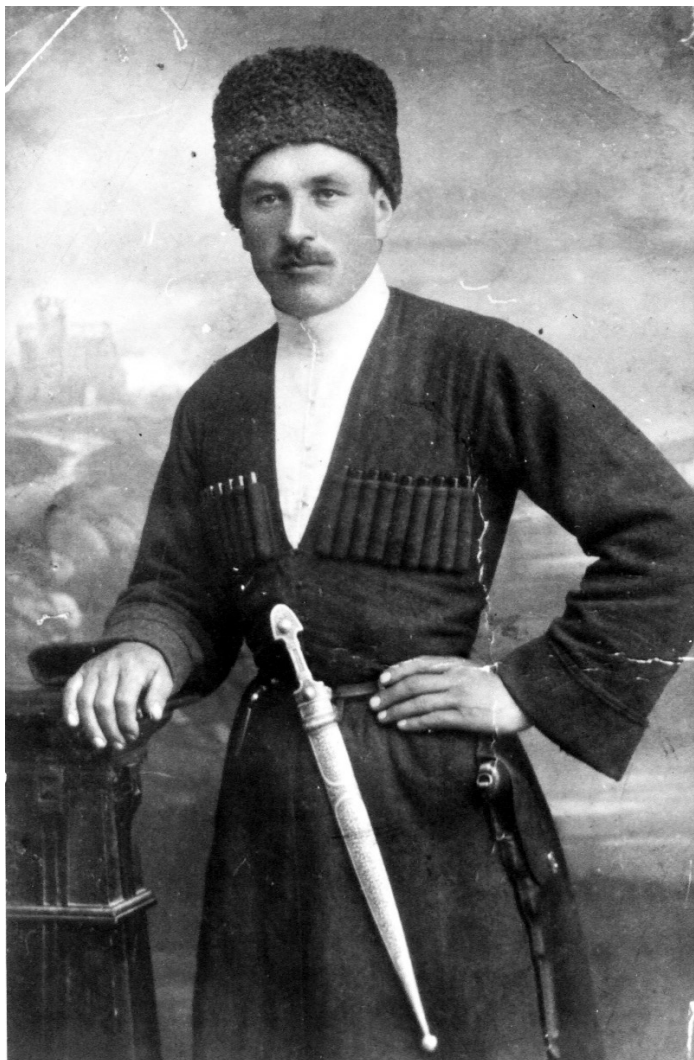
Жемтала кѣтюрюне жете келген жер

Огъары Малкъаргъа жол. Жолну кѣурулушу 1884 жылда башланганды, бюгюн да тохтамагъанды: сурадда кѣрген жерде жангы туннель къазгъандыла. Адамла улоулары бла машиналары бла къоркъмай жюрюйдюле.

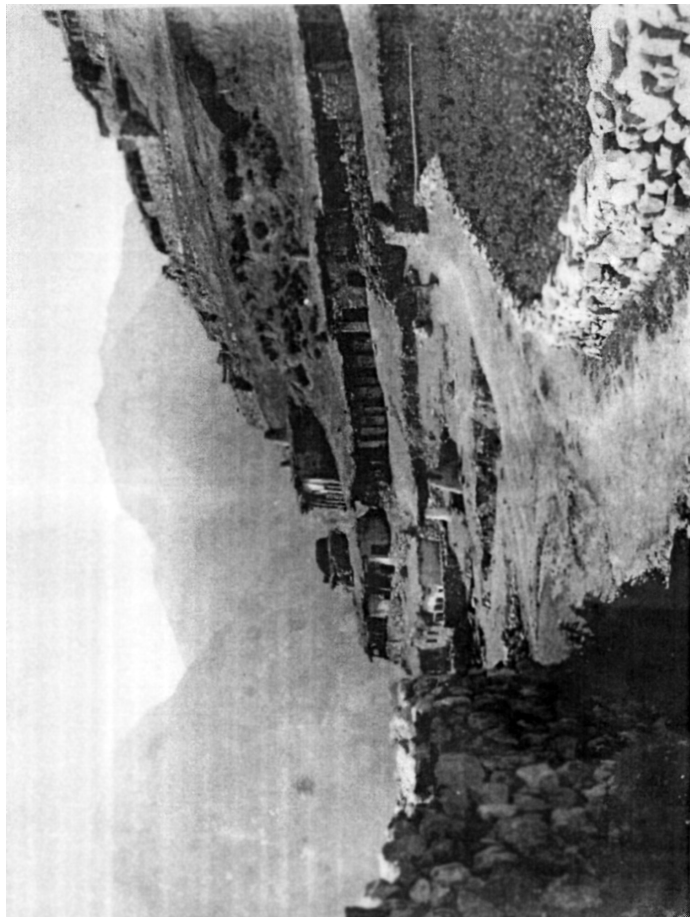
Эски Малкър. Адамла юч жол айырылган жерде оноулаша турадыла. Сурап XX мюрно ал жылларында Огъары Малкърда алынганды

*Тау бий - Жаннойюкъланы Аслангерийни жашы Абдул-Мажит
Сурат 1913 жыл алыннганды*

Нальчик шахрда 1929 жыда болган область партконференцияны ишине
къатышхан малкърлы делегацияны къаууму

Огъары Малкыар. Тау этеклерин ташадан тазалай, ала бла юйле, журтла, хунала да ишлегендиле.
Тауда таш биринчи кыруулуш материал эди.
Сурам XX ёмюрно ал жылларында алынганды

Оғары Малкърға биринчи кере машина келгенди. Аны водители Османланы Адилгейрийни жашы Магомедди, Улуу Ата журт урушуну кезиунде Осман улуу танкчы эди. 1943 жыл Ростав тийресинде, кызыгу сермешледен биринде жигитча ёлгенди.

Совет властыны ал жыллары. Биринчи тизгинде ортада олутурун турган Улбашланы Келметди.

Аны сол жанында ючюнчю уа Чеченланы Къаншау.

Сурам Нальчикде озган ёмюрню отузунчу жылларында алыннганды.

ХУНАЛА УА СЮЕЛЕДИЛЕ

Бюгюнлюкде да бир-бир тау эллерибизде кёре турабыз бурун заманлада ишленген хуналары. Тюп жанларында ташланы уллулары, ёргеден-ёрге уа гитчереклери. Раствору, бетону жокъ, бир бирлерине кыстырыкъла бла бегитиллип. Аллайлагъа къара хунала дегендиле.

Аланы кёбюсюн таулула жол жанларында ишлегендиле, бахчаларын бегитгендиле, чек ортагъа салгъандыла. Кёп жылланы ичинде жауунла, къар суула, ырхыла оя тургъан-

дыла Аллаһ жерлерин адамла жангыдан кыалагъандыла. Алай эте, хунала бизге да жетгендиле.

Анда бек уллу ташланы кёребиз. Бурун заманлада аланы хунагъа кыалай орнатхан болур эдиле деп, сейир этгенле кёпдюле.

Асыл кыартланы айтыуларына кёре, аланы ёгюзле бла тартдырып келтиргендиле. Дорласын деп ташла ташыргъа ишленген айры агъач болгъанды. Тартхан заманда айрысы жарылып кетмез ючюн, алайын кыайиш жипле бла кыаты кыысхандыла.

Шёндю дорласынны не болгъанын кёпле билмейдиле. Хайырланылмагъан затланы атлары унутула барадыла. Аланы ишлегенле эртте дунияларын алышхан эселе да, хунала уа сюеледиле ол заманланы эсертмелерича.

*Огъары Малкѡардан Мусукланы къызлары.
Сураг XX ёмюрню ортасында алыннганды*

*Онъ жанында Айдаболаны Татуука, эгечи, киеу, эгечинден
туугъан къыз бла.*

Сураг революцияны ал жылларында алыннганды

Талкы бла тери ийлейдиле.
Сурам озгъан ёмюрню 30-чы жылларында алыннганды

*Бу ариу кызла Бийкѡанланы Зарият бла Кючюкланы Марушадыла.
Сураат озгѡан ёмюрню 30-чу жылларында алыннганды*

Озгъан заманланы шагъатлары болгъан эски суратла хар замандада сагъышландырадыла. Андагъы адамлагъа къарай, аланы ким болгъанларыны, къадарлары къалай къуралгъанларыны, халкъларына этген ахшылыкларыны юслеринден билирге сюесе. Къысха айтханда, жашау жолларында къаллай бз къойгъанларын. Ахшыларына къууанаса, атларын хурмет бла эсгересе.

Бу суратда кёплени кёребиз. Ол санда эр кишиле, тиширзула, сабийле. Мында къырал къуллукъчула, ишчиле да бардыла. Баям, была бир жыйылыудан, саугъала берилгенден сора тюшгендиле суратха. Адамланы кёкюреклеринде тегерек, акъ затла аллайгъа ушайдыла.

Была кимле болурла, озгъан жылладан бизге къарагъанла?

ЧИРИК КЁЛДЕ ЖАНГЫЗ КЪАНКЪАЗ

Малкъарны бек ариу жерлеринден бири Чирик кёлдо. Аны бир кёрген, дагыда кьайтып келмей кьалмаз. Кюзде чапыракъла агъып, кьайсы жагъасындан кьарасангда, кёл саулай кёрюнеди. Кёкню бийиклиги, кёлню теренлигини кьарангылыгы да кюнню алтын таякъларындан жылтырай, кьошулгъанчадыла, кьош болгъанчадыла бир бирге.

Аны тёп-тёгерегинде терекледен кьутулгъан желчик, сууну башын сылай, бирде ууакъ толкьунчукъланы да бир жанына сюреди. Ала, бир бирлерин кьууа, кеслерин жагъагъа ура, тыншчыкъ ызларына кьайтадыла.

Терен чунгурну толтургъан суугъа къарай кетсенг, жа-шауунгу озгъан жыллары эсге тюше, бирде мудахлыкъ, бирде уа жарыкълыкъ келтиредиле ала жюрегинге. Ойнай-кюле озгъан къайгъысыз жашлыгъынг, къадарынгы айланч-къыланч жоллары да кёз аллынга жетедиле.

Кёл жагъада черек ташладан къаланнган аш юйле бар-дыла. Алада къонакъбайла табийгъатыбызны тамашалыгъ-ына къараргъа келгенлени алаамат таулу ашла бла сыйлай-дыла. Арлакъда уа малкъарлы тиширыула жюн кёлекле, чындайла, бёркле, къалпакъла сатадыла. Келгенле аладан бир зат алмай кетмейдиле.

Кёлню ортасында уа, аны чырайлыгъына андан да бек ариулукъ къоша, жангыз къанкъаз жюзюп айланады - ала-мат, асыл къанатлы-къанкъазла ханы. Къар кибик чыммакъ бир жангыз къара тюгю да болмагъан юсюнде. Ол, жан-жанына да къарай, негерин сакълагъанча, кёлню тегерегине аямай жюзеди.

Алай къанкъаз жангызды. Жокъду аны нёгери. Ол, анда-санда бир болмаса, суудан тышына чыкъмайды. Бери кел-генле анга гыржын бурхула бердиле. Кеси да адамладан къоркъмайды. Атын айтып къычырсала, алларына барып, аш ашайды.

Озгъан къышын да бу Чирик кёлде ётдюргенди. Алай ол заманда аны нёгери да бар эди. Ала, сууда жюзюп, эрикселе уа, жагъагъа чыгып, тегерек-башха къарай, бираз айланн-ган да этиучю эдиле. Бир жол а, адамла болмагъан заманда, иесиз игле аны нёгерин ёлтюргендиле. Андан бери ол жан-гызды. «Мен кетгенлей, нёгерим келип къалыр» - дегенча, суудан тышына хазна чыкъмайды Энишге-ёрге жюзе, кёл къалаууруча, аны ёнчелегенлей айланады.

Алгъаракълада, жангызлыгъына жан аурутуп, жашла аллай бир къанатлы тутуп келтирген эдиле. Алай ол аны къатына да къоймады кёлден окъуна къыстады. Ол кесини нёгерин сакълайды кертичиликге ант этген негерин.

Жашлыкъны къанатлары

*Бу ариу тизгинли тиширѡу Бийланы Сафар-Алийни кѡызы Салихатды.
Огѡары Малкѡарда жашагѡанды. Буйнакскедѡ ѡлгенди.
Сурат XX ѡмюрнѡ ал жылларында алыннганды.*

Абай кыла

Кыысыр кыяла

Чалгычы жыйын шиден кайтып келеди

Айтхылыкъ кѡыл кѡбузчу Абайланы Солтанбек

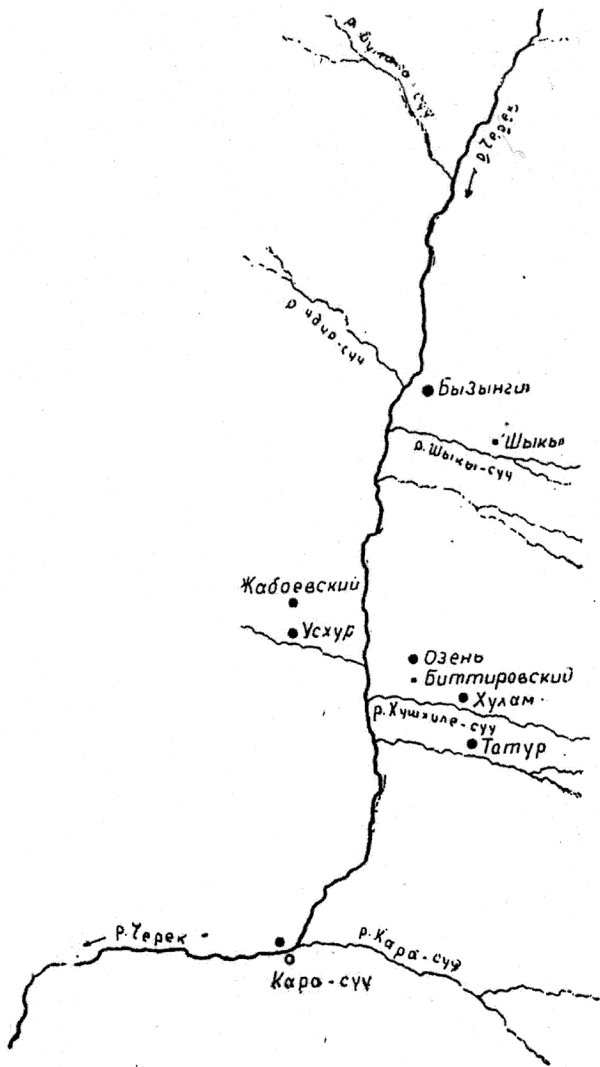

Огъары малкъарлыла намаз этедиле.
Сураг XX ёмюрню ач жылларында алынганды.

Къысыр къаяла.

ХОЛАМ-БЫЗЫНҒЫ АУУЗУ

ХОЛАМ-БЫЗЫНГЫ АУУЗУ

Эски Холам

Бабугентден ёргеракъ барып, жолну онг жанында, аллы да кёл болуп, суучукъ келеди. Аны кесинден да кьукурт ийис урады. Анга Ийисли суу дейдиле. Андан ёргеракъ барсанг, Секиртмеге жетесе. Озгъан ёмюрню кьыркъынчы жылларында алайда къая юзюлюп, жолчуланы да басхан эди. Алайгъа Къая юзюлген деп да айтадыла. Секиртмени баш жанына уа Тёбен Тепчонукъ дейдиле.

Секиртмеден бираз барып, сол жанында кьол барды. Анга Чухар-Кьол дейдиле. Черекге жете келген жерине уа - Чухар Аягъы. Кьол ичи бла бираз баргъанлай, онг жанында уллу дорбуннга тюбериксе. Анга уа Чухар дорбун дейдиле. Алайдан кюнлюм бетинде кёрюннген, агъач башы уа Огъары Тепчонукъду.

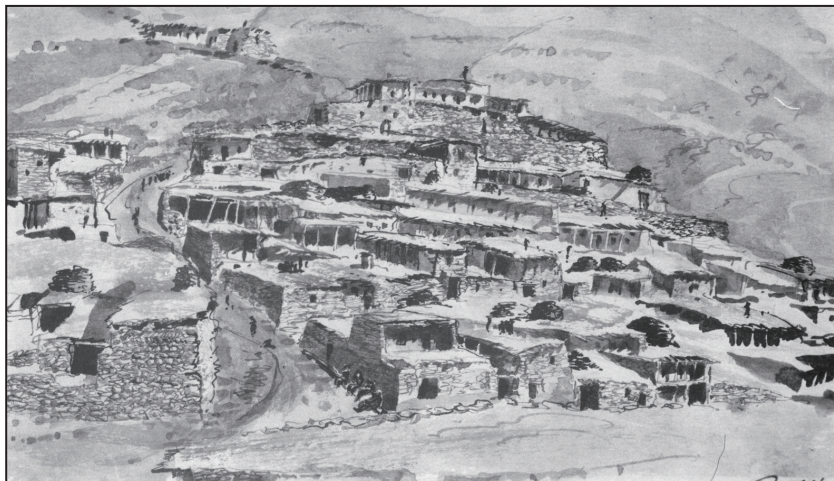
Дагъыда жол бла бираз ёргеракъ барып, Аман-Кьолгъа жетебиз. Алайтын жюрюген кыйын болгъанды. Ырхы келе, жол бузула, адамла да бара, аны жангъдан ишлей-ишлей тургъандыла. Аман-Кьол деп андан аталгъанды. Алайдан арлакъда Тёбен-Жеркге жетебиз. Андан огъарыда жолну айланч жери барды. Аны баш жанына уа Тахтала дейдиле

Алайда тала барды. Анга уа Акур тала дейдиле. Къара-Суу тийресинде Шаулух тала барды. Элни баш жанында уа Уммой тала. Алайда Гергъокъланы Уммойну жашы Махайны ёлтюрген эдиле. Алайда дорбун да барды. Анга да Уммой дорбун дейдиле.

Къара-Сууну огъары жанында Никкола башы деп да барды. Анда уа бурун адамла, юйле ишлеп, жашап да тургандыла. Сууу болмагъаныны хатасындан шёндиогу жерге кёчгендиле.

Уммой дорбундан Бызынғы таба бара жолну онг жанында чучхур барды. Аны аты уа Суу-Акыгъанды. Андан бираз ёргеракъ баргъанлай, Тыжынтыгъа жетебиз. Жолну онг жанында бийик къаяны ичинден кёп суучукъла чыгъадыла. Ала, бирге жыйылып, Холам черегине къошуладыла. Алайдан ары Жагъа жол бла барабыз. Сол жаныбызда Сурх-Къол, Усхур-Агъач, Чырпы-Къыйыры. Алайлада Ёрмететни жолу да барды. Бурун заманлада Ёрметет деген киши кеси жол ишлеген эди. Адамла уа жолгъа аны атын атагъандыла.

Алайдан ёргеракъ барып, ауузну бек тар жеринде Къабакъ деген эл болгъанды. Анда бир къауум юйюр жашагъ-

Шыкъы

Бызынгы эл

андыла. Ол кеси да къалауур эл эди. Ёзенледен келген жау аскерден тарны сакълагъанды. Керек болса, Холамгъа къуутъун да ийгенди. Артда ол элни адамларына ауруу тийип, къырылып башлайдыла. Ёлгенлерин асырайдыла. Сау къалгъанлары уа башха жерлеге кечюп кетедиле. Бююнлюкде алайын чырпы басыпды. Иги тюрслеп къарсанг, эски юй мурдорланы эслерге боллукъду.

Быладан сора Тёбен-Дылы-Кам, Огъары-Дылы-Кам, Жол Айырылгъан жерле. Аладан сора Мёшек деген гитче элчик. Алайда болмагъанча аламат картоф ёсгенди. Анда Геляхлары тургъандыла. Быладан да ётсенг - Къойшай биченлик. Къойшай адам атды.

Ёргеракъда Агъач-Башы, Къара-Гера, Арт-Чегет, Чыгыр-Хын, Орта-Къол-Суу, Чадырты сабан. Мында бурун заманда зынтхы ашлыкъ ёсдюргендиле. Ызы бла Сын-Сабаннга жетебиз. Алайда кёп эски къабырла да болуучу эдиле. Бурун заманда алайда да эл болгъанды.

Сора Усхур башланады. Адамла мирзеу салыргъа жер хазырлагъан заманда, ташланы жыйып, юч хуру къурагъандыла. Алайгъа алай бла Ючхур атагъандыла. Артдан арта ол Усхургъа бурулуп къалгъанды. Кёчгюнчюлюкге дери мында Атабийлары, Атталары, Бабалары, Мишалары, Гер-

гъокълары эм башхала тургъандыла. Жюз отуз юй болгъанды 1940 жыл мында.

Мындан башында уа Утху къала. Аны эбизеле ишлеген хапар да барды. Къаланы да ишлеп, бираз жашагъандан сора, ауруу кирип, ала къырыладыла. Андан берлакъда уа Малкъар бийле - Басиятлары да уллу къала ишлетедиле. Артда анга Жабо къала деп айтылып къалгъанды. Аны оюлгъан къабыргъаларын узакъдан кёрюрге боллукъду. Ол тийреде Жаболары эл да къуралады. Къыркъынчы жыл былайда юч жыйырмадан артыкъ эди юй.

Бу тийреледе Ысхайгъы, Ысхайгъы-Къол, Ирчиле, Утху-Тюбю, Бай-балла деген жерле да бардыла. Андан Ёзен элге жетебиз. Мында эки жыйырмадан артыкъ юй болгъанды. Созайланы, Бёзюланы, Кючмезланы, Чабдарланы, Биттирланы от жагъалары былайда эди. Дагъыда бу жанында Акъ къая, Илге къая, Къууат, Фызы, Меулюшгю, Тышпыргы, Акъ-Къая-Тюбю, Шыкъы, Чегем ыфчыгы, Бутору эм дагъыда кёп башха жер атла бардыла.

Тотурда уа эл болгъанды. Ол айны атыды. Тамам ол кезиуде алайда адамла юйле ишлеп башлагъандыла да, Тотур деп да элге андан аталгъанды, деген хапар жорюйдю.

Бызынгыда Акъ къала барды. Ол Сюйюнчланы къалаларыды. Эл а бурун андан ёргеракъда эди. Революцияны аллында жыллада мында юч жюзден артыкъ эди юй. Элни бийлери Сюйюнчлары болгъандыла. Аладан сора да, мында Рахайлары, Ботталары, Аналары, Тежалары, Аттолары, Холалары, Холамханлары эм башхала тургъандыла.

Бызынгыдан ёргеракъ барып, ариу кюнюм бетде Шыкъы деген эл орналгъанды. Мында эки жюзден артыкъ юй бар эди.

Жашау этерге къыйын болгъаны себешли къыркъынчы жыллада аны адамын кёчюредиле. Асламысын Кичибалыкъгъа. Ол санда бизни литературабизны мурдорун салгъан Мечиланы Кязимни да.

Къара-Суугъа киргенден сора, Бызынғы таба бармай,

онг кьолгъа кирип кетсенг, анда да кѣп жайлыкъла, биченликле бардыла. Сѣз ючюн: Жыгъыш, Тутун, Бутору, Ылла-ры, Риуачеле, Уллу кѣл, Гитче кѣл, Ылыгъы, Хасаубат, Хумалан, Сары-Тала. Къара-Суудан башлап Акъ-Суугъа дери сыртла биченликле, мал кютген жерледиле. Андан сора да, агъачла, чатла да кѣпдоле. Хар бирини да аты барды.

Тауда атсыз таш, агъач окъуна жокъду. Бу хапарыбызгъа аланы барысын да сыйындыралмакъ. Алай асламысын айтыргъа кюрешгенбиз. Мында дагъыда бир затха эс бурайыкъ. Бир-бир суу-жер атланы магъаналарын иги ангыла-ялмайса. Ала, эрттеден бери айтыла келе, тюрлендирилип окъуна къалгъан болурла.

Дагъыда бир шарт. Элбрусдан сора бек бийик беш чукуй да Бызынгы тийресиндедиле. Аланы атларын да сагъынайыкъ. Ала быладыла: Дых тау, Къоштан тау, Къатын тау, Жангы тау, Шхара тау.

ЖАРЫМ ПАТЧАХДА КЪОНАКЪДА

Патчахны замамында Кавказгъа оноу этген аны келечиси эди. Таулула анга жарым патчах дегендиле. Биринчи дуня урушну алында ол къуллукъда граф Илларион Иванович Воронцов-Дашков эди. 1914 жылда ол Шимал Кавказны миллетлерини келечилерин кесине чакъырады. Ол санда бизден да адамла болгъандыла.

Экинчи тизгинде акъ сакъаллы къарт киши князь Суююнчланы Къазийни жашы Тенгизди. Анга ол заманда токъсан жыл бола эди. Акъсакъал бек огъурлу адам болгъанды.

Белгили немецли алим, жолоучу Мерцбахер Тенгизни уллу санлы адам болгъанын айтады. Суратда окъуна кёрюнюп турады аны мазалылыгы. Ортада олтуруп тургъан жаланбаш аскерчи уа жарым патчахды. Жыйырманчы ёмюрню ал жылларында Россейни халкъларын

революция къайгъыла жарсыгта тебирейдиле. Баям, бу жыйылыу да аны бла байламлы болур эди.

Ючюнчю тизгинде сол жанындан биринчи да таулуду. Ол Бызынгыданды, Сюйюнчланы Муссаны жашы Махаметгерийди. Революцияны аллында жыллада Нальчикде сюдде пристав болуп тургъанды. Андан сора уа Тюркге кёчгенди. Тютюн чыгъаргъан бла чындай эшген фабрикаланы иеси эди.

ЧИНГИСХАННЫ ТУУДУКЪЛАРЫ

*Къазийни жашы
Къайсын*

*Муссаны жашы
Махаметгерий*

Малкърны бек сыйлы тукъумларындан бири Сююнчларыдыла. Революция дунияны экиге бёлгюнчю, ала Бызынғыны жангыз бийлери эдиле. Кеслери да эллиле бла ариу жашагъандыла. Къыйынлыкъ алагъа сыналмагъандыла. Керек кюнде уа, къалкъан болуп, жерлешлерин сакълагъандыла.

Аланы таныгъан, кеси кёзю бла кёрген бызынғылы айтхан эди: «Сююнчлары сау къадарда элибиз къыйынлыкъ сыналмагъанды», – деп. Кёп жылладан сора да сау тукъум юсюнден аллай иги сёзге жетгеннге багъа бармыды?

Къачан, къалай, кимден жайылгъан болур бу тукъум Малкърда? Аны юсюнден быллай таурух жюрюйдю.

Чингисханны туудугъу Боракъхан болгъанды. Аны жашы Гылымхан. Андан а Алтуд туады. Ала Алтын Ордада жашагъандыла эм анда ёлгендиле. Алтудханны уланы уа

Къандауур. Кавказгъа келип, айлана-жюрюй кетип, Бызынгыда тохтайды. Анда, баям, жанына къоркъуу тюшюп, къачып иш келген болур эди ансы, ханны жашы уллу сахарланы, анда женгил ашауун къоюп, узакъ, тыгъырыкъ жерге кетип, къаяла ичине кирип, орналмаз эди. Огъары ханлыкъдан эсе жашау эркинликними сайлагъан болур эди?

Къалай-алай болгъан эсе да, Къандауур Бызынгыда жашап тебирейди. Мынга анда жаш туады. Анга Алхаз атайдыла. Алхаздан туугъаннга уа – Мырзакъул.

Былайда бир затчыкъгъа эс бурургъа керекди. Башында алтгы адамны санадыкъ. Аладан ючюсюню атлары хан деген сёз бла бошаладыла. Ханла болгъандыла да андан.

Бирсилерини уа ол заманда мында жюрюген эр атладыла. Мырзакъулну жашы уа батыр Бахсанукъ болгъанды. Халкъ да, аны жигитлигине хурмет эте, Темир Бахсанукъ дегенди. Бу адамдан а атлары битеу Россейге айтылгъан Сюйюнчлары бла Орусбийлары жайылгъандыла.

Бахсанукъну жашлары: Сюйюнч бла Ёрюзбий да Бызынгыда жашагъандыла. Россей Кавказны бийлегенден сора, орус деген ат жашауубузгъа кенг сингип тебирегенде, айтылгъанды Ёрюзбийге Орусбий деп да. Тукъумну бурунгу аты да Ёрюзбийларыды. Бююнлюкде да бу тукъум къурагъан Огъары Бахсанны адамы Ёрюзбийлары дейдиле Орусбийлагъа. Бизни тилибизде уа бу сёз Ёрюзбий деген, бийик бий деген магъананы туады.

Сюйюнчно юсюнден айтханда уа, аны Бийнёгер, Амирхан, Загъашток деген жашлары, Мёлёшебийче, Айша деп да къызлары болгъандыла. Бийнёгерни жашы Магометге уа эки жаш Къасболат бла Келемет туадыла. Къасболатны жангъызы Асланны юй бийчеси Шаханланы къыз эди. Ала да тёрт къыз – Фатимат, Мукъминат, Басият, Саният къоллу боладыла. Къызла бирер тукъумгъа барып жашагъандыла. Келеметни жангъыз жашы уа Александр эди. Анга уа Чепе бла Асланбек деп эки улан туугъандыла. Бу экиси да сабийли, туудукълу болгъандыла.

Амирханнны жашы Бекмырза эди. Аны уланы уа Чомак. Андан а Къазий жаратылады. Аны уа алты жашы болгъанды: Мусса, Къайсын, Омар, Магомет, Тенгиз, Хабла.

Муссаны къатыны Кючюкланы кыыз эди. Аланы алты сабийлери болады: Хажибий, Солтанбий, Хасанбий, Ханбий, Махаметгерий, Абий. Аладан экисини юйдегиси болгъанды. Хажбийни къатыны Бийланы кыызлары эди. Алагъа юч кыыз тууады: Мариям, Аминат, Лиза.

Ханбийни юй бийчеси уа Шакъманланы Жан эди. Аланы уа Солтан бла Айдемир деп эки жашлары, Лейла бла Майруз деп да эки кыызлары бар эди.

Махаметгерий революциядан сора Тюркге кёчюп, кетген эди. Тютюн, чындай фабрикалары болгъанды.

Къазий улу Къайсынны уа Мырзакъул, Хызыр деп эки жашы бла Абидат, Халимат, Фатимат деп да юч кызы болгъанды. Къайсын аты айтылгъан киши эди. Кёп жылланы Бызынгыгъа старшиналыкъ этгенди. Ишин тынгылы бардыргъаны ючюн, элден, жамауатдан анга тарыгъыу болмагъаны да эсге алынып, 1842 жылда патчахны буйругъу бла анга кюмюш майдал бериледи. Он жылдан а алтын майдал да.

Къайсынны гичеси Омар эди. Ол 1869 жылда Тюркге кёчюп кетгенди. Аны бир жашы бар эди – Къаншаубий. Андан а Алий туугъанды. Къазийни тёртюнчю жашы Магометди. Ол да Тюркге кёчюп кетгенди. Аны Исмайыл, Хажимырза. Хажиосман деп да жашлары бар эдиле. Исмайыл революцияны алтында Бызынгыны эфендисе эди. Холамлыла бла бызынгычыла къазыкъ уруш этгенлеринде, бу адам орталарына зикир айтып кирген эди да, адамла андан ары туююшмей, айырылып кетген эдиле.

Жер къытлыкъны хатасындан, эки къоншу элни адамлары бир бирлери бла уруш-туююш этгенлерине асыры жюреги кыйналгъандан, бу Тюркге кетип, анда жер алады. Эгечинден туугъан Къубадийланы Хасан бла къайтып келеди да, бир къауум жууугъун ары кёчюрюрге хазырлайды.

Алайлай революция башланады. Аны хатасындан Исмайылгъа терк окъуна ызына къайтыргъа тюшеди. Андан арысында ол бу жанына келмегенди.

Къазийни жашларындан гитчеси Тенгиз эди. Бу адамы юсюнден бираз кѣбюрек айтыргъа тийишли сунабыз. Малкъар ауузунда Абайланы Гергъокъча, Бахсан ауузунда Орусбийланы Исмайылгъа, Тенгиз да Бызынгыны аллай сыйлы адамы эди. Ол 1824 жылда туугъанды; узакъ ёмюр жашап, 1919 жылда ауушханды.

Тенгиз уллу санлы адам эди. Аны биринчи кере кѣргенинде немисли жолоучу Мерцбахер былай айтханды: «Аны ёсюмю жети фут барды», деп. Ол а эки метр бла он сантиметрден артыкъды.

– Бурну уа аллай уллуду, аны къатында битеу Европа сейир этген Амесни, Кондени, Шиллерни уллу бурунлары анга баш ура келирге керек эдиле, – деп.

Тенгиз Бийланы къызларын алгъан эди.. Баш иеси бла тенгледиргенде, алашаракъ кѣрюне эди. Кесини уа аллай узун чачы болгъанды, къыйырын жерге жетдирмез муратда, ундурукъгъа сюелгенлей тарагъанды.

Алада юч жаш – Къумукъ, Далхат, Маштай, эки къыз – Шахрий бла Нашхо болгъандыла. Сюйюнч улуну да башха къатынындан да Къубадий, Айша деген сабийлери бар эдиле. «Ат чариш этген арбаз» деп таулулада иги да, уллу да арбазлагъа айтылгъанды. Халкъ тѣшегинден тургъунчу. башха жумушларын санамасакъ да, Нашхо аны сыйпап чыкъгъанды.

Къызла Барисбийладан эки къарындашха – Хажисмайыл бла Хамитге – баргъан эдиле. Юйюрлю болуп жашап тургъандыла.

Хажисмайылны биринчи къатыны Дюгерден Къубадийланы къызлары эди. Ол тѣрт сабий табып, бешинчисин тапхан кезиуде ажымлы ёлоп къалады. Аны жыллыгъы озгъандан сора Хажисмайыл, гитче къарындашына Тенгизни къызын тилей, Бызынгыгъа келеди. Ол а былай жууаплай-

ды: «Биз къарындашынғы танымайбыз. Сени уа иги билебиз. Беш да тау элде дебери жюриоген адамса. Алсанг, санга берликбиз, къарындашынга уа – угъай!».

Алай бла Барисбий улу, къарындашына тилей барып, къызны кесине алып келеди. Бу ишни дагъыда бир сейир жаны да барды. Хажисмайыл юйдегили болгъунчу, Тенгизни арбазында бир болгъанды. Ол анда бешикде сабийни да тебиретгенди. Бюгонлюкде уа аны юйюне келтиредди.

Шахрий а уста къобузчу да болгъанды. Аны тартыуларына тынгылагъанла: «Бу къыз къобузну селешдирген этеди», – дегендиле. Артдаракъда Хажисмайыл, къалай-алай этген эсе да, къайын къызын гитче къарындашына алгъанды.

Тенгизни жашларыны юсюнден айтханда, Къубадийден хапарыбыз жокъду, алай Къумукъ орта бойлу адам эди. Биринчи дуня урушха да къатышханды. «Жигитликни майдалы» эм тёртюнчю даражалы «Георгийни жору» бла да саугъаланнганды. Власть келгенден сора уа, юйдегили болургъа унамагъанды. «Артда, алда болса да тутарыкъдыла. Биреуню къызын алып насыпсыз этерге суймейме», – деп къойгъанды. Айтханыча, репрессиягъа тюшюп, тутулуп кетип, артха къайтмагъанды.

Къумукъну гитчеси Далхатны юй бийчеси Шакъманланы Кесам эди. Аланы жашлары Муслим, къызлары уа Фатия бла Жансуратдыла. Бу къызланы кёргенле да аланы ариу-лукъларына сейир этмей къоймагъандыла. Баргъан жерлеринде кёз тиймей къайтмагъандыла. Жашы Муслим юйюрю бла Къыргъызстанда къалгъан эди.

Къазийни юйюнде бек гитчеси Хабла эди да, ол Кючюкланы Алийге эрге барады. Аны да сабийлери, туудукълары кёпдөле.

Энтта да Суйюнчге бир къайтайыкъ Аны гитче жашы Загъоштокну Сафар-Алий, Жанбора деп эки уланы болады. Сафар-Алийни жашы, бир кызы бар эди – Бере-Ханум. Андан Суйюнч урлукъ жайылмады. Жанбораны уа Хажикъыз-

Бийче, Феле-Ханум деп эки кызы, Алиймырза деп да жашы болады. Эгечлени таматалары Абайлагъа эрге чыгъады. Алиймырза да, заманы жетгенде, юйдегили болады. Къасай бла Мусса деп анга эки улан да тууадыла. Гитчеси Мусосну юйдегиси болмагъанды. Къасайны жашы жокъ эди. Кызылары Дауумхан бла Хадижа башха тукъумлагъа сабийле ёстюрдюле.

Алайды да, бу тукъумну кёп ахшы адамларыны атларын сагъындыкъ. Къара жазу кёплерин жутду, къалгъанларын а къадар туугъан жерлеринден узакълагъа чачды.

ОЗГЪАН ЗАМАННЫ ТЮРСЮНЛЕРИ

XX ёмюрде малкъар халкъны бек сейир адамларындан бирине Мисирланы Жамалны санаргъа боллукъду. Аны ишини, жашауну юсюнден халкъда кёп тюрлю таурухла, хапарла жюрюйдюле. Алай Жамалны къадарындан аз сейир туююддю аны юй бийчесини жашау жолу да. Юй бийчеси дегенде да аны ючюнчю къатыны Къубадиыланы Мимболатны къызы Фатиматны юсюнден айтама.

Фатимат бек ариу тиширыу болгъанды. Халкъда анга «Ариу Фатимат» дегендиле. Дюгер бийден бла малкъар бийче къыздан туугъан Фатиматны ариулугъуна кёпле сейир этгендиле. Анга кёре юйреннгени да алай болгъанды. «Менме» дегенледен кёпле тилегендиле ариу Фатиматны. Алай ол Мисирланы Жамалны сайлагъан эди.

Болсада, бу эки адамны бирге жашауларыны хапарын башлардан алгъа Мисирланы Жамалны юсюнден билгенибизни айтайыкъ.

Мисирланы Жамал Огъары Малкъарда туугъанды, анда жашагъанды. Озгъан ёмюрню жыйырманчы жылларында, Совет власть тохташхандан сора, Москвада тыш кыралла бла сатыу-алыу байламлыкъ жюрютген тюкен болгъанды. Жамал ол тюкен бла келишимле этип, андан къумач эм башха керекли затла келтирип, жюнге алышханды. Ол заманда адамла эски тёшекдеги жюнлени да хайырланнгандыла.

Андан сора да «Жамалны чалгъылары» деп халкъда сёз жюрюйдю. Австрияда чыгъарылгъан чалгъылары Мисир улу Москвадан, биз башында айтхан тюкенден алып келтиргенди. Чалгъыла жумушакъ темирден этилген акъ тюрсюню болгъандыла. Ариу, сыйдам тишелгендиле. Тишелген заманда темири атылмагъанды. Юслеринде нал тамгъалары болгъанды. Адамла ол чалгъылары бек сыйлагъандыла. Дагъыда халкъда быллай хапар жюрюйдю. Бетал Калмыков ол тюкенни юсюнден эшитип, кеси келишим этеме дегенде, ала уа сатыу-алыуну сизни республикадан Мисирланы Жамал бла бардырлыкъбыз деп кыйгъандыла. Къуллукъчу ишни алай болгъанын арталыда жаратмагъан эди.

Къалай-алай болгъан эсе да, Жамал къармашыулу жаш болгъанды. Кёп къарыусыз адамгъа болушханды. Аллай ахшы шартлары ючюн халкъда аны намысы, сыйы бек жюрюгенди. Жамалны биринчи, экинчи къатыны да Огъары Малкъардан болгъандыла. Ала Мусукланы Къыденхажини кызылары эдиле. Хаймаша жайлыкъла Малкъаргъа берилгенде, Огъары Малкъардан ары биринчи болуп маллары ол чыгъаргъанды. Къолайлы адам болгъанды Къыден-хажини. Башха малын айтмасакъ да, юч жюз сауулгъан ийнеги болгъан хапар жюрюйдю.

Къыден-хажини эки кызы бла эки жашы болгъанды. Тамата кызы бек ариу тиширыу эди. Муслиманча жаза, окъуй да билгенди. Жамал аны юйреннгенин, кылыгынын да бек жаратханды. Жарсыугъа, бир жыл да жашагъынчы,

ол тиширыу ауруп ёледи. Халкъда жюрюген төреге кёре, жууукълукъну бузмайкъ дейдиле да, Мисир улугъа къайын къызын Абидатны аладыла. Алай, ол эгечича болалмады. Азмы-кепмю жашадыла, сабийлери болгъунчу айырылгъан эдиле.

Жамалны ючюнчю къатыны, башында айтханыбызча, Къубадийланы Мимболатны къызы ариу Фатимат болгъанды.

Революциягъа дери малкърлыла бла дюгерлиле уллу байламлыкъ жюрютюп болгъандыла. Къыз бергендиле, къыз алгъандыла. Кёбюсюнде аллай жууукълукъну бий тукъумла жюрютюп болгъандыла. Онтогъунчу ёмюрню ахырында дюгерли Къубадийланы Мимболат бла таулу къыз – Шакъманланы Къаншаубийни къызы Таубийче бир юйюрлю боладыла. Ала Дюгерде жашагъандыла, беш жашлары бла эки къызлары болгъанды. Жашлары: Муха, Омар, Аубекир дагъыда атлары белгисиз эки жашлары. Ол экисин18-19 жыл болгъан заманларында къанлы жаулары ёлтюргендиле. Таубийчени биринчи жашын ёлтюрген заманларында ол алай ачыу этген эди, къарыусузлугъуму адамла кёрмесииле деп, кёзюнден бир жиямукъ тамдырмагъанды. Адамла жайылгъандан сора уа, бахчагъа барып, жерге жатып, тауушум чыкъмасын деп, бетин топуракъгъа батдырып, алай жилягъанды. Аллай адам эди Таубийче. Эки жашы ажымлы ёлгенлеринден сора, аталары Мимболат да, аланы ачыуларындан, кёп бармай ёледи. Ол заманда кългъанларыма хата жетмесин дейди да. Таубийче юйюрюн да алып, Нальчикге кёчеди. Шёндюгю Красноармейский орамда юй салып, анда жашап турадыла.

Энди юйню таматасы Муха болады. Анасы, эгечлери, къарындашлары да аны бойнуна тюшедиле. Аланы ашатыргъа, кийиндирирге да керек эди. Муха кесине жетген къыйынлыкъланы ангылап, бир такъыйкъасын бош ётдюргеменди. Ол уста къллу адам эди. Атха кереклени:

Къубадиъланы Забида баш иеси бла.

иер, жүген дегенча затланы аныча уста бу тийреде бир адам да эталмагъанды. Бютюнда ол этген иерлени юсюнден а таурухла жүрюйдюле. Жюгенлени уа кюмюш накъышла бла да жасагъанды. Муха этген иер бек сыйлыгъа саналгъанды. Анга да бир юлгю айтайым. Урушдан сора Муха Къарачайда Конзавод деген элде жашап болгъанды. Бир кере ол ишлеген иерлеринден бирин Москвагъа Халкъ мюлке жетишимлерини кёрмючюне жибереди. Муха этгенлерин анда Семён Михайлович Будённый кёреди. Быллай тамаша затны адам къалай ишляллыкъды деп, бек сейир этеди. Андан сора Муханы Москвагъа чакъырадыла.

Къубадий улу Будённыйни аллына къурлай бармагъан эди. Ол анга сау агъачдан иер ишлеп элтеди. Белгили революционер устаны саугъасына бек къууаннган эди. «Москвада къал, юй да, жер да берейик. Цех да ачайыкъ, адамланы юйрет», – деп бек къаты кюрешгенди. Болсада, Муха унамайды: «Мен Кавказда туугъама, аны сууун ичгенме, ахыр кюнлерим да, анда ётселе сюеме», – дегенди...

Муха алай айтхандан сора Будённый аны тыяргъа болмады, кёп сыйлы саугъала да берип ызына ашырды.

Къубадий улу заманын бошуна ётдюрюрге суйгенледен туйюл эди. Ишчи адамланы суйгенди, алагъа хурмет да этип болгъанды. Эгечин Фатиматны уа ол заманда бек атлары айтылгъан жашла тилеп болгъандыла. Уллу тукъумладан окъуна. Болсада, Муха аланы барысындан да Мисирланы Жамалны жарагады да эгечин анга береди.

Фатимат бла Жамал бир юйюр къурап, жашап тебидиле. Алай Фатиматны Бетал Калмыков да бек жаратып болгъанды. Жамал Фатиматны Калмыков Москвагъа кетген заманда алгъан эди. Калмыков Москвадан къайтханындан сора Жамалны тутдургъанды. Аны биргесине Мамайланы Рамазан да олтургъанды. Жамалны бойнунда дууасы болгъанды, ол анга бек ийнаннганды. Бир жол Жамалгъа: «Хапчукларынгы да алып чыкъ дейдиле. Ол

Рамазаннга бурулуп, былай айтады: «Дууаны хайырындан тутмакыдан чыгып барама, муну алда, бойнунга такъ, сени да къутултур».

Жамал дууасын Мамай улугъа береди. Болсада, ол узакъ кеталмагъан эди. Ол кюн Жамалны ахыр кюню болду.

Жамалны Фатиматдан бир кызы болгъанды – Зарият. Фатимат а экинчи кере дюгерли жашха эрге чыкыгъан эди Туганов Сафаргъа. Зарият анасы бла бирге Москвагъа кетип, анда жашап тургъанды. Школну бошагъандан сора медсестра курсланы тауусады. Уллу Ата журт урушха къатышханды. Андан сора Москва тийресинде Подолье шахарда жашап тургъанды. Асыралгъан да анда этгендиле. Юйюрю-юйдегиси болмагъанды. Анасына, эгечлерине болуша, жашауун алай ётдюргенди. Ёмюрю Росseyде ётгенликге, тауча бек уста билгенди. Тукъумуна, туугъан жерине бек термилип тургъанды.

Фатиматны экинчи эринден юч кызы бар эди.

Фатимат да, аны эгечи Забида да Москвада асыралгъандыла, муслиман къабырлада.

Хапарымы ахырында бу эки таширыу – Фатимат бла Забида – хар эр киши да базынып эталмазлыкъ бир этген ишлерини юсюнден айтайым. Отузунчу жыллада Орусбийланы Биасланны – 80-жыллыкъ кишини – тутадыла. Аны юй бийчеси Таубийчени эгечи Ханбийче эди. Не сылтау бла тутхандыла дегенде Ханбийчени жашы Чёпелеу Биринчи дуния урушха къатышхан жашларыбыздан бири эди. Этген жигитлиги ючюн кёп сыйлы саугъалагъа да тийишли болгъанды. Революцияны кезиунде уа Тюркге кёчюп кетеди. Сылтауны башы ол болгъанды.

Къарт тюрмеде жыл олтургъанды. Фатимат бла Забида анга аш-суу элте тургъандыла. Бир жол эки эгеч да Орусбий улуну сора келгенлеринде, аны ёлген хапарын айтадыла, ёлюкню уа берирге унамайдыла. Была уа анда тюрмени кир-кипчигин тышына ташыгъан биреу бла танышадыла да, анга ахча тёлөп, кече ортасында ёлюкню тышына чыгъ-

артадыла. Ол кече окъуна аны жуууп, кебинлеп, жашырын бастыргъандыла. Къалайда асырагъанларын бир адамгъа да билдирмегендиле.

Кертиси бла да, ол заманда къоркъмай, кѣп эр киши ол ишни базынып эталлыкъ туююл эди.

Бираздан Забиданы кызы эрге чыгъады да, баш иеси бла анасын Москвагъа алып кетеди. Артда Фатиматны да ары элтедиле.

Ма алай болгъанды бу сиз суратлада кѣргенлени къадарлары.

АДАМЛЫКЪГА КЕРТИЧИЛЕЙ
КЪАЛГЪАН ЖИГИТЛЕ

Бу сиз кѳрген сурат 1914 жылда июнь айда Нальчикде алыннганды. Ол кюн бу суратдагыыладан ючюсю Биринчи дуня урушха кете эдиле. Ала ючюсю да анда жигитлеча ѳлгендиле. Къалгъан ючюсю уа быланы ашыра келгендиле.

Олтургъанлада сол жанындан биринчи Малкъар жанында аты айтылгъан Абайлананы Гергокъну жашы Жанхотду. Жанхотну жамауат аллында намысы-сыйы бек жюрюгенди. 1916-1918 жыллада ол Огъары Малкъарны старшинасы болуп тургъанды.

Жанхотну жанында олтургъан Шакъманланы Амушду. Барыбыз да билебиз Шакъманлары Холам элден болгъанлары. Амуш къарыулу адам болгъанды. Кеси да бѳкем адам эди, уллу санлы. Суратда окъуна кѳрюнюп турады аны аллайлыгъы.

1914 жылда 19 июльда Германия Россейге уруш ачханыны юсюнден билдиреди. Ызы бла Австро-Венгрия да.

Уруш башланган кюнледе окъуна къабарты эм малкъар элени келечилери, Нальчикде жыйылып, Ата журт ючюн урушха барыргъа атлы аскер белюм къуаргъа деп оноу этедиле, алай анга эркинлик керек болгъаны себепли Петербургта Николай II – патчахха къагъыт жибериледи. 26-чы июльда уа Владикавказдан Терк областьны таматасындан (ол заманда Нальчик округ да ары киргенди) Солтанбек Касаевич Клишбиевге ол ишни этерге эркинлик къагъыт келеди.

Аскер бѳлюм къуралгъанда, анда 75 таулу болгъандыла. Ала Ата журтларын къорууларгъа миллетлерини атындан тебиреген эдиле. Жигит жашла, кеслерине базыннганла, не къыйынлыкъда да миллетни атын жоймазбыз дегенле Абайладан, Айдаболладан, Бийладан, Шакъманладан, Шаханладан, Келеметладан, Эфендиладан, Солтанладан, Мысакаладан. Гергокъладан, Жашпуладан, Черкесладан, Атабийладан, Хажиландан, Зокаладан, Ботталандан, Гелястанладан эм башха тукъумланы келечилери болгъандыла.

Амушну юсюнден айтханда, ол уллу юйюрден чыкъ-

гъанды. Атасы Къаншауну беш жашы бла төрт кызы болгъанды: Бакъсанукъ, Ханбийче, Таубийче, Жулдуз, Таукъан, Дугалай, Шакъман, Къазий, Магомет эм Амуш. Баям, Амуш юйюрге бек гитче болгъанды. Ол заманда аны юйдегиси да жокъ эди.

Амушну бир къарындашы Шакъман да аскерде къуллукъ эте эди. Аны прапорщик чыны болгъанды. Кеси да патчахны конвоюнда къуллукъ этгенди. Ары уа кимни болса да алмагъанлары белгилитди.

Амуш а 1914 жылы декабрь айында Карпат таулары тийресинде къаты сермешде жигитча ёлгенди. Архив документледе аны юсюнден былай айтылады: «18-чи декабрьни кечесинде Къабарты полкну 4-чю сотнясы жауну уллу аскер бёлюмю бла тогъуз сагъатны ичинде уруш этгендиле. Къабартылы эм тау эллени келечилери жигитлеча сермешгендиле». Ол кюн аладан жетеулен ёлгенди. Ол санда Абайланы Асланбек да (суратда экинчи тизгинде сол жанындан ючюнчюдю). Амуш ауур жаралы болады да, эки кюнден сора ёледи. Экиси да анда асыралгъан болурла. Нек дегенде, 4-чю сотняны таматасы Соколовский округну таматасы Солтанбек Клишбиевге жазгъан къагъытында былай айтылады: «Урушда ёлген Шакъманланы Амушну къамасын, узун бичагъын, сагъатын Абайланы Асланбекни узун бичагъын, бел бауун, сагъатын жибере ме. Айтылгъан затланы жууукъларына тапдырырыгъызыны тилейме».

Экинчи тизгиинде сол жанында биринчи сюелиш тургъан Къубадийланы Мухады.

Муханы къатында сюелген Келеметланы Хангерийни жашы Исмайылды. Бек жигит жаш болгъанды! Исмайыл. Таулулада сез барды: «Отдан юлюшюн алгъан», – деп. Ма аллай жаш эди Исмайыл.

Биринчи саугъасы берилген заманда, аны юсюнден былай айтылады: «Чегемденди Сермешни кызыу кезиуонде энчи жигитлиги ючюн. Аны хайырындан жауну бегитген

жеринден кыыстаргъа онг болгъанды. Георгий Жорну 4-чю даражасы бла саугъаланады».

Андан сора да кѣп сыйлы саугъалагъа тийишли болгъанды Келемет улу. Ол санда Георгий Жорну 3-чю эм Сыйлы Аннаны 4-чю даражасына.

Взводну командири, прапорщик Келеметланы Хангерийни жангыз жашы Исмайыл 1915 жылда 3-чю июльда Шупарки деген элни къатында баргъан кызызу сермешде ѳлгенди. Анга жыйырма тогъуз жыл бола эди.

Исмайылны атасы Хангерий 1877-1878 жыллада Орус-тюрк урушха къатышханды. Аны юй бийчеси, Исмайылны анасы, дюгерли болгъанды – Къаражауланы Фердаууз Къаражаулары Дюгерде бек сыйлы тукъумладан бирине саналадыла. Кеслерини уллу эллери болгъанды - Къаражау Къабакъ деп. Шѣндю анга Хазнидон дейдиле.

Исмайыл ѳлген заманда, аны атасы ауушуп эди. Алтмыш-жыллыкъ анасы уа журтуна къайгып болгъанды. Жашыны ѳлюгюн ары элтдирип, Къаражау Къабакъда асыратханды. Энди аны ѳрге жанындагы жашны юсюнден айтайыкъ.

Ол Абайланы Гергокъну жашы Асланбекди. Хапарда аны юсюнден сагъыннганбыз. Асланбек да миллетни атындан кетген эди урушха. Биринчи сермешде, Шакъманланы Амуш ауур жаралы болгъан кюн, ѳлгенди.

Бек кыйырында сюелген Орусбийланы Биасланны жашы Чѣпелеудю. Белгилисича, Орусбийлары Бахсан аузуну бийлери болгъандыла. Ол тукъумдан кѣп белгили адамла чыкыгъандылла, аскер кьуллукъчула да болгъандыла. Чѣпеллеу да аладан бири эди. Биринчи дуня урушха къатышханды. Этген жигитликлери ючюн кѣп сыйлы саугъалагъа да тийишли болгъанды. Алай ол урушну биринчи жылында къазауатха къатышмагъанды. Аскер училищедѣ окъуй эди. Урушха уа 1915 жылы октябрь айында киреди. Ол заманга Орусбий улу училищени да бошайды, прапорщик чын да алады. Урушда кесин кѣргюзтенден сора, корнет чын да бередила.

Чёпеллеу къуллукъ. этген аскер бёлом 1917 жылда Ру-мыния бла чекде уллу сермешлеге къатышады. Анда этген жигитлиги ючюн Чёпеллеуге сыйлы орденледен бири – Сыйлы Аннаны 3-чю даражасы бериледи.

Уруш жолла Орусбий улуну Австрияны жерине да элтгендиле. Анда да къаты сермешгенди, башхалагъа юлгю болгъанды. Сыйлы Станиславны орденини экинчи даражасы бла саугъаланнганды. Кесин да полкнуну адъютантыны къуллугуна саладыла. Бирде адъютант деп уллу аскер къуллукъчуну жумушчусуна да айтхандыла. Чёпеллеу полкнуну штабыны таматасыны борчун толтургъанды. Ол а даражалы къуллукъладан бири эди. Анда да Орусбий улу кесин терен билимпи аскер къуллукъчуча кёргюзтгенди.

Уллу Октябрь революция башланнгандан сора, юч жылны биринчи дуния урушну жолларында къазауат этип айланнган, Нальчикде къуралгъан аскер бёлом журтуна къайтады эм 1916 жылда чачылады.

Россейде граждан уруш башланнганда, Орусбий улу Грузиягъа тюшеди, андан Тюркге ётюп кетеди. Самсун шахарда тохтаиды. Революциягъа дери ары кёчюп кетген Кърымшауханланы бир адамларына тюбейди. Аны тютюн чыгъаргъан фабрикасы бар эди. Ол Чёпеллеуню фабрикагъа администратор этип алады.

Орусбий улуну юй бийчеси Малкъарукъланы Исламны къызы Алтынчач болгъанды. Чёпеллеу Тюркге кетген заманда, ол бир къызчыгъы Гюлжан бла мында къалгъан эди да, артда баш иесине Тюркге кетеди. Алагъа дагъыда бир къыз тууады. Анга Фатимат атайдыла.

Чёпеллеу 1932 жылда ёлгенди. Тюркде Самсун шахарда асыралгъанды.

ПАТЧАХНЫ АРБАЧЫСЫ

Холамханланы Жашарбек XIX ёмюрню экинчи жарымында туугъанды. Аны анасы, Жашарбекге 2-3 жыл болгъанда, экинчи сабийин таба туруп ёлгенди. Атасы, сабийлерине иги боллукъ тюйюлдю деп, экинчи кере къатын алмай кёп тургъанды. Болсада муну жууугъу-ахлусу жыйылып, кёй-май алдырадыла. Ол заманда Жашарбекге 10-12 жыл болгъанды. Бир жол Жашарбек, къалай бола эсе да, Нальчикге келеди. Ол заманда мында Ростовдан келген цирк оюн кёрпюзтюп болады. Айлана кетип жаш алагъа тюбейди да, артда уа, ала бла Россейге кетеди. Баям, ат оюнлагъа да ол анда

юйреннген болур. Артда Жашарбек аскерге кьуллукъ этерге тюшеди. Биринчи кьалайда тургъаны белгисизди, алай артда Холамхан улу орус патчахны фаэтонун жюрютюучю болады. Аллай жерге уа кимни болса да алып кьоймагъандыла. Таулу жаш ол кьуллукъгъа байлыгъы-бийлиги бла угъай, таза жигитлиги бла тюшгенди.

Суратда кёрюнюп турады Жашарбекни кёкюрегиндеги орденлери бла майдаллары. Бирле Холамхан улуну юч жору, бирле уа экиси болгъанды дейдиле. Энди ала ненча болгъан эселе да бюгюн тюзюн тохташдыргъан кьыйынды. Алай биринчи жорну алгъаныны юсюнден а быллай хапар жюрюйдю. Бир жол Жашарбек фаэтону эм кьалауурла бла патчахны юйюне келип, чыгъарын сакълап боладыла. Къайдан чыкъды хата, ким билсин, ол заманда юйге от тюшгенди. Анда болгъан адамла къачадыла. Юйню ичинден сабий кычырыкъ таууш чыгады. Не этерге билмей, адамла абызырап кьаладыла Барысындан да алгъа Жашарбек эс жыяды. Терк окъуна юсюндеги чепкенни тешеди, сууда жибитеди. Юсюне да эки-юч челек суу кьуйдуруп, чепкенин да алып, жана тургъан юйню ичине ташаяды. Бир замандан сабийчикни суу чепкеннге чулгъап, саппа-саулай чыгъарып келеди. Ол патчахны кызы болгъанды.

Холамханланы Жашарбекге биринчи жорну Николай-II патчах ол жититлиги ючюн бергенди...

Артда Биринчи дуня уруш башланады. Ары уа Жашарбек патчахны кесине энчи тюбеп, андан эркинлик алып, алай баргъанды. Урушдан журтуна къайтып келеди. Бызынгъдан Хасаниягъа кёчгенди. Акъ Сууну агъач мюлкюнде кьалауур болуп тургъанды. Бёрюле Къабагъы тийреде жерлени сакълагъанды. Мал тутханды. Жылгъа эки-юч тууар сатып болгъанды. Къолайы аман туююл эди. Ёнкючге ахча берип, адамлагъа болушуп тургъанды. Бир жол кьуллукъчуладан бири андан, уллу ахча ёнкюч алады. Заманында къайтармай Холамхан улуну кёп кьыйнагъанды. Жашарбек ахчаны къайтар деп къаты болгъандан сора, ол, бу адам патчахны аскеринде кьуллукъ эт-

генди деп, аны тутдуруп жибергенди. Ол 1937 жыл болгъанды.

Жашарбекни биргесине къарындашындан туугъан Ибрагим болгъанды. Кече ортасында ючеулен келип, аны алып кетгенлерине ол шагъатды. «Маллагъа къарай тур, мен бу адамла бла бир жумушха барып, терк окъуна къайтып келликме», - дейди Ибрагимге да. Кесин къайтырыкъ суннган эди. Алай къайтмады.

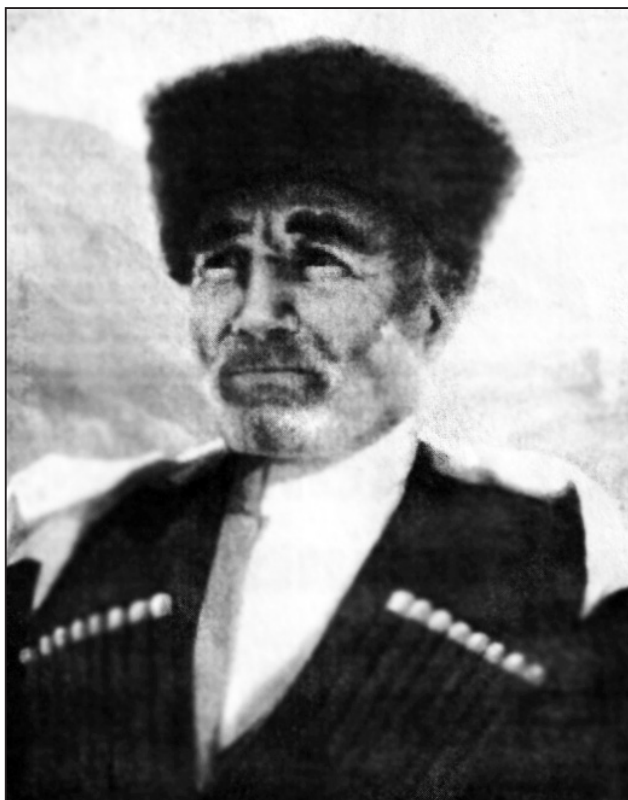
Экинчи кюн окъуна келип, юйде болгъан хапчугун-харакетин торгта саладыла. Хапчук-харакет болуп артыкъ байлыгъы болмагъанды. Болгъан затларыны асламысы миллет кийимле эдиле: кюмош къамала, чепкенле, месле эм башха затла... Ала жети-сегиз чемоданнга сыйыннган эдиле. Жашарбекни республикадан тышында да шуёхлары кёп эдиле. Дагъыстандан, Чеченден, Дюгерден да келип, аны эрттегили нёгерлери жокълап тургъандыла. Ала да аллай саугъала кёп келтирген эдиле.

Холамхан улу уста тойчу болгъанды. Тепсеп аллына хазна адам ётдюргенди. Тойгъа барса, атсыз бир заманда да бармагъанды, атын да тепсетип болгъанды. Аты бла жаны бир болгъанды. Аны бла байламлы дагъыда бир болгъан ишини юсюнден айтайым.

Бир жол Жашарбек эл ичинде аты бла келе болады. Ныгъышха жетгенде, алайда олтургъанладан биреу: “Ат юсюнден атып, бёркюмю уралсанг, айтхан ёчюнго берирме” - дейди. Энди ол заманда Жашарбек жаш туююлдю, жыл саны келген адамды. Болсада ыразылыгъын билдиреди. Бёркню арлагъыракъ элтип, жол юсюне саладыла. Адамла сагъайып турадыла. Жашарбек иги кесек артха да кетеди да, атха къамичи бла да бир къатылып, ол тохтаусуз чабып баргъан кезиуде керох бла бёрк таба юч кере атады. Атны барыуун да тыймай, узалып, бёркню алып, ныгъышдагъылагъа атады. Юч окъ да бири биринден узакъ кетмей, бёркню ортасында тешип ызларын къоюп тура эдиле.

Ма аллай жаш эди Холамханланы Бурхуну жашы Жашарбек, - сейир къадары болгъан адам.

БЫЗЫНГЫЛЫ АЛАУГАН

Халкъыбызда не заманда да бола келгендиле жигитликлери, хунерликлери бла атларын айтдыргъан эр кишиле, тиширыула да. Аланы этген ишлери, тёлюден - тёлуге ёте, халкъ ауузунда жюрюгендиле. Бирде уа таурухлагъа окъуна бурулуп къалгъандыла.

Аллайладан бири Бызынгыдан Ботталаны Утчаны жашы Зекерия болгъанды. Ёсюмю эки метрден да бийик, кенг жауурунлу, базыкъ сюекли, санына кёре уа къарыулу киши эди. Онтозугъунчу ёмюрню экинчи жарымында Бы-

зынғыда туугъанды. 1944 жыл кёчгюнчюлюкню кезиуюнде Къыргъызстанда Исси - Кёлде Григорьевка элде ауушханды. Анга ол заманда токъсан жыл чакълы бола эди.

Не зат бла белгили эди Зекерия, не ахшылыкъла, жигитликле этгенди ол, бюгюн да халкъны ауузунда айтыла турурча? Бу сорууларыбызгъа жууап берирден алгъа атасыны юсюнден да бир-эки сёз айтайыкъ.

Атасы Утча къолайлы киши эди. Башха малындан сора да, жылкъысы да болгъанды. Муштгухур, Акъкъол, Огъары Баула тау жайлыкълада къошлары бар эди. Малларын алада тутханды. Жыл сайын санына къошула баргъанды. Бир жол къуугъун келеди: «Эбизеле жылкъыны сюрдюле», - деп. Утча жангыз кеси ызларындан тюшеди да, ауушда жетип, бирлерин да жаралы этип жылкъысын артха къайтарады. Ол да уллу санлы, къарыулу киши болгъанды. Андан туугъан сабийле: къызла, жашла да аталарына ушагъандыла. Къызладан бирлери Булунгугъа эрге чыкъгъан эди. Атха миндирип элте туруп, аны ауурлугъун кётюралмай, алашаны айыллары юзюлгендиле. Алай барысындан да мазаллы уа Зекерия эди.

Ботта улу уста мараучу да эди. Танг аласы бла Бызынғы тауланы кюнлюм жаны бла кетсе, чегетине да ётюп, ютюрге юйюне жыйышып болгъанды. Къурлай бир заманда да къайтмагъанды.

Колхозла къурала башлагъан заманлада, бир жол Зекерия, жугъутур да атып, уудан келе, чегемлилени къошларына къайтады. Чалгъычы жыйын бичен ишлерге кетип, бир жаш адам а алагъа аш хазырлап, нёгерлерине тебиреп болады. Бызынғылы Алауган, жүгюн къош аллында салып, жаш бла саламлашып, къабар зат салсанг эди дейди. Чегемли тышында от этип, шишлик биширип тебирейди. Ол аны эте тургъунчу Зекерия артмакъда къош къалачланы ашай, отуз экиси бар эди да, барын да тауусады. Ызындан гыбытда болгъан айранны да ичеди. Жаш шишликлени къонакъгъа келтиргенинде, жыйыннга хазырлагъан ашы тауусулуп тура эди.

Энди ишчилеге не элтейим деп, чегемли арсарлы болганды:

- Бу жугьутурну жарашдыр да, нёгерлеринге элт. Кеч кьалдынг деп сорсала уа, Зекерия келген эди, аны сыйлай кьалганма, дерсе. Ишни андан арысын ала ангыларыкьдыла.

* * *

Бир жол а, кюз артында жугьутурну ызындан тюшоуп, кьяя ырбыны бла бара турганлай, ызындан юч айыу келе турганын кёрюп кьояды. Кьачарча неда бугьарча онг жокьду. Жаныуарла да, адамны кьачып кьутулалмазлыгыын билип, ашыкьмай кьуршалап келедиле. Энишге жаны-тик кьяя, аллында уа - айыула. Уучу не этерге билмей, кьарай кетеди да, кьяяда бир тырхык эслеп, анга секиреди. Айыула уа аны ызындан тюшалмай, кетип да кьалмай эрттенликге дери алайны сакьлап тургандыла. Ачыуларындан, кьучакьларына чапыракьланы жыйып, башындан энишге кьуя эдиле.

Жаланда экинчи кюн асхут заманнга кетедиле ала. Ол кече уучугьа да алайда кьалыргьа тюшеди.

* * *

Бир кере уа, Бызынғы суу кьутуруп келгенде, ёчешип, тананы кьолтукь тюбюне алып, черекни ары бла бери ётгенди. Кьутурмагьан заманында да анга кирирге кёпле базынмайдыла. Кьутурган заманында уа тау черекни кьаллай бир кючю болур? Кьарыулу киши эди Ботта улу. Эшекни кырдыкдан жюклеп, тау жоллада келе, эшек ёталмагьан жери болса, аны жюгю бла бирге кётюрюп, кьыйын жерден ётдюрюп болганды. Кьошха барганында, жолда аууп турган терекни кёрюп, аны чырпыларын тазалап, томуроун сыртына кётюрюп, кьошха элтгенди. Анда уа юч киши болганды. Ала бирден кюрешип, ол томуроуну кётюрал-магьандыла. Зекерия уа аланы ойнап турган суннганды.

* * *

Алауган эди Зекерия. Ашагъан да иги этгенди. Бир олтургъанда, жаш токълуну ашап, шорпасын да тауусхан киши эди. Анга кёре уа, къарыуу да алай болгъанды.

Власть тохташхандан сора Москвадан келген геологлары Нальчикден Бызынғыгъа элтип болгъанды. Аланы атлагъа миндиргенди, кеси уа алларында жаяу баргъанды. Атлыладан ол тири эди.

Жыл саны келгенден сора, Нальчикге келип, Бызынғыны почтасын ташып тургъанды. Танг жарыгъы бла элден чыгып, шахаргъа келип, мында жумушларын тамамлап, ингир алагъа уа юйюне жыйышып болгъанды. Ол да кёпле ни кьолларындан келлик иш туююл эди.

Юйюрюню юсюнден айтханда, Зекерия эки кере къатын алгъанды. Аны биринчи юйдегиси революцияны аллында ёлгенди. Ол Думаладан Малкьондуланы кызылары эди. Аланы алты сабийлери болады. Жашлары:

Юсюп, Окьуб, Исхакъ, Магомет. Къарындашлары ючюсю Уллу Ата журт урушха къатышхандыла. Исхакъ бла Магомет андан къайтмагъандыла. Магомет танкчы эди. Аны лейтенант чыны болгъанды. Сермешлени биринде, ауур жаралы болуп, Саратовда госпитальда эки ай жатып ёлгенди. Атасы анга бек жарсыгъан эди. Тёзалмай, агъачха кетип, жияп къайтычу эди.

Зекерия кьолайлы киши эди. Совет власть тохташхандан сора муну кулакга чыгъарып акъыл да этгендиле. Алай алты ёксюз сабийи барды деп, тиймей кьоядыла. Артда уа белгили революционер Къалабеклары Солтан-Хамитни эгечин алады. Андан сора мынга арталыда къатылмайдыла. Аны экинчи кере къатын алыууну юсюнден да быллай халпар жорюйдю.

Къауум нёгери бла бу Булунгугъа Къалабеклары Сосранга кызын тилей келеди. Келечиле жумушларын айтадыла. Алай алты сабийи болгъан кишиге кызын ким берлик эди. Сосран келечилени тилеклерин ыразы этмейди.

Бызынгычыла ызларына тебирейдиле. Нёгерлери суудан ётерге кёпюр таба кетгенлерине, Зекерия да жумушу болмагынына ачыуланып, тюзюнлей барып, бир-эки секирип, суудан ётюп кетеди.

Сосран а, кёнакыла кёз туурадан ташайгыынчы деп, ызларындан къарап болады. Зекерияны суудан ётгенине тамаша болуп, жанындагылагы: «Аланла, ол ким эди?» -деп сорады. Ала уа: «Да сени кызынгы тилей келген ол эди», -деп жууашпайдыла. Ол заманда Сосран: «Эй баргъан, бери кыйт», - деп, артха чакырып, кызын Кеминатны андан сора береди Ботга улуна. Быланы уа юч кызылары: Адижна, Сакинат, Афужан, бир жашлары - Малик болады.

Зекерия кёчюнчюлюкню заманында Кыргызыстанда турганында оруслу художник, ары дери геологла Бызынгыда алдыргъан суратындан сурат ишлегенди. Ол бу суратды. Ёсююн ёнчелегенде уа, ол 2 метр бла 36 сантиметр болганды, дейдиле.

ЯКЪУБНУ ТЕПСЕГЕНИНЕ СТАЛИН ЁРГЕ ТУРУП КЪАРАГЪАНДЫ

Къабарты-Малкъарда биринчи ансамбль къачан, не заманда, къалай бла къуралгъанды, аны биринчи башчысы ким болгъанды, жашланы, къызланы аламат тепсерге юйретген адамны аты уа къалайды? Ол сорууларыма жууап излей, Вольный Ауулда жашагъан, тепсеу къауум къуралып, аны биринчи кюнюнден анда тепсеп келген Жануся Лакунова бла ушакъ этген эдим.

Ол биргесине тепсеген жашланы, къызланы да тансыкълап эгерди. Сёз, аланы жыйышдырып, тепсерге юйретген адамны юсюнден баргъанда уа, терен ахтынып, бирде жиямукълары келе, бирде уа, аны атын айтханда, кёпден бери кёрмей тургъан багъалы адамы аллына чыгъып къалгъанча, бети жарый, иги кесек хапар айтханды.

1931 жыл, жаз башында Вольный Ауулну школуна орта бойлу эки чырайлы эр киши келедиле. Ала тамата классланы окъуучуларын тепсетип, жаратханларына уа: «Сиз тамбла Ленинчи окъуу шахарчыкъгъа келигиз», - дейдиле. Ол санда бизге хапарны айтхан онтёрт жыллыкъ Жануся да болады. Эр кишиледен бири уа Рахайланы Махайны жашы Якъуб эди.

Ол бу тегерекдеги элени школларында болуп, башында айтханыбызча, кеси ушатхан сабийледен тепсеу къауум къурайды. Аланы араларында малкъарлыла, чюйютлюле, къабартылыла, бир дюгерли, бир немисли къыз да боладыла.

Ол жыл окъуна Ростовда Шимал Кавказны жыр-тепсеу ансамбльлерини фестивальлары болады. Якъуб ары Аслангерий Аталиковну бла Жануся Лакунованы элтеди. Къобузчулары Нартандан Къарахан эди. Ала анда Рахай улу юйретген бир къауум тепсеуню тепсеп, алчы жерни алып, ахча саугъагъа да тийишли боладыла.

Рахай улуну сохталарындан айырмалыларындан бири Аслангерий Аталиков эди. Бек фахмулу адам. Устазы бир

Сурадда: (башында солдан онгнга) олтургъанла - Аталиков Магометхан, Темукаланы Исмайыл, Улбашланы Мутай; экинчи тизгин - даурбасчы Арон Исааков, сыбызгычы Танахун Ашууров, къобузчу Хаска Алхасов; ючюнчю тизгинде - Нагоева Аминат, Аталикова Жануся, Ефремова Галина, Дабзова Надежда, Гучапсов Жантуугъан, Аталиков Аслангерий, Берман Шабаев, Датчиланы Хамит, Исай Рафаилов, Мурат Болов.

Сурад 1934 жылда алыннганды.

кёргюзтгеннге терк окъуна юйренип къалгъан жаш. Рахай улу аны къамала бла тепсерге да юйретген эди. Адамла уа ол тепсеуню болмагъанча бек жаратхандыла. Он жютю бичакъланы бешисин эринлери бла къысып, сахнагъа чыкъгъан жашха, айхай да, хар заманда уллу сейирге къалып тюбегендиле, узакъгъа созулгъан къарсла да къагъылгъандыла. Жануся бла ол бирге тепсегендиле. Ала эришиулеге, фестивальлагъа къатыша, кёп саугъагъа ие да болгъандыла. Жануся уа барысындан да сыйлыгъа, 1935жылда Пятигорскийде берилген патефонну санайды, кёп жылланы аны сакълап да тургъанды.

Ансамбльни бек айтхылыкъ тепсеучюлеринден бири бызынғылы жаш Датчиланы Хамит эди. Узун бойлу, чырай-

лы жаш, сахнагъа чыгъып, аякъ бюгюп башлагъанда, адам-ла солууларын тыйып къарагъандыла. Кёп кере къарс уруп, аны жангыдан сахнагъа да чакъыргъандыла. Хамит кёчгюн-чюлюкден къайтхандан сора Бызынгыда жашап тургъанды.

Аладан сора да, Якъубну биринчи сохталарында таулу жашла Темукаланы Окъубну жашы Исмайыл, Улбашланы Исмайылыны жашы Мутай эдиле. Мутайны юсюнден кёп кере айтыла тургъанды. Алай бир къауум затын а эсге слайыкъ.

Ол ансамбльде 8-9 жыллыгъындан тепсеп башлагъанды. Бек уста солистледен бирине саналгъанды. Кёчгюнчюлюкден келгенден сора да, ары къайтып, анда тепсеп тургъанды. Ол жыллада ансамбльни баш балетмейстери Гальперин Юрий эди, Хачир Дошуев, Аслангерий Аталиков бла бирге Мутай анга болушханды.

Артда кеси да кёп жылланы Къабарты-Малкърны жыр-тепсеу къауумуну баш балетмейстери болуп тургъанды. «Балкарияны» къурагъанладан бири болгъанды. Кеси ёмюрюнде Улбашланы Мутай жюзле бла кызны, жашны тепсеуню ариу дуниясы бла шагъырей этип, кесин бир заманда да жюреклеринден кетмезча сойдюргенди.

Темукаланы Исмайылыны юсюнден айтханда уа, ол да бек жашлай кёошулгъан эди ансамбльге. Нёгерлеринден биринден артха кълмай тепсеп тургъанды. Урушну заманында лётчик-истребитель эди. Кёп сермешледе чынтгы кишилигин кёргюзтүп, орденлеге, майдаллагъа тийишли болгъанды.

Урушдан сора Къыргъызстанда жашагъанды. Андан къайтхандан сора, бир къауум заманны Аслангерий Аталиков бла профсоюзланы ансамбльлеринде ишлеп, жаш адاملаны тепсерге юйретип тургъанды. Артда Нальчикни шахар маршрутларыны биринде автобус жюрютгенди.

Бу жаш да Якъубну бек иги сохталарындан эди. Урушну аллында жыллада Рахай улу Исмайылча жашладан, Жанусяча кызладан алаMAT тепсеу къауум къурап, кёп фестивальлагъа барып, республикабызны намысын къоруулап, бийик дара-

жагъа ие болуп тургъандыла. Сёз ючюн, 1935 жылда Пятигорскийде Шимал Кавказда жашагъан миллетлени жыр-тепсеу къауумларыны эришиулери болгъан эди. Якъуб юйретгенле анда алчы жерге чыгъадыла эм сыйлы саугъалагъа тийишли боладыла. Ол санда Аслангерий Аталиковха, Улбашланы Мутайгъа, Магометхан Аталиковха велосипедле, Берин Шаваевха бууун сагъат, Жануся Лакуновагъа патефон, башхаларына да бирер эсде къалырча зат берген эдиле.

Якъуб ансамбльни таматасы болгъанлыкыгъа, бир-бирде кеси да сахнагъа чыгып тепсегенди. Кёбюсюнде уа адамла тилеп чыгъаргъандыла. Ол онсегиз къама бла, башына да стакан бла сууну салып, сахнагъа чыкыгъанда, сёзсюз, залда олтургъанла сейирге, тамашагъа къалгъандыла. Сууну бир тамычысын жерге тюшормегенди. Ахырында уа, Рахай улу аланы бирин къоймай, полгъа чанчанды. Андан сора аллай бир къама бла тепсеген болмагъанды.

Дагъыда Якъуб бла байламлы бир затны эсгерейк. Урушну алында жыллада Совет Союзну эл мюлкде урунганларыны келечилерини Москвада уллу жыйылыулары болгъан эди. Аны ишине, Сталинден башлап, уллу къырал къуллукъчула, аскер башчыла къатышхандыла. Аланы алларында Рахай улу Жануся Лакунова бла тюз тепсеу, ызы бла уа кеси къамала бла тепсейди. Залдагъыла, Сталин кеси да асыры сейир этгенден, ёрге туруп къарагъандыла. Узакъгъа созулгъан къарсла бла сахнадан ашыргъандыла.

Якъуб, уста тепсеучю болгъандан сора да, огъурлу адам эди. Биргесине ишлегенлеге, сохталарына тамата къарындашларыча, аталарыча къарагъанды. Концертле неда башха жумушла бла шахарлагъа, элlege барыргъа тюшсе, нёгерлерине таплыкъны, тынчлыкъны излегенди, ала ючюн къайгъыргъанлай жашагъанды. Урушда, кёчгюнчюлюкде да кёп къыйынлыкъ сынап къайтхандан сора да, бек алгъа нёгерлерин табып, ала бла байламлыкъ жюрютюп тебирегенди. Елюп кетгинчиннге дери аланы унутмагъанды, юйлерине барып, жокълай тургъанды.

ОГЪАРЫ ХОЛАМ

Огъары Холам. Былайгъа Деуле Сырты дейдиле. Суратны онг жанында, къаягъа тирелип тургъан биринчи журт Жаболаны Магометни жашы Исхакъны ююю эди. Аны бери жанындагъы юй да къаягъа тирелип ишленипди. Анда да Гергьокъланы Ортабай бла Мухаммат жашагъандыла. Аны аллында эфенди азан къычыргъанды. Ол тизгинде къыйырдагъы юй а Кючмезланы Мыртаны эди.

Сюелип тургъан адамны арт жанындагъы юй ол заманда элде бек уллу журтладан бирине саналгъанды. Аны иеси уа Шакъманланы Мыртазалий болгъанды. Халкъда жүрюген аты Мырта эди.

Суратны сол жанында бир мюйюшю кёрюнюп тургъан журтта Кючмезланы Илияс юйюрю бла жашагъанды.

Къушла учхан бийикликде, Деуле Сыртында орналгъан Холамда кёп жылланы, ёмюрлени адамла, малла жайып, мирзеу ёсдюрюп жашагъандыла. Ныгъышларында акъсакълла таурухла, жомакъла айтхандыла, нарт батырланы жырларын жырлагъандыла. Жашла, къатын алып, къызла, эрге барып, жангы юйюрле къурап, журтла ишлеп, эл кенгере, адам санына къошула баргъанды.

Жарсыугъа, озгъан ёмюрню ортасындан бери уа анда адам жашамайды.

Халкъ бла бирге холамлыла да сюргюннге кетгендиле. Андан къайтхандан сора уа, эски элге келип, адам журт салмады. Жашау этерге къыйын жерди деп, къырал къуллукъчула эркин этмегендиле деген хапар да жюрюйдю.

Бу хапарыбызда биз Огъары Холамны узун жашаууну къысха заманчыгъыны юсюнден айтайыкъ. Ол да революциядан сора элде ара мюлк къуралгъаны бла байламлыды. Ол 1932 жылда болады. Алгъа къауум-къауум юйюр болуп, маллары бирге къошуп, фермала къурайдыла. Алагъа кютюу жерле да бёледиле. Малланы санап, аланы юслеринден ай сайын отчёт этерге, абаданланы араларында окъуулу адамла жетишмей, школда окъуй тургъан сабийлени да хайырланадыла.

Къойчула къойланы саууп, сютлеринден айран, бишлакъ этгендиле. Айраны да аман туююлдю. Алай бишлакъланы ичинде къой бишлакъгъа жетген болмаз. Ол бек татыулуду, татымлыды.

Отуз экинчи, ючюнчю жылла ач жылла эдиле. Маллары колхозгъа алыннгандан сора ачдан къыйналгъанла кёп эдиле. Ала, къой къошлагъа келип, бишлакъ ашап, айран ичип, къарынлары тойдуруп кетип тургъандыла.

Аллай кишиле бар эдиле, жюзден артыкъ къой саугъанла. Бёзюланы Солтанбий, Кючмезланы Омар а барысын да оза эдиле. Ахшы кёрюмдюлери ючюн мюлк таматала аланы махтап тургъандыла.

Айтханыбызча, холамлыла, мал тутхандан сора да, мирзеу ёсдюргендиле. Адамла картоф салгъандыла, эл тийреде ёзенледе уа колхоз арпа сепгенди. Ол анда бек иги ёсе эди.

Ишлегенлери ючюн адамлагъа мюлкде болгъан ырысхыдан берилгенди. Башха затланы айтмасакъ да, жалналарына жыйырма, жыйырма беш къой алгъан юйюрле бар эдиле. Аз-аздан адамланы къолайлары да ёсе тебирейди. Элде школ, тюкенле да ишленедиле. Окъуу жанына да уллу

эс бурула башланады. Школда окъугъан фахмулу сабийледен бир къауумун билимлерин андан ары кѣтюрюрге Нальчикде Ленинчи окъуу шахарчыкыгъа жибередиле.

Колхозну биринчи председатели уа Махийланы Хажи эди. Аны заместители Кючмезланы Масхут болгъанды. Билгенлерича ала мюлкню ишин бардыргъандыла. Болсада, ары дери къуллукъда ишлемеген, адамны жангы къурала тургъан уллу мюлкге тамата этип салгъанлыгъынга, ишин бардырала болмаз эди. Урушну аллында жыллада Калмыковну экинчиси Звонцов Михаил Ивановични башчылыгъы бла Нальчикден къауум адам барып, Холамыны колхозуну, эл Советини оноучуларына сюд этген эдиле.

Ол кюн сюд этилгенлени санында, башында сагъынылгъан экеуленден сора да, Ёлмезланы Махамет бла Таймазкъулланы Алибий да болгъандыла. Ол тѣртюсюнден тюрмеден жаланда Алибий къайтханды.

Алай эте, холамтыла жангы жашау къурай барадыла. Эл башчысына Ёлмезланы Муссаны айырадыла. Билими болмагъанлыкъгъа, къаты адам эди. Жыйылыулары уста бардыргъанды. Иште да хунерли адам эди. Аны заманында кёп жумуш да этилгенди. Къара-Сууда кирпич, къошун заводла, тирмен, бычхы ишлетеди. Аладан сора да, жайлыкълада тащдан къошла къалатады. Огъары Холам Къара-Суу бла бир колхоз эди. Артда Муссаны да тутадыла.

Къыркъынчы жыл кюз артына жууукъ Холамдан Герпегежге 120 юйор кёчедиле. Ала жангы жерде журтла ишлейдиле, ара мюлк да къурайдыла.

Андан сора Уллу Ата журт уруш да башланады. Къырларынын къоруулай, кёп эр киши къазауатха кетип, андан къайтмай къаладыла. Ызы бла уа сюргюнню сынаргъа тюшеди. Тюзлюк тохтащдырылып, малкъар халкъ Ата журтуна къайтхандан сора, айтханыбызча, Холамгъа адам бармайды.

МАЛКЪАРЛЫ БИЙЧЕ КЪЫЗЛА

Олтурғанла (солдан онгнга): Абайланы Жаннетхан, Шакъманланы Маруша. Сюелгенле (солдан онгнга): Шакъманланы Мёретхан, Сююнчланы Наихо.

Сурап XX ёмюрню ал жылларында алыннганды

КЪОШХА АШЫРЫУ

XIX ёмюрню ахырына, эрттегили, ариу Бызынгы элибизни орамларындан бирине элтеди бизни бу эски сурат.

Бусагъатчыкъда эшекчиклери бла “жортууулгъа” чыгъа, тебирей тургъан сабийлени ынналары, аналары ашыргъанларына кёре, баям, была малчылагъа неда биченчилеге атлана болурла, деригим келеди. Нек дегенде, кечиннгенлерине, жол кёллюоклерине кёре, айхай да, жаш-къушла бир къауум кюн юйлеринден, эллеринден кенгде, къош жумушла тындыра, оздурлукъдула.

Таулу кызла

Шакъманланы Къанаматны жашы Къарабаш

Ариу, бай, тарых магъаналы сурат. Сюелип тургъан тиширыу Сююнчладанды. Юсю-башы тап, тизгинли, ол заманда таулу къызла былай кийингендиле. Дагъыда ала биргелерине салкъынлыкъ да жюрютгендиле. Ол да аланы бир тёрелери болгъанды.

Эр киши уа аны баш иеси Исхакъланы Хажичикди. Баям аны тюз аты Хажи болур эди, Хажичик деп гитчелигинден къубултуп айтылып къалгъан болур. Бир заманда ол Холмамны тамата эфендиси да болуп тургъанды.

Сабийчик аланы къызлары Лейлады. Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

*Олтурганла: Шакъманланы Амуш, Шакъманланы Бекир
Сюелгенле белгисиздиле
Сурат 1914 жылда Нальчикде алыннганды*

Бу сурап революцияны алмында жылда алынганды. Олтуруп турган тиширзу Шакъманланы Мырзабекни кызы Радимханды. Ол Чегемде Келеметланы Пашагъа эрге барган эди. Кызычыкъ тапхандан сора ауруп ёледи. Кёкюрегинде Георгий Жорну ордени болган Шакъманланы Мухтарды. Сюелип турган жашла белгисиздиле.
Сурап 1917 жылда алынганды.

Чокъуракъ тамычылача, ариу кёзлю таулу къыз! Акъ маралны сютюн ичип болгъан болурса быллай аламат. Тюшсе эди айбатлыкъны сынын ишлерге манга, битеу аламда жаланда сени сайлар эдим – кийик тауланы ёхтем, сейирлик жаны!

Суратдагъы Шакъманланы Асланбекни кызы Любады. Озгъан ёмюрню жыйырманчы жылларында тау элдеде ол бек ариуладан бирине саналгъанды. Революциядан сора, репресияладан кьоркьуп, Терк башына (Владикавказга) кетип, анда жашагъанды. Темиркъанлагъа эрге баргъан эди. Бир кызы болады.

Сурат 1917 жылда алыннганды.

*Сюйюнчланы Далхатны кѣзы Фатия.
Сурта 1950 жыл Кѣзахстанда, Кѣрабулакѣда алыннганды.*

ТЫЖЫНТЫ

Холам-Бызынгы тары бла бара, Къара-Суудан эки-юч кычырым ётгенлей, жолну онг жанында бир аламат, ариу жер барды. Бийик кыаяны ичинден, аны кёп жерин тешип, ууакъ-ууакъ суучукъла чыгъадыла. Ала барысы да, бирге жыйылышып, шыбырдай-шыбырдай, хапарлаша, жырлай, бир ызгъа туруп, тапкадан тапкагъа секире, уллу черекге чабадыла.

Алайтын баргъан жолоучу, малчы, къол-бет жууа, суусабын да къандыра, солугъан да этип, жолуна алай атланады. Бирледе уа алайда намаз этген акъсакъалны окъуна кёрюрсе. Къыбыла таба бурулуп, къаяладан, ташладан ариу суула чыгъарып, суусабыбызны къандыргъан къудуретте, табийгъатха, сыйлы Аллахха шукур эте кетер.

Бу аламат жерге ёмюрледен бери да таулула Тыжынты дейдиле. Анга алай а къая тешикледен ууакъ суу шорхачыкъла чыкыгъанлары ючюн айтылгъанды. Бери келе-келе тургъан къонакъла уа анга башхача айтадыла Къыз жилямукъла деп. Кертиси бла да саркъгъан чокъуракъ суучукъла мудах къызны кёз жашларына ушайдыла.

Ким биледи, алай эсе да? Къая Къызы жилямукълары уа болурламы была? Солунг, онгунг - чынгыл къаяла, арасы уа тар жерчик. Эки къая ортасында жалаңда Холам череги бла Бызынғы жолу. Къатыракъ сёлешсенг, Къая Къызы жууап къайтарады. Аны тауушу къаяла тузагъындан къатланып-къатланып эшитиледи.

Мен да анда болдум. Тыжынтыдан ичдим, суусабымы къандырдым, жилямукъларына къарап, кёп сагъыш да этдим, сора Къая Къызы бла да хапарлашып къайтдым. Журтубузну тамашалыгъындан уллу зауукълукъ да алдым.

Малкъарлы бийче къыз Шакъманланы Майрусхан Холамдан. Кеси заманында бек ариу къызладан бирине саналганды. Нальчикде 60-чы жыллада ёлгенди.

Сураг XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

Жабo къала. Къая ташладан ишленнгенди. Къабыргъаларыны къалыныкълары 0,7-1,5 метр болады.

Акъ къала. Сюйюнчланы къалалары. Бызынғыны баш жанында орналынды. Къала төрт къатлыды. Къабыргъалары ташдан тытыр бла къаланындыла.

Князь Шакъманланы Къарабашны жашы Алийсолтан Биринчи дуня уруиха къатышханды. Патчахны сыйлы саугъасы Георгий жорну 4-чю, 3-чю, 2-чи даражаларына тийишли болганды. 4-чю, 3-чю даражаларын бир кюн этген эки жигитлиги ючюн алганды, 1915 жылда 23 февральда. Ол жыл апрельде уа 2-чи даражасы да берилгенди. Андан сора жаралы болуп юйюне къайытханды. Революциягъа дери туугъан эли Холамда жашаганды. Андан ары къадаары белгисизди. Сурат 1911 жылда алыннганды.

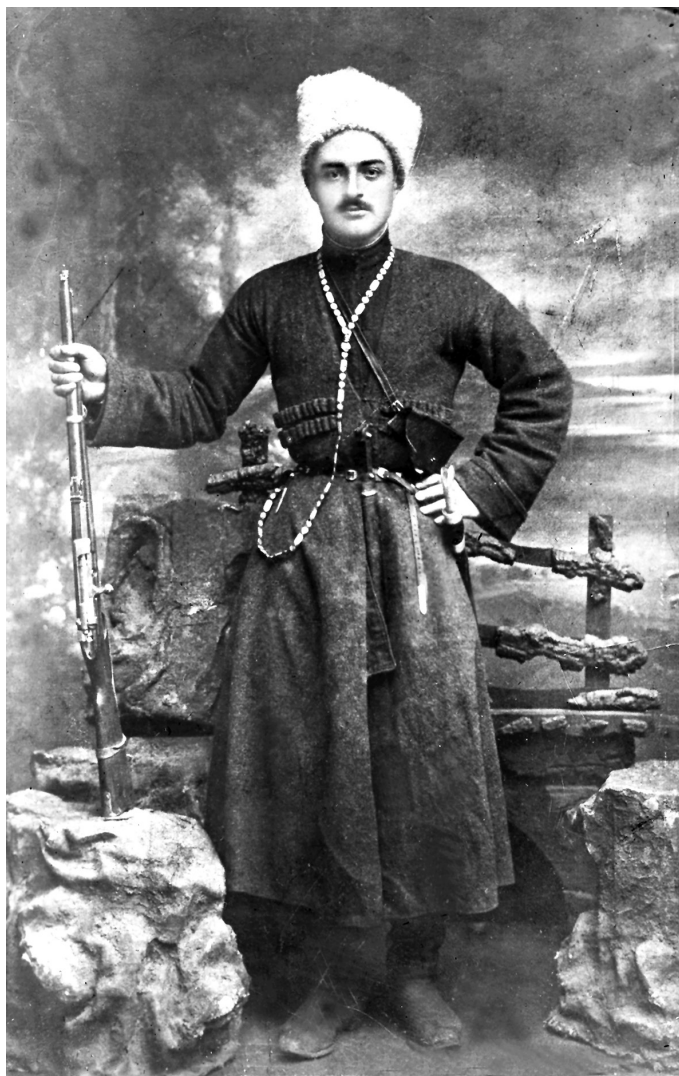

Эр киши Темиркѡанланы Борисди. Революциядан сора жангы властьны адамлары ѳлтюргендиле. Жанындагъы тиширѳу аны юй бийчеси Шакѡманланы Асланбекни кызы Любады. Узакъ ѳмюр жашап, Владикавказда ѳлгенди. Къызчыкъ Любаны гитче эгечи Раяды. Ол да Владикавказда жашап тургъанды.

Сурат XX ѳмюрню ал жылларында алыннганды.

Князь Шакъманланы Мимболатны жашы Аслангерий. Революцияны кезиуонде илишаннга салыннганды. Сурат 1913 жылда алыннганды.

*Биринчи дуня урушха къатышхан Аптайланы Наныгуну жашы
Макар. Георгий жорну кавалериди. 1915 жылда шольда сермешлени
биринде жигитча ёлгенди. Сураат 1914 жылда алыннганды.*

Таулу жашчыкъ. Тизгинличик, ариучукъ, сабий болгъанлыкъгъа уа, къалай бир ёхтемлик барды анда. Бирде ол бизге, улмулагъа окъуна, алай жетишмейди.

Суратха къарай, жашчыкъны ким болгъанын, аны къадары къалай къралгъанын билирге да сюесе. Жарсыугъа, биз аны тохтаидыралмагъанбыз. Сурат а онтогъузунчу ёмюрню ахыр жылларында алыннганды.

Бу сиз кѣрген тиширыу Къубадиѳланы Мимболатны бла Шакъманланы Таубийчени къызлары Забидады. Ариу, тизгинли, къарамы жюрегинги жылытхан, анга кѣзюнѳю аламай, дайым да къарап турлугъунг келеди. Не оюм, не сагъыш эте болур бу къыз, кѣп жылла мындан алында алынган суратдан бизге къарагъан мѣлек. Сурат 1900 жылда Владикавказда алыннганды.

Онг жанында Суююнчланы Тенгизни жашы Къумукъ Биринчи дуня урушха къатышханды. Георгий Жорну тёртюню даражасыны кавалериди. Къауум жылны туугъан эли Бызынгыны старшинасы болуп тургъанды. Къыркъынчы жыллада репрессиягъа тюшгенди. Сол жанындагъы дюгерли жашды. Сурат 1914 жылда алыннганды.

Сол жаньындан биринчи кыыз Шакъманланы Жангулезди. Аны къатында олтургъан тиширыу келинлери Саровады. Сюелип тургъан эр киши баиш иеси Шакъман улу. Къолунда сабий бла олтургъан тиширыу Жангулезни гитче эгечиди.

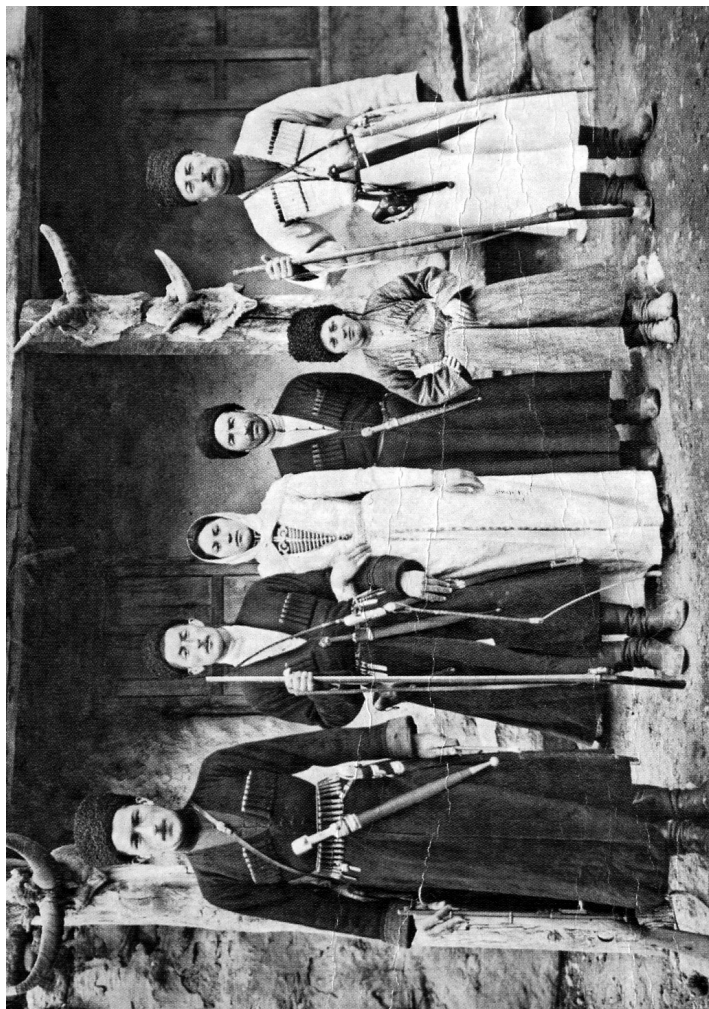
*Шакъманланы Келеметни жашы Таусолтан юй бийчеси
Шитиева Минуна жашы бла. Нальчик окружной Советни бирниччи
председатели (1918-1919 ж.ж.) Революциядан сора Франциягъа кёчюп
кетгенди. Сураат XX ёмюрню 20-чы жылларында алыннганды.*

Сол жанындан биринчи генерал Кудашевни эгечиди. Сюелип тургъан эр киши Холамханланы Бурхуну жашы Жашарбекди. Къыйырдагъы тиширғы Барисбийланы Дышѣхду. Сураг революцияны аллында жылада алыннганды.

Сюйночланы Къазийни жашы Тенгизни арбазында.
Эр кишилени араларында бек бийик Тенгизди.
Сурат XIX ёмюрню ахырында алыннганды.

Сүйөнчданы Тенгизни юйюрю.
Солдан онга: Маштай, Далхат, Нашхо, Кэубадий, Тенгиз (тудугузу), Кэумукэ.

Онѳ жанында олтурѳган Исхакъла-
ны Хажичик жууукълары бла

Шауаланы Муссаны
жашы Абдулла (Дулла)

Бу суратдагы сабийчикле Ысхакъланы Олийни жашлары Мухар бла Аныуардыла. Олий эки къарындашы бла онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында Холамда, Дагъыстандан келип, жашап къалгандыла. Сыйлы таулу тукъумладан – Орусбийладан, Шакъманладан, Жанхотладан, къызла алып, огъурлу юйорле да къурагъандыла. Бу сабийчиклени аналары Орусбийланы Магометни къызы Шама эди.

Шама бла Олий жашларын окъутхандыла, ариу къылыкълы да юйретгендиле. Алай аланы къадарлары жарсыулу болгандыла. Революциядан сора, къыралда репрессияла башланганда, тутулуп кетип, андан къайтмагъандыла.

Сурат XIX ёмюрню ахырында алыннганды.

ЖАРСЫУЛУ КЪАДАРЛА

Накъут-налмас кёзлю, ариулугъу бла «Джаконданы» ауанада къояллыкъ алапат тиширюу Шакъманланы Асланбекни къызы Любады. Ол туугъан Холамда этгенди, жашлыгъы уа Нальчикде ётгенди. Атасы Асланбек, оруслу устазланы юйюне келтирип, къызларын Любаны, Раяны Фатиманы алай окъутханды.

Люба къобузну, пианинону да ариу согъа эди. Ол эки музыка инструментни тюеклерин баса, бирде алагъа мудах макъам тагъа, тынгылагъанланы терен сагъышха къалдыргъанды. Бирде уа аны тартыулары, черек шорхалача, зынгырдап, кюн таякълача, адамланы бетлерин жарыта, кёллерин кётюргендиле. Дагъыда бу къызны биз энчи белгилерча

Шакъманланы Асланбек

айырма фахмусу бар эди. Ол «тепсеуле патчахы» вальсны аламат уста тепсей билгенди.

Акъсюекле жыйылгъан заманда, Люба вальс тепсеп башласа, адамла бир жанына туруп, анга аралып къала эдиле. Бирде, къанкъаз кёлде жюзгенлей, тынч, жан-жанына чайкъалыр эди. Бирде уа, хайнухча, төгerek бурула, жел этдирип ётер эди. Аягъы бла жерге тийип баргъан угъай, хауада учуп айланган сунар эди аны кёрген.

Шакъманланы тукъумдан патчах аскерде къуллукъ этгенле кёп эдиле. Асламында ала Люба бла тепсегендиле. Бир жол а къызны тепсерге Владикавказдан келип тургъан Темиркъанланы Барисбий чакъырады. Бийик, чырайлы жаш. Азмы-кёпмю тепседиле, ким биледи? Алай ол кюнден сора Барисбий къызны кёрюрге Владикавказдан Нальчикге файтону бла ыйыкъгъа эки-юч кере келип башлайды. Къыз бла жашны араларында уллу суймеклик тууады.

Темиркъанлары Владикавказгъа, таулула анга Терк-Башы, бурун заманлада уа Буруу-Къабакъ деп да тургъандыла, Огъары Малкъярдан кёчгендиле. Ала, хапаргъа кёре, Абайладан айырылгъандыла.

Кёп да турмай эки жаш адам юйор къурайдыла. Бир жылдан а революция да башланады. Аны ангылагъан байбий къауум тыш къыраллагъа кетедиле. Къалгъанлары уа тутуладыла. Ол санда Любаны атасы Асланбек да. Къызы анга тюрге аш-суу келтире турады. Бир кюн а эрттенликде, биягъы азыкъ алып келген заманда, атангы илишаннга алып кетгендиле, дейдиле

Люба, чаба-жорта, ол солдатланы Нальчини паркына кирген жерде жетеди. Ала, беш-алты бегеуол болуп, Асланбекни да ортагъа алып, бара тура эдиле. Къыз жете келип, ата боюнуна тагъылады, жилийды. Мыртазакъла, аны бир жанына быргъап, къызы да къарап тургъанлай, атасын алайда окъуна илишаннга саладыла.

Андан сора Люба ауруулу болады. Бираздан а къызчыкъ

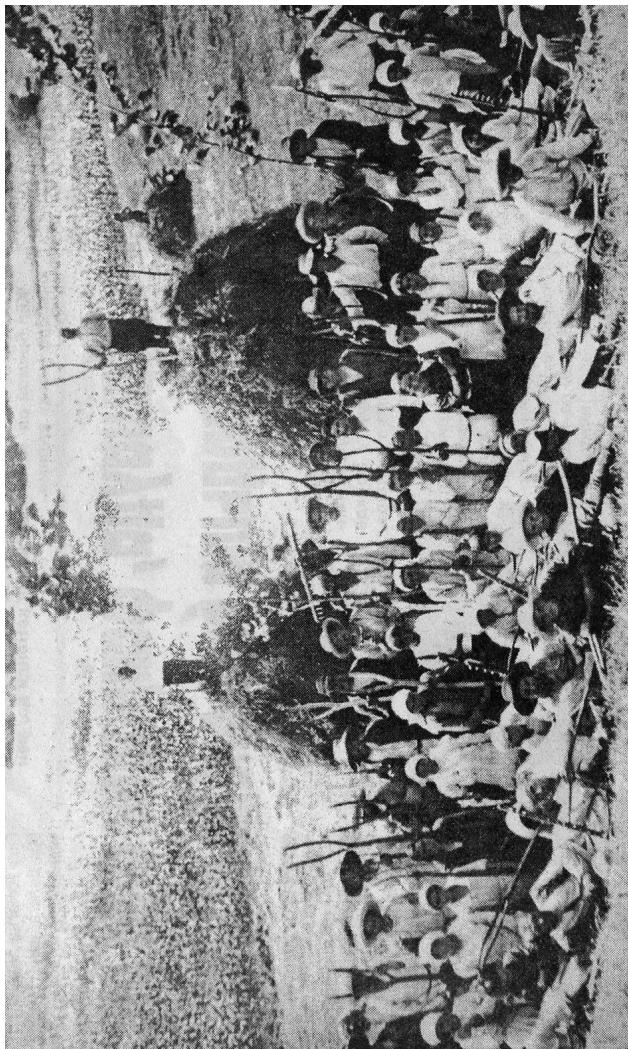
табады. Атына да Тамара атайды. Анга тогъуз кюн болгъанда, Барисбий, кюн ортада юйюне келип, ашаргъа олтургъанлай, аны да тутуп кетедиле. Андан сора ол да къайтмайды.

Люба, къызчыгъын да алып, Терк-Башына кѣчюп кетеди. Осетияны ара шахарында жашагъанды. 1978 жылда ауушханды кеси да.

Ариу тиширью эди ол, Аны кѣпле тилеген да этгендиле. Алай ол баш иесине кертичилай къалгъанды. Андан ары жашауун ол жангыз къызчыгъына жоралагъанды. Къызчыгъы Тамара да ёсюп, окъуулу, билимли да болгъанды. Баш иеси, белгили скульптор Айдаболланы Магомет бла Къарачайда да жашагъанды. Анда Осетиновка элде, Осетияны айтхылыкъ поэти Коста Хе-тагуровха аталгъан мемориалны автору Айдабол улуду.

Арт жыллада уа была Владикавказгъа кѣчедиле. Магомет ауушханды, Тамара уа жангыз кесиди. Туугъан элине - журтуна термиледи. Мындан баргъанлагъа бет жарыккылы тюбейди, тансыкълайды. Малкърдан хапар сорады. Къууанчыбызгъа - къууанады. Жарсыуларыбызгъа - жарсыйды. Алайды бу ариу тиширьюну къадары. Ариу адам - жарсыулу къадар.

Не заманда да элдеде жашаган малкъярлыла, малла тутуп, баиларын алай кечиндиргендиле. Бичен хазырларга эр кишле, тиширлыла да чыкыгандыла. Ол адет шёндю да сакланганды.

Бу сиз кёрген сурамда аксуучу колхозчула биченни жыйып бошаган кезиуде.

Сурам 1933 жыда алыннганды.

Аркъасын да чигинжиге тиреп, къоюнунда да жаланаякъ сабийчик бла туудукъларыны араларында олтуруп тургъан амма ким болур? Суратда жазылганына кёре, анга 140 жыл болады.

Алай окъуна болур. Алгъын заманда, жашаулары къыйын болса да, адамла ариу хауа бла солугъандыла, таза гарала, суула ичгендиле. Ол себепден таулуланы араларында жыл санлары жюзден иги да атлагъанла аслам эдиле. Алайланы атларын ныгъышлада окъуна айтып тургъандыла.

Сурат озгъан ёмюрню къыркъынчы жылларында Бызынгыда алыннганды.

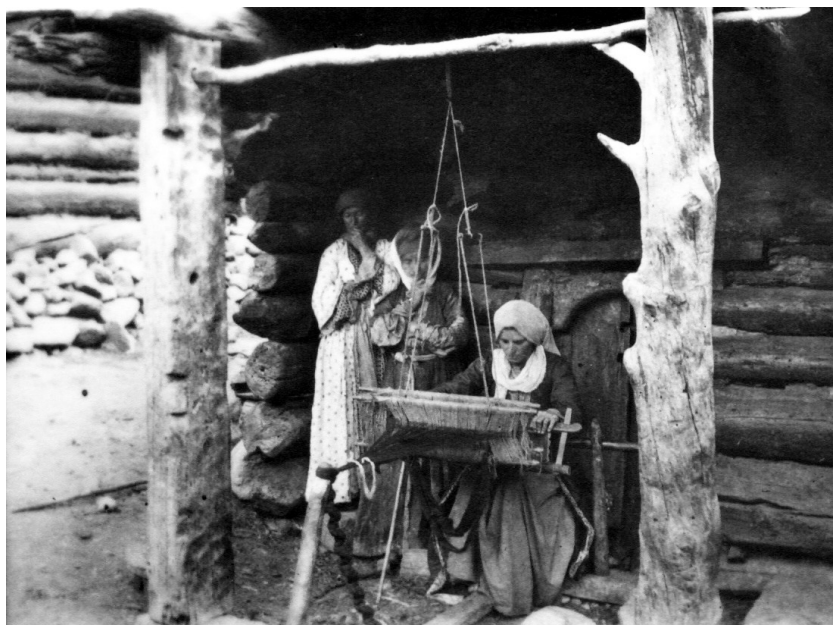

*Шакъманланы Келеметни жашы Солтанбек. Вольный Аулда
жашап турганды. Кирпич заводу болганды. Революциядан сора
Франциягъа кѣчюп кетгенди. Кѣп жылланы Американы Бирлешген
Штатларында жашаганды.*

*Юй бийчеси Трамладан эди. Ол да баш иеси бла бирге болганды.
Аланы андан ары кѣадарлары белгисизди.
Сурат 1913 жылда Нальчикде алыннганды.*

Солдан онга: Сюйюнчланы къызлары бла Барисбийланы Лейла.
Сураат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

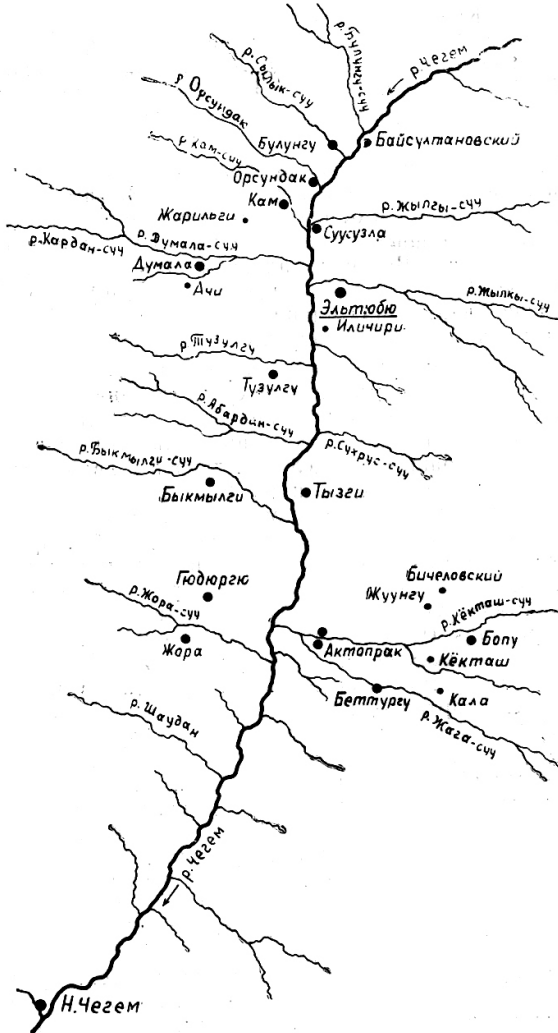

*Тиширыула чепкен соғадыла.
Сурат XX ёмюрнў ал жылларында алынғанды.*

Сюйюнчланы арбада той.
Онг жанында тепсей турган Сюйюнчланы Тенгизни жашы Маштайды.

ЧЕГЕМ АУУЗУ

БИЛИМГЕ ИТИНИУ

Эрттегили суратха къарай, сейир этесе – кимле болурла андагъыла, къачан, къалай тюшгендиле? Жашауну айланч-къыланч жолларында не затлагъа тюбегендиле, жазулары къалай эди? Къадарлары уа алагъа не буюрду? Дагъыда бек кѣп сагъыш келеди башынга. Суратха уа адамны бир такъыйкъачыгъы алынып къалады. Алай ол узакъ жыллагъа, къадарлагъа эшик ачады.

Бу суратда, таматаракъла олтуруп, жашыракъла уа ёрге турупдула. Олтургъанланы кийгенлери таулу кийимле-рибизге ушамайдыла. Башларында бёркле да башхаракъ. Салкъынлыкълары болгъанлары да барды. Къолларында минчакълары уа, сёзсюз, ала диннге къуллукъ этгенлерин ачыкълайды.

Сол жанында олтургъанладан биринчи Келеметла-ны Исмайыл хажиди. Ол кеси да хафиз эди. Къуранны кёлден билген адам. Огъары Чегемде жашагъанды. Уллу юйюр да къурагъанды. Эллилерини кёп жумушларына да жарагъанды. Жашаулу адам болуп, революциягъа дери ёлгенди.

Ортада олтургъан Келеметланы Жумайны жашы Чепе хажиди. Тюркде муслийманча окъуп келгенден сора туугъ-ан эли Огъары Чегемде жашагъанды. Ол да революцияны аллында жыл ауушханды.

Аны онг жанындагъы уа Чепе хажини къайыны, Мал-къарукъланы Ииналукъну жашы Ибрагим хажиди. Была ючюсю да онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында Стам-булда, окъугъандыла. Ибрагим хажи уа дин жумушланы та-мамлагъандан сора да, ауругъанлагъа да бакъгъанды. Тау-лада ёсген хансладан дарманла эггенди.

Аны юч къызы бар эди. Бир къызы дагъыстанлыгъа эрге чыгъады. Экинчиси уа Огъары Малкъардан Бийкъанланы Хамзатха барады да, бир къызчыкълары болады. Отузунчу жыллада уа быланы, тутуп, Сибирьге ашырадыла. Къауум жылдан Хамзат къатынын, къызын да асырап, артха къай-тып келеди. Ючюнчюлери уа Кючюклагъа эрге барады. Къарачайда туудукълары жашагъан хапар жюрюйдю.

Ибрагим хажини жангыз жашын Ата журт урущдан сора жыйырма беш жылгъа тутадыла. Власть аллында аны не гюняхы болгъанындан хапарыбыз жокъду. Маленковну заманында уа алай олтургъанланы бир къауумуну онбеши-шер жылларын кетергендиле. Малкъарукъ улу да аллайла-ны санында болады.

Он жылны да олтуруп, Къзахстанда жууукълары болгъан жерге келеди. Ала бла да кѣп жашаргъа тюшмеди. Ким эсе да тил этип, жангыдан тутулады. Болжалын тауусуп, юйюне къайтып келе, поездде къаты ауруйду. Жашны станцияладан биринде больницагъа саладыла. Ауруу аны жибер-мезлигин ангылап, эгечлерине къагъыт жазады.

Ала, хапар билгенлей, жолгъа чыкыгъан болур эдиле. Жаш онгсуз болады, Малкъарукъ улу больницаны арбазында жумуш эте тургъан жашаулу адамны эслейди. Сора терезени къагъады да, аны кесине чакъырады. Хапарына кѣре, ол татарлы киши болуп чыкъды. Аны муслийман болгъанын билгенинде, жашауундан умутун юзюп тургъан жаш чексиз къууанады. Кийимлерин, къолунда болгъан ахчасын да береди. Осуют да анга этеди.

Жаш эгечлери жетгинчи ауушады. Татарлы къарт да аны осуятын толтура, муслийман къабырлада асырайды... Дагъыда бир малкъарлыны къадары алай бла юзюлгенди...

Суратда сюелип тургъанладан сол жанындагъы Къарачайдан Къырымшаухалланы жашларыды. Аны къатындагъы да къарачайлыды. Ол Чытчыкъладанды.

МУРАЧАЛАРЫ

Чегем тарында, Акъ Топракъдан ёргерек ётюп, Жора деген жер барды. Алайда Мурачалары жашагъандыла. Ала бийле болгъандыла. Тукъумну къартлары айтханнга кере, Мурачалары Дагъыстан жанындандыла. Бюгюнлюкде да бардыла ала анда. Бурун заманлада бу тукъумдан бир къауум адам Дагъыстандан Дюгерге ётедиле. Анда да азмы кёпмю турдула, айлана кетип, ахырында биз башында айтхан жерде тохташдыла. Мал да жайгъандыла, жерчилик бла да кюрешгендиле. Урдоз Тюзде уллу терек бахчалары болгъанды. Бюгюнлюкде да алайда къарт шаптал терекле бардыла. Бу тукъум Дагъыстан жанындан келгенлерине шагъат этген

дагъыда бир зат барды. Аны юсюнден да айта барайыкъ. Мурачалары гепсоркъала болгъандыла. Жипни тартып, аны юсюнде жюриюгендиле. Аллай гепсоркъала Малкъар жанына Дагъыстандан келе тургъандыла.

Онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында Чегем тарында, Жора деген жерде Мурачаланы Тенгиз деп бир бий киши жашагъанды. Аны эки кызы: Гошахурай бла Кябасарай, сора терт жашы болгъандыла: Бияслан, Бердыбий, Тенгиз, Аслангерий. Энди былайда Тенгиз деп эки ат болгъанына сиз да эс бургъан болурсуз. Тюздю. Атасыны аты бир жашларына аталыпды. Таулулада ол хазна жюриюген адет туююлдю. Тенгизни уллу жашы Биаслан кёп жылланы Россейде айланып, докторлукъга окъугъанды. Бияслан уста доктор болуп, юйюне къайтады. Элинде, журтунда ауругъанланы багъа турады. Бир кезиуде Мурача улугъа Азия жанына ишлерге барыргъа тюшеди. Фаэтон бла кетгенди. Арбачысы да таулу жаш болгъанды-Къудайланы Дугъай.

Жолда бара, бир уллу элге жууукълашгъан жерде, намазны кезиюу жетеди да, фаэтон алайда тохтайды. Ол элде кыыргъызлыла жашап болгъандыла. Биаслан а докторлукъга окъугъандан сора да, бир ууахты намазын къоймагъан дин ахлусу адам болгъанды. Абидез алады да, Мурача улу алайда къабырлагъа барып, бир жангы къабырны къатында намаз этип тебирейди. Жорада жашагъан заманда да, сууапды деп, кабырлагъа жюриюп, намаз этип тургъанды ол. Сора бу жангы жерде къабырны ичинден: «Мен саума, чыгъарыгъыз мындан. Ой, болушугъуз», - деген тауушну эшитеди. Башха адам алайда шашып окъуна къалыр эди, алай Биаслан доктор эди. Нёгерин да чакъырады, къабырны къазадыла, андан саппа – сау бир жаш тиширыгучукъну чыгъарадыла. Хапар сорадыла. Ол а, алайдагъы элде бир кишини кызы болады. Биасланлары кызыны да алып, аны атасыны юйюне барадыла. Кызыны фаэтондан тюшюрмейдиле. Арбазда халкъ басынып. Алыкъа дууасы тохтагъаны да жокъ. Биаслан кызыны атасына кирип барады. «Не болгъанды, не

бушууунг барды», – деп хапар сорады. «Къызым ёлгенди», – дейди ол.

-Къачан?

-Да бюгюн ючюнчю кюнюдю.

- Мен сени кызынгы сау этип, аллынга сюесем не саугъа берликсе?

- Айхай, - дейди къызыны атасы, - ол заманда къыз да битеу мюлкюм да сеникидиле. Бияслан арбачысына айтып, къызыны юйге киийртеди. Бу киши Аблиханланы Муса болады, къызыны аты уа Бийбажан. Къыргъызлыладыла.

Мурача улу азмы - кёпмю турду, ол жанында, алай бир жол бу юйюне тебирейди. Муса да сёзюне кертичи болады: къызын да бергенди, эки фаэтонну багъалы хапчукдан толтуруп жибергенди. Биаслан, юй бийчеси Бийбажан, арбачысы Къудайланы Дугъай да узакъ жолда кёп къыйналып, журтларына алай жыйышадыла. Бир кере уа ырхы басып, фаэтонларыны бирин да алдырып, кючден къутуладыла.

Бияслан Жорагъа къайтхандан сора докторлукъ ишин бютюнда къаты бардырады. Тюрлю – тюрлю хансладан дарманла этип, адамланы багъып тургъанды. Узакъ жерледен окъуна келиш болгъандыла анга саусузла. Бияслан адамны жарып, этинде безлерин да кетергенди. Мурача улу андан сорада кёп тюрлю ауруулары болгъанлагъа бакъгъанды. Кесини усталыгъына юй бийчеси Бийбажанны да юйретгенди. Ол да баш иесини болушлугъу бла аз – аздан аны ишин бардырып тебирейди.

Болсада, Биясланны ёмюрю узакъ туююл эди. Ол жашлай ёлгенди. Элинде, журтунда асыралгъанды.

Аланы эки сабийчиклери болгъан эди да, гитчелей окъуна ёледиле. Бийбажан жангызлай къалады.

Энди уа не? Сабий – балий жокъ, эри ёлдю. Чорбат тубюнде тиширыу жангызлай къалды. Тукъумну акъыллылары, ахшылары жыйыладыла да, Бийбажанны элине, журтуна къайтарыгъа оноу этедиле. Болсада, Бийбажан

*Мурачаланы Бердыбийни жашы Мухаммат
юй бийчеси Этезланы Хажимырзаны кызы Гыжый бла*

унамайды. Аллахны буйругу болуп, ёлоп турган жеримден саулай чыгъарып, сизни адамыгъыз бла жашаууму байларгъа тюшгенди. Мындан арасында къул – къарауаш этсегиз да, мени тукъумугъызда къоюгъуз, деп тилейди.

Биясланны къарындашы Бердыбийни Мухаммат деп жангыз жашы болганды. Аны юй бийчеси Гирхожандан эди – Этезланы Хажимырзаны кызы Гыжый. Эл аузуна къарагъан, аны оноуун сакълагъан, аллай тиширыу болганды ол. Бир адамгъа эркинлигин бермей, къайын атасыны келинин кеси юйюне алып келеди.

Бийбажан орус тилге уста болганы себепли, Мухамматны сабийлерин да анга юйретеди, андан сора да, Биясландан юйреннген усталыгъын бардырады. Уллу, гитче ауруса да анга келтирип тебирейдиле. Сабийлени

кемирчеклерин тюз этгенди, сабийлери болмагъан тиширыулары сылагъанды, уллайгъан адамладан къартыкъ бла къан алгъанды. Алай эте Бийбажан Мухамматны юйюнде жашай турады. Эри ёлюп, бир – эки жыл озгъандан сора, муну элден адамла тилеп тебирейдиле. Биягъы аны оноуун Мухамматны юй бийчеси Гыжый къолгъа алады. Эринне алай айтады: « Бу тиширыуну Аллах Мурачалагъа буюргъан эсе аладан башха ол бир арбазгъа аягъын бастырлыкъ туююлдо. Анга тийшли киши сенсе», - дегенни айтып, элни эфендисе Гелястанланы Хасан хажини чакъыртып, Мухаммат кеси унамай тургъанлай окъуна, экисине да неках этдиртеди.

Мурачаланы Бердыбийни жашы Мухаммат бек къарыулу жаш болгъанды. Таш атышып, аны хазна адам жетменди, жыгъышхан заманда уа Мурача улуну тутаргъа кёп адам базынмагъанды. Бий болгъанлыкъгъа, къара ишден да артха турмагъанды. Хуна къалай билгенди. Агъач иште да усталыгъы болгъанды.

Революцияны кезиуонде мен байма-бийме деп, сауут алып, властьха къажан турмагъанды. Колхозла кьуралгъан заманда малын, мюлкюн да ары ётдюреди. Элде жашай турады. Отуз биринчи жылда уа юйюндө да торгга салып, кесин да тутадыла. Мурманск тийресинде 3 жыл туруп, саусаламат журтуна къайтады. Болса да энди Мухамматха тынчлыкъ жокъ эди. Комиссия келип, малларын да сыйырып, юйлеринде да сибиртки бла сыйпагъанлай, бир тюрюлю харакет кьоймай кетгенлеринде да, баш иеси тюремден къайтхынчы, жууукъларыны болушлугъу бла, Гыжый жангъдан малла жайгъанды, юйюндө да тутханды.

Ол заманда Бийбажан, Гыжыйны кюндеши, Мухамматны сабийлерин ёсдюргенди, юйретгенди. Элде саусузлагъа бакъгъанды.

Мухамматны тутулгъан къагъытында алай жазылады. Аны 100 кьою, 6 ёгюзю, 4 бугъасы, 1 юйю, 1 гумусу деп. «Кеси мюлкю кесине жау болгъан», деп, аллай бирге айтыл-

гъан болур. Ма ол эди Мурача улуну азап сынап айланнганыны сылтауу.

Мурача улу тюрмеден къайтып, бираз тургъанлай, жангъдан комиссия келеди, энгта да юйюн торгъа салып, къысха заманны ичинде бу тийреден кёчюгюз деп, буйрукъ этеди. Оноуну тюз кёрмесенг да, этер амалынг жокъ. Мухаммат юйюрюн, юйдегисин да аллына тизип, ёмюрледен бери атабабала жашагъан журтларына дагъыда бир къарап, тар бла энишге жол салады. Не кёп термилсе да, Мухамматны аягъы ол жанына андан сора басмайды.

Юйюр кёп айлана, жюрюй, ахырында Кисловодскеде келип тохтайды. Кёрген, сынагъан къыйынлыкларыны къайсы бирин айтхын. Бирде энчи подвал этип, Мухамматны анда букъдуруп да тургъандыла. Жарыкъ кёрмегенлей кёп тургъаныны хатасындан, кёзлери ауруулу болуп, Мурача улу артда да кёп къыйналып тургъанды.

Мухаммат Бердырбийни жангыз жашы эди. Жууукълары, ахлулары аны бек сыйлы кёргендиле. «Мухаммат ёлмесин», - деп аны аты бла къаргъанып болгъандыла. Ол аллай къыйынлыкъгъа тюшгенде да унутмагъандыла. Аны атасыны эгечлери Кябасарай бла Гошахурай кёп айланып, кёп къыйналып, Кисловодскеде Мухамматха юй алып бередиле. Мухаммат эки юй бийчесин, сабийлерин да алып, Кисловодск шахарда ата эгечлери алгъан юйде тохташады. Ол заманны юсюнден аны кызы Жансурат былай эсгерген эди:

-Атабыз къурулушчу болуп ишге тохтагъан эди. Анабыз а анда кийимле, жамычыла чыгъаргъан фабрика бар эди да, ары ишге киреди. Бизге къарагъан а кыргъызлы анабыз Ноха эди (Бийбижаннга сабийле алай айтхандыла). Тапхан анабыз башха болгъан эсе да, гитчелигибизден башлап бизни ол ёсдюргенди. Анабызгъа жетдирмей эди бизни оноубузну. Ала уа, харипле, танг жарыгъы бла ишге кетер эдиле, юйге уа кеч къайтып тургъандыла. Атабыз ишлеген юйлени бюгюн да танырыкъма. Мен эс этип башлагъандан

ала къуру да жан къайгъылы эдиле. Жюреклеринден къоркъуулары кетип не кече не кюн ётдюрмедиле. Ала кеслери ючюн да аллай бир къоркъа болмаз эдиле, алай биз тутулсакъ, сабийлеге не кюнле келирле деп жарсый эдиле. Ма аллай кыйын заманлада Ноха, бизни къатыбыздан бир такыйкъагъа кетмегенди. Бирде уа анабыздан эсе да, бизни ол бек сюеди дер эдинг. Анабыз бла уа араларында аллай ариу хал бар эди – тюзда эгечле кибик. Столгъа олтурсала окъуна бир-бирни къучакъламай турмаз эдиле. Араларында даулаш чыгъып, неда атабыз анга бир затны юсюнден эки кере къайтарып эшитмегенме. Ол къуру атабызны юй бийчеси туююл эди, ол бизни таянчагъыбыз эди- кыйын кюнлюбюзде таяннганыбыз.

Атабызны, анабызны да 1942 жылда, жаз башында, тутуп кетгенлеринде, Ноха бизни бла эди. Ол заманда мени тамата къарындашым Ибрагим, онтогъуз жыллыкъ жаш Къызыл аскерни санында немецли фашистле бла кызыу сермеше эди. Атабыз бла анабыз тауушсуз, чуусуз думп болдула да къалдыла. Аладан биз бюгюн бюгече да хапар билмейбиз.

Тура турдукъ алай. Бир жол Ноха бизни бла оноулашады. Жаш да, кыз да жетгенсиз,-дегенни айтады ол. Сиз бир башха миллетге ажашхынчы, жамауатыбызгъа, журтубузгъа жууугъуракъ жерге барайыкъ. Энди власть къууарча бизде адам къалмагъанды,- дейди. Мен кесим да ол заманда Шакманлада эрде эдим. Баш ием урушда, къойнумда къагъанакъ сабий барды. Жыйылышып Нальчикге келебиз. Долинскеде бизге жууукъ жетген адамны юйюнде бир кече къалабыз. Ол 1944 жылны жетинчи марты эди.

Эрттенлигинде уа, сени жауунг да сынамысын аны, халкъ бла бирге бизни да Азиягъа кёчюредиле.

Мурачалары сюрдюнде Къыргъызстаннга тюшген эдиле. Фрунзе областны Ивановка районуну экинчи тонгуз совхозу болгъан элге. Ол элде жашагъан адамланы асламысы оруслула бла немецлиле эдиле. Мухам-

матны кыргызызлы юй бийчеси анда да сабийледен айырылмайды. Сабийледен десек да, кыатын аллыкъ, эрге барлыкъла болгъан эдиле.

Бийбажан Азиягъа баргъанлыкъгъа, не кыргызда, не кызахта кесине жууукъ излемегенди. Мени Аллах берген ахлуларым сизсиз ёлгюнчю деп, юйюрюнден айырылмагъанды.

Ол 1964 жылда сабийлерини кълунда ауушады. Анга ол заманда сексен жылдан иги да атлап эди.

АРИУ АДАМЛА - ЖАРСЫУЛУ КЪАДАРЛА

Бу сурат 1917 жылда Нальчикде алыннганды. Эр киши бла эки тиширыу къарайдыла бизге андан. Ала кимледиле, жашаулары, къадарлары уа къаллай болур?

Сол жанындан сюелген тиширыу Шакъманланы Мырзабекни кызы Радимханды. Ол Шакъманланы Алимырзаны эгечи эди. Бек чырайлы жан болганды. Сурат аны бек тап ачыкълайды. Таулу кыыз, кесини ким болганын сезип, нечик ёхтемлик бла къарайды бизге. Чынтгы таулу бийче. Ол Чегем жанына Келеметланы Пашагъа баргъан эди эрге. Аланы бир кызылары болады. Радимхан сабий тапхандан сора кёп да турмай, ауруп, ёлоп къалады.

Совет власть тохташып, байла, бийле бла кюрешюу башланганда, Келемет улу Нарсанагъа кёчюп кетеди. Анда аушханды.

Олтуруп тургъан жаш а Къубадийланы Хасанды. Ёхтем, келбетли адам. Халкъыбызда Мисирбийни жыры барды. Анда айтылганныга кёре, жортууулгъа чыкыганлагъа жыйын башчы керек болады. Ол ишни хар ким да тамамлаяллыкъ туююл эди. Кесине таматача жыйын бек ёткюрню жигитни, быллай иште уллу сынауу болганны сайлаганды. Жортууулгъа чыкыганла оноулаша кетгендиле да, анга Къаражауланы Мисирбийден тийишлини тапмагандыла. Къаражаулары Дюгер бийледиле. Атына, тукъумуна къарасанг а, сёзсюз, таулугъа санарыкъса.

Мисирбийни жангы къатын алгъан кезиуюдо. Аны жортууулгъа чакъырыргъа бир адам да базынмайды. Жортууулчула уа жыйылгандан ары, ишлерин этмей, кюрлай ызларына къайтыргъа сюймейдиле. «Не чыкъсада, сенден чыгъарыкъды», - дегенча жыйынчыла нёгерлери Къубадийланы Бекмырзагъа къарап тохтайдыла. Аны юсюнден халкъ жырда былай айтылады:

Ой, тай-тай Къубадий улу
 Жигит улан Бекмырза,
 Ой, алай да Бекмырза дейди.
 Жыйындан чыгып, артха айланып сёлещди:
 Ой, алай да ёсгенме, деди.
 Бу жол болмаса иерсиз атха минмедим.

Ой, тай-тай! Бу жол
Болмаса башсыз жыйыннга кирмедим...

Андан сора да Бекмырзаны аты бу жырда бир ненча кере айтылады. Аны жигитлиги терен ачыкъланады. Ма бу суратда олтуруп тургъан эр киши аны туудугъу Хасанды. Анга къарай, аны келбетлиги, чырайы, кишилиги башхалагъа юлгю болгъаны кёрюнеди

Бёркю бир жанлыракъ кийилип тургъанына да эс бургъан болурсуз. Ол а, жаш, юйюор къуараргъа къыз излей айланнганыны белгисиди. Суратха къарай, болурму бу жашдан насышлы дерсе. Алай насыш да, андан ары къадарынгда, жашау жолунгда, баям, жолукъгъан адамынга, ишинги къуралгъанына кёре болгъаны хакъды.

Хасанны анасы уа Бызынгъдан Сюйюнчланы Магометни къызыды. Магометни жашы Исмайыл дин жаны бла Арабда, Тюркде да кёп окъуп къайтхан эди. Къауум кере хаж къылыргъа да баргъанды. Къуранны кёлден билгенди. Элде, жамауатда дебери жүрюген адам эди.

Бир жыл холамлыла бла бызынгычыланы араларында даулаш чыгыш, была бир бирлери бла урушургъа-түйюшюрге тебирейдиле. Эки элни да эр кишилери къолларында сенеклери, чалгъылары, къазыкълары бла Бызынгы тийресине жууукълашадыла. Ол заманлада Холамда мингнге жууукъ юй бар эди. Аладан окъуна къаллай бир адам келген болур эди? Бери жанындан а – бызынгычыла.

Эки жанындан да адамла, кьутургъан сууну толкъунларыча хахай-тухай эте, бирге жууукълашадыла. Энди къан тегюлмей къалмаз деп тургъанлай, башында да хажи бёркю бла ортагъа Исмайыл чыгъады да, Къыбыла жанына бурулуп, зикир айтып тебирейди. Ол тийреде уллу халкъ жыйылгъанын кёрген угъай, кесинден сора алайда бир жангыз жан болмагъанча, затха да эс бурмай, зикирин бардырады. Аны алай этгенин эслеген холамлыла эллерине къайтадыла, бызынгычыла да юйлерине кетедиле. Бу ишни кеси кёзю бла

кёрген, 103 жыллык Холамханланы Комуйсат 2002 жылда айтхан эди манга.

Энди аны барын да айта баргъаныбыз, Исмайыл халкъ кыалай жашагъанын жер кыгтыкыдан кыаллай кыйынлыкыла чыкыгъанларын да иги билген адам эди. Сора ол Тюркге кетип, анда патчахха тюбеп, жер алганды. Артда эки кере да бери келип, тау элдеде айланып, Тюркге кечерге суйгенлеге болушханды. Дюгерден эгечин да кечюргенди ары.

Ючюнчю кере келгенинде Хасан да аны биргесине болады. Бир кере алагъа Чегемде Келеметланы Таубийни юйюнде кыалыргъа тюшеди. Аны уа, адам кыарап тоймазча, суу суратча, ариу кызы бар эди. Ол кюн ол тенг кызыларындан бирине барып болады. Кыонакыладан хапары жокъ. Юйге кыайтып, отоугъа киргенлей, атасы бла хапар айта тургъан кыонакыланы алларына чыгып кыалады.

Тыш адамланы кёргенде кыыз абызырайды да, терк бурулуп, артха кеталмайды. Кёзлерин окъуна энишге иялмай алайда бираз сюеледи. Жаланда атасы кызыны атын айтхандан сора, эс жыйып, алайдан кыачып кетеди.

Хасан а, кызыны кёргенде, ёмюрледен бери да ол излеп тургъаны аллына келип кыалгъанча, секирип, ёрге кыобуп, кыызгъа аралып кыалады. Бир такыйкыгъа экисини кыарамлары бир бирге жетедиле. Тауда суймеклик башха тюрлю эди. Аны юсюнден айтмагъандыла. Кыыз бла жашны жангыз бир кыарамлары жете эди бир бирни суйгенлерин билдирирге. Была да алай болдула. Атларын окъуна билген угъай, дунияда быллай адам барды деп окъуна эшитмеген эдиле. Алай ол кёзлени кыаматхан, жюреклени жылытхан кыарам, кыалай эсе да, была бир бирге деп жаратылгъанларын айтып кыойду.

Хасанны кёп юйледе кыонакы этген эдиле. Ол кесине жашау нёгер излегенин да билип, кёп кыызла да кёргюзтген эдиле. Болса да аны жюреги бирине да тартмады. Кыызла ариу болмай угъай, ол башхасын излей эди. Аны кёргенлей

суймеклик ёртени бийлеп кыояды. Жаш излегенин тапды. Жаннетдеги хур кыызлача ариу, тау назылача субай, жаякыларынды ай бла кюн кыонуп турган бир алакат кыыз

Исмайыл а, эгечден тууганнны ол ишине тамаша болуп кыалады. Кыонаккыбайыны аллында кеси окыуна абызырайды. Кыыз чыгып кеткенден сора да сюелип кыалган жашны женгинден тартып, олтуртады.

Сейирди суймеклик дегенинг. Ким толу хапар айталыр аны юсонден. Кыалау-кыалау китапла окыуган алимми, огъесе ёмюр жашаган акъсаккыалмы? Неда аны кеси сынаганмы айталыр суймекликни толу хапарын? Хасан айтыр эди жангыз бир кыарамны багыасын, аны жюрекге салганг отун.

Кыубадий улу Келематланы юйюнде тапхан эди суймеклигин. Ол, кыыз бла бир юйюр кыуаратга, аны биргесине Тюркге алып кетерге излегенин ана кыарындашына билдирди. Исмайыл ишни болжалга салмай хурметли адамдан Таубийни юйюне келечиле жибереди. Болсада, Тюркню хапарын эшиткенде кыызны анасы унамайды.

«Бир абынган - минг сюрюнюр», - дейдиле. Ол кюнледе орус патчахны тоханазындан тайдырадыла да, революция башланады. Россей бла кыоншу кыаралла чеклерин жабып тебирейдиле. Исмайыл ашыгыады ызына кыайтыргыа. Хурметли акъсаккыалладан, жашаулу тиширыуладан да уллу келечи жыйын дагыда жибереди Келематлагыа. Болсада, кыызны аназын унаталмадыла. Исмайылгыа Тюркге кыайтмай амал болмады. Эки ортада не этерге билмей, суйгенинден айырылыргыа тюшгенин ангылагыандан сора, Хасан аккыылдан шашады. Исмайыл аны ол халы бла Тюркге алып кетеди. Андан сора ол эки адамдан бу жанында хапар айланмады. Жыйышдыламы юйлерине сау-саламат? Ким биледи, ахырлары кыалай болду?

Хасанны хапарын эшиткенден сора, суйген кыызы асыры ачыу этгенинден, бир ауруу тийди да, юч кюн кыопмай жатды. Тёртюню кюн Хасан деп, суйгенини атын айтып,

жанын берди. Жаз башындагы гюлчюк кибик, чагып те-
бирегенлей, жерге кирип кьалды ариу бала. Алай болду бу
жаш адамланы ахырлары.

Онг жанында сюелип тургъан къыз а Келематланы Бат-
тяды. Ол орус-япон урушну жигити, Геуюрге жорну тёрт
даражасына тийишли болгъан тау бий Келематланы Къан-
шауну эгечиди. Аны андан ары кьадарыны юсюнден хапа-
рыбыз жокъду.

Къарачыгъыз сурагъа энгта да бир – нечик мудахлыкъ
басыпды аланы бетлерин-къадарларын билип тургъанча.
Ариу адамла – жарсыулу кьадарла.

МАМАШЛАРЫ

Мамашланы Жюнюсно жашлары Адилгерий бла Мухаммат, аналары Эфендиланы Кемлат, сабийлери, туудукълары бла.

Бизни халкъда юслеринден кѣп тюрлю хапарла жюрюген сейир тукъумладан бири Мамашларыдыла. Асламысында ала тукъумну байлыгъы бла байламлыдыла. «Мамашланы ырысхы тюклери», «Мамашланы къара тюлкюлери»,

«Мамашларыча байла», «Мамашланы алмостулары» деген сёзле миллетде бюгюн да жюрюйдюле. Неда «Мамашланы хутор», «Мамашланы сары-кёлан ийнеклери» деп да эшитте турабыз.

Быланы хапарлары Чегем тарында, Бахсан ауузунда да чыгъа-чыгъа турадыла. Бир тукъум эки ауузда айтългъаны да сейирди. Революциягъа дери асламысында тукъумла туугъан эллеринде жашагъандыла. Тюзю уа къалай болур деп, тукъумну къауум адамларына жолугъуп, хапар соргъанма. Ол санда Тырнаууздан Адилгерийни къызы Фаризатха, Сафиятны жашы Муссагъа, Къарачайдан Алийни жашы Сафаргъа, Нальчикден аны къарындашы Мухамматха. Дагъыда Чегемден Къалабекланы Сагъыт, Лашкутадан Къартлыкъланы Раджаб бла да сёлешгенме. Аланы айтханларына кёре жазылады бу хапар.

Чегем тары бла ёрге бара, Чегем сууу кеси кесин ташдан ташха ургъан тауушу къулагъынга эшитилип, чынгыл къаяладан а кёзюню алалмай, къауум заман баргъандан сора, Къайсынны туугъан эли Эл Тюбюне жетесе. Алайдан бир жарым къычырымдан кёпюр бла Чегем сууундан ётерге тюшеди. Аладан къутулуп, бираздан Къардан суугъа жетесе. Аны жагъасында, деу сыртны бетинде, бир аламат, ариу жерде орналып эди Думала. Эди деген сайын жюрегибиз да къыйналады. Бир заманда Чегем ауузуну бек бай эли бюгюнлюкде тюп болуп турады. Къая ташладан къаланып ишленген тюплю-башлы юйледен оюлгъан хунала, юй мурдорла къалгъандыла. Юлкюле, чыгъанала басхандыла былайны.

Элни башына чыгъа баргъан жерде, жол жанында Мамашлары жашай эдиле. Жонулгъан ташладан къаланнган хуналары сакъланыпдыла. Уллу ташланы да къалай чыгъаралгъан болурла бери деп сейир этесе. Холам-Бызынгы тары жанында уа узун баулары бардыла. Алайда кёп мал тургъанды. Бир жол Мамаш улугъа биреу соргъанды: «Сизни къара тюлкюлеригиз барды. Андан бай болгъансыз. Ол

алаймыды?» - деп. Ол а: «Бизни къара тюлкюлерибиз ма быладыла», - деп, бауларын кёргюзтгенди. Кертиси бла да, къара тюлкю тери кюбюрде тургъанлыкыгъа, ишлемесенг байлыкъ чыгъарыкъ болмаз.

Тукъумда жюрюген хапаргъа кёре, была Мамаш деген кишиден жайылгъандыла. Аны жашы Таусолтан болгъанды. Андан Гио туугъанды. Аны жашы Баян эди. Ол экинчи Таусолтанны атасыды. Таусолтандан Табу тууады. Андан Жанибек. Жанибекден туугъаннга да Таусолтан атайдыла. Бу ючюнчю Таусолтан болады. Андан Мухаммат тууады. Мухамматны жашы Алий болады. Ол Исмайылны атасы эди. Исмайылдан Паша тууады. Аны жашы Асхат болады. Аны жашына да Алий атайдыла. Ол а Сафарны атасыды. Алай бла бу тукъум онбеш атагъа дери саналады. Революциягъа дери адамларыны атлары арбазларында уллу ташны юсюнде жазылып болгъандыла.

Сейир адамларындан бири Мамашны жашы Таусолтан болгъанды. Былагъа байлыкъ да аны заманында кьонуп тебирегенди. Аны бла байламлы тукъумда, халкъда да быллай таурух жюрюйдю. Халкъда быллай затха ийнанган, ийнанмагъан да болады. Кёп адамладан эшитгенимча жазама.

Бир жол Таусолтан кьошдан, юсю-башын тюк басып, бир алмосту бала келтиреди. Юйлеринде тутуп, кеслери ашагъандан ашатып, ичгенден ичирип тургъандыла. Андан сора быланы ырысхыларына кьошула тебирегенди. Юй ичинде айланып, адамлагъа кёрюноп да тургъанды. Адамлача болмай, акъырын ёсе эди. Бир жол Таусолтанны туудукъларындан бири ат бла жолгъа чыгъады. Суудан ётерге керек эди. Ол алайгъа жетгенлей, аллына ол зат чыгъады. «Артха кьайт, бюгюн санга барыргъа жарамайды», - дейди. Ол а: «Жолгъа чыкыгъанма, артха кьайтмайма», - деп тохтайды. Экиси да даулашадыла да, атлы муну кьамичи бла урады.

Аны кёлюне тиеди да, бир жанына бурулуп кетеди.

Ол сагъатлай алайгъа ырхы жетеди. Атлы къачып, кючден къутулады. Къамичи тийген а юй башына минеди да, андан сора кѣпге дери адамлагъа кѣрюнмей тургъанды. Кезиуюнде аш берилмесе, юй башда таууш этдиргенди. Революциядан сора Мамашланы адамларын да тутуп, мюлклерин да чачхандан сора, эл башына чыгып, Мамашланы тюп этдигиз, къурутдугъуз, сиз да аллайын болугъуз деп, къычырып, адамлагъа эшитдирип, кетген хапары барды.

Таусолтанны заманындан башлап, Мамашланы мюлклери, жомакъдача, кюнден-кюннге есе барады. Энди алааны маллары, онла бла угъай, мингле бла санала башлайдыла. Алай хар зат да тап баргъанлай турмайды. Жашауда чырмаула да чыгыучудула.

Онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында Мамашланы мюлкню жюрютген Таусолтанны туудугъундан туугъан Исмайыл болады. Бийик культурасы болгъан адам эди. Бир жол бу тийрелеге оруслу генерал келеди. Малкъарлы, къабартылы бийле да аны уугъа элтедиле. Кийик ёлтюрюп, этин биширип, аллына саладыла. Нёгерлери да къатына олтурадыла. Къамаларын чыгъарып, этни туурап, къоллары бла ашап тебирейдиле. Генералгъа да бичакъ узатадыла. Алай ол башха тюрлю ашаргъа юйреннген эди. Ашха тиймей турады. Аны ангылап, Исмайыл къамасыны къыныны жанында хуржунчукъдан бир кюмюш къашыкъ, шиш чыгъарып, къонакъны аллына салады.

Генерал аны ол ишин жаратады. Сора бийлеге бурулуп: «Сизден бу акъыллы киши кѣреме да, мындан юлгю алыгъыз», - дейди. Ары дери да кеслерин озуп баргъанын суймей тургъанла бар эдиле да, бу жол а аланы отлары ёртеннге бурулады. Исмайылны ёлтюрюп акъыл этгенле табыладыла. Жаш кеси да аны сезеди. Бир жол муну чекле бла даулаш чыкыгъанды деп чакъырадыла. Бу, ушкогун да жерлеп, жолгъа тебирейди. Къошладан биринде тохтагъан кезиуде муну ушкогуна суу къуяды-

ла. Сакълап тургъан, Мамаш улу жууукълаша келгенлей, атады да, аны кёкюрегинден урады.

Исмайыл мазаллы жаш эди, жыгъылгъынчы, ушкогун ол адам таба буруп, атдырыгъа кюрешеди. Алай мылы болгъан ушкок от къайры атыллыкъ эди. Сора сермеп, къамасын чыгъарып, ол адам таба атлайды. Болсада къарыу санладан кетген эди. Исмайыл, ахыр сагъаты жетгенин ангылап, къамасын ташгъа ургъанда, къама белинден эки болады. Къаманы сыныкъларын Мамашлары кёпге дери юйлеринде сакълап тургъан эдиле.

Мамашланы кыйынлыкълары аны бла бошалмадыла. Исмайылны къатыны къумукълу кыыз эди. Аланы беш жашлары бла сегиз кызлары боладыла. Бир жашларын уу берип ёлтюрөдиле. Бир аздан а Исмайылны къатыны, сабийлерин кююп, мюлкню бир жартысын да алып, башха эрге Къудайлагъа чыгъады.

Сабийле алыкъа гитчеле эдиле. Мюлкню жюрюталмайдыла. Юйюрге хал осалгъа кетеди. Алай жамауат болгъан жерде огъурлу адамла табыладыла. Думалада Малкъондуладан алты къарындаш бар эдиле. Ала барысы да хажиле эдиле. Мамашлагъа келип: «Жашла жетгинчи, мюлкюгюзню биз жюрютейик. Тийишлисича къарарбыз. Жашла жетселе, къайтарырбыз», - дейдиле. Была да ыразы боладыла.

Алай бла Мамашланы мюлкери сакъланады. Сакъланнгандан сора да, юсюне иги кесек кюшулуп къайтарылады.

Мингле бла маллагъа Думала тийреси тарлыкъ этип башлайды. Бахсан ауузунда, шёндюгю Жанхотия элни къатында, Орусбийлары жау-бишлакъ заводларын сата эдиле. Аны Мамашлары XX ёмюрню аллында жыллада аладыла эм бу тукъумдан ары Жюнюс, Мусса, Къайсын, Юсюп кёчедиле. Асхат, дагъыда бир къауумлары Думалада къаладыла.

Мындан бара Жанхотияны баш жанында тёшден

энишге эннген жол барды. Аны бла тигелесенг, Бахсан черегини сол жагъасында ариу тюз жер барды. Шёндю алайда уллу, эски мал орун турады. Андан сора арлакъда - берлакъда оюлган юй тюпле. Биргебизге 91- жыллыкъ Къартлыкъланы Ражаб келген эди да, Мамашланы иги заманларын кёзю бла кёрген киши аланы юслеринден кёп хапар айтады.

Былайда Мамашлары, къабыргъасын да сыртха тиреп, узун балкону бла эки къатлы юйле ишлетедиле. Тюзю бир жанына, узакъдан келтирип, алма, кертме терекле орнатадыла. Бир жанында уа - бал батманлары. Бал чайкъагъан заманда энишге, ёрге ётген да къайтып, сыйланып тургандыла.

Малларыны юслеринден айтханда, Мамашланы сарыкъолан ийнеклери деп бюгюнлюкде да халкъда сёз жорюйдю. Была, тыш къыраллагъа дери барып, кёп тюрлю къу-малы малла келтиредиле. Сютю къалын, кёп да болгъаны ючюн, тау жерлеге да чыдамлылыкъларын жаратып, аланы жайып тебирейдиле. Сютлеринден заводларында жау, бишлакъ этип сатхандыла.

Адамла да быладан аллай малла алып тебирейдиле. Халкъда Мамашланы ийнеклери деп жорюйдю. Базарда бу малла биринчи сатылгандыла. Быладан сора да, жюзле бла атлары, эшеклери, къадырлары, мингле бла къойлары болгандыла.

Мамашланы чомартлыкъларыны юслеринден да кёп хапарла жорюйдюле. Кюз артында, малла таудан эннген заманда, жыл сайын 100 къой, юлешгендиле къартлагъа, къарыусузлагъа. Элде бир кёзю сокъур кишиге къадыр берген эдиле. Ол аны бла отунун, биченин да ташып турганды. Малла кютген жеринден иеси кырдык, бичен жүклеп ашырса, бир жанына бурулмай, тюзюнлей юйоне келип болганды. Къадыр ёлгенде, иеси эфендиге дууа тутдур дегенди. Ол а: «Телими болганса, дунияда жорюмеген затны айтаса. Дууа хайыуаннга угъай, адамгъа этиледи?» - деп чамланн-

ганды. Иеси уа къажымай: «Мени къадырым кѣп адамладан эсе акъыллы эди», - дегенди.

Жанхотияны баш жанында Бахсан сууну юсю бла жангы кѣпнор ишлерге тюшгенде, багъасын была тѣлегендиле. Аны юсюнден архив къагъытлада да айтылады.

Революциядан сора Мамашланы эр кишилерин тутуп, Сибирьге ашырадыла, малларын сыйырадыла. Бахсан аузундагъылыны атын, къоюн, тууарын да, Нальчикге сюрюрге деп, Кѣнденлен аягына жыйышдырадыла. Март айны аягъы эди. Алайда къойла къозлап тебирейдиле. Къозулары шахаргъа жетдираллыкъ туюлюбюз деп, туугъанын черекге атып къойгъандыла. Ол заманда къуру Адилгерийни юйюрюнден 10.000 къой, 400 ат, аллай бир да тууар, эшек, къадыр да сыйырылгъан эдиле.

Думалада къалгъан Асхатны да, архивден алыннган къагъытлагъа кѣре, 13000 къою, 360 аты, 800 ийнеги, жюзден артыкъ эшеги сыйырыладыла. Аны къайын атасы Бахсан аузунда аты айтылгъан, кѣп жылкъысы болгъан Этезланы Хажидауут эди. Патчаха сатып тургъанды ол атларын. Аны хайырындан да кѣп ат къошулгъан эди Асхатны мюлкюне. Ёмюрледен бери ата-бабала къурап келген мюлкери бир кюнню ичинде чачылады.

Революциядан сора Мамашланы малларын сыйырадыла эм тау элдеде адамлагъа юлешедиле. Кѣп малы болгъанла жалчы да тутхандыла. Бир жыл ишлеген адамгъа сауулгъан неда бузоулу ийнек, отуз къой, бир ат, бир эшек бергендиле. Ашы-сууу да аладан болгъанды. Чегемде, Лашкутада да Мамашланы алгъыннгы адамларыны юслеринден соргъанда, аланы таныгъанла чомартлыкъларын, адамлыкъларын, халкъ аллында кеслерин жюрюте билгенлерин эсгериц, кѣп иги сѣзле айтхан эдиле.

Совет власть тохташхандан сора байладан-бийледен жерле, мюлке сыйырыладыла, иелерин тутуп, кимлерин Сибирьге тюремелеге ашырып, кимлерин а илишаннга салып тебирейдиле. Башда аты сагъынылгъан Этезланы Хажи-

даутну алты кызы, эки жашы болгандыла. Ала барысы да юйорле кырагъан эдиле. Кызладан экиси Мамашланы жашлагъа барадыла. Бири Асхатны къатыны эди. Экинчиси уа - Хусейни.

Хажидаутну кёп алтыны барды деп, хапар эрттеден бери жюрюй эди. Ол кеси революциядан сора тыш кыралгъа кёчюп кетгенди. Сербияда ёлгенди. Алтынлары уа мында букъдурулуп къалганды деп, органланы адамлары аны излегендиле. Киеулерин тутхандыла. Барысын да кыйнап ёлтюргендиле.

Асхат, аты айтылгъан революционер, Гемуланы Акону къатыны бла экиге айланган жууукъ эди. Бир ингирде Ако, Асхатны юйюне келип: «Малларынгы сен кыралгъа ётдюргенликге, сени тутаргъа оноу этилгенди, къачаргъа кюреш, башынгы оноуун эт», - дейди. Эртгенликни сакълай турмай, Мамаш улу, юйюрюн да алып, тардан чыгып кетеди. Дагыстанда жашап турганды.

Бираздан а, бери кыйтыргъа жарарыкъ эсе билейим деп, элине келгенлей, муну тутуп кыоядыла. Андан, жашагъан жерине барып, къатынын, 19-жыллыкъ жашы Хызырны, 17 жылы толмагъан Исмайылны алып келедиле. Хаждаутну хазнасыны кыйда болганын сорадыла. Бар эсе да, ала аны кыйдан биллик эдиле. Ахырында Асхатны, эки жашын да ёлтюредиле. Бир жашы Алий тутулмай къутулгъан эди. Бюгюнлюкде аны төрт жашы юйюрлери бла жашайдыла.

Быладан сора да, Мамашладан Абдурахман, Хасан, Хусей, Мусса, Юсюп да тутулуп, андан кыйтмагъандыла. Бахсан аузуна кёчген Жюнюсюн юй бийчеси Огъары Бахсандан Эфендиланы Кемлат эди. Аланы жашлары - Магомет, Адилгерий, Ибрахим - юч къарындаш да тутулгъандыла. Магомет а Соловкиде олтурганды. Адилгерий - Архангельск тийресинде.

Халкъ Азиядан кыйтхандан сора, Вольный Ауулда дувада, адамлагъа эшитдирип, биреулен Мамашланы Му-

хамматны жашы Мухтаргъа: «Мамашланы къара тюлкю терилери болгъаныны юсюнден хапар кертимиди?» - деп соргъанды. Ол а: «Кюбюрню бек тюбюнде сакълаучу эдик аны. Бизни тутаргъа башлагъанларында уа болгъан алтынбызны, башха багъалы ташларыбызны анга чулгъап, юйюбюзню хунасында букъдуруп кетгенбиз», - дегенди. Бироздан Мухтар Думалагъа баргъанда, юйлерини хуналары бузулуп, чачылып тура эдиле.

Мамашланы тюлкюлерини керти хапары уа былайды. Жюнюс улу Адилгерий тюрмеде олтургъан жеринде, таматасына тюбеп, мал жайыкъ, сют алырбыз, тутмакълагъа, аланы сакълагъанлагъа да жарай туруп, дейди. Ол жашны айтханына кбулакъ салгъанды. Аз-аздан, ийнекле жыйышдырып, тутмакълагъа да сют ычхындыра тургъандыла.

Адилгерийни биргесине Москва тийресинде уллу мюлкню таматасы да олтура эди. Была экиси да иги шүёх боладыла. Ётюрюк дау бла тутулгъаны ачыкъланнгандан сора, оруслуну эркин этедиле да, алгъыннгы жерине кбайтарадыла. Ол а, ишине тохтагъандан сора, кюреше кетип, Адилгерийни башына эркин этдиртип, кесине ишге алады. Была анда къара тюлкюле жайып тебирейдиле. Оруслу жаш ол ишни толусунлай Мамаш улуна ышанады.

СССР-ни Тыш кыралла бла сатыу - алыу министерствосуна къара тюлкюлени хапары жетеди. Ол заманда анда министр Микоян эди. Ол а Кавказда аллай мюлк ачар акъыл этеди. Грузияны жерин сайлайды. Сора ол ишни кбуаргъа эм бардырыгъа Адилгерийни жибереди. Ол урушну алында жылла эдиле.

Адилгерийни кбурау фахмусу бар эди. Ишни кболгъа алады. Юйюрюн да ары кёчюреди. Аны биринчи юйдегиси кбартылы князь Атажукин Адилгерийни кбызы Жанчыкъ эди. Быланы бир жашлары бла кбызлары боладыла. Кбызчыклары туугъандан сора кёп бармай ёледи. Жашлары Ахмат а Тырнауузда шахтада кёп жылланы ишлеп тургъанды. Ол да дуниясын алышханды.

Экинчи кере бу Къарачайдан Чотчаланы Гыжауну алады. Андан да бир жашы бла эки кызы боладыла. Тамата къарындашы Мухамматны да юйюрю бла ары кёчюреди. Анда была къара тюлкюле ёсдюрген уллу мюлк къурайдыла. Жылгъа жети минг тери ётдюредиле кыралгъа. Аланы уа Америкагъа сатадыла. Андан а тюлкюлени багъаргъа жумуртха, пиринч жиберип тургъандыла. Бираздан уруш башланады. Адилгерийни алып кетедиле. Мухаммат анга бронь алып, уруш эте тургъан жерине барып, эркин этдирип келгенди.

Мамашлары жангы зат чыгъарыргъа да бек сие эдиле. Къара тюлкю бла сарыны кёшүп, Адилгерий алгъа акъкъара кёлан тюлкю чыгъарады. Аны ызындан а жаланда бурну бла кёулакълары къара болгъан акъ тюлкю. Адилгерийни кызы Фаризат айтханнга кёре, жангы тюлкюню териси асыры акъдан, кюн тийгенде, кърча, жылтырай эди. Жарсыугъа, терк кир болады деп, кыйынына кёре багъасын берип, алычу табылмай, ол иш тохтатылгъан эди.

Уллу иш этген эди Адилгерий. Москвада кёрмючледе продукциясына тийишли багъа бичилип тургъанды. Ахшы уруннганы ючюн Микоян кёол салып, кёп сыйлы къагъытлары бюгюн да кызында сакъланышдыла. Кеси уа Малкъаргъа халкъ Азиядан къайтхандан сора келгенди. Тырнаузда жашап тургъанды, ууахтысы жетгинчи.

Бюгюнлюкде, башда айтханыбызча, Мамашланы туугъан эллери Думала чачылышды, оюлупду. Анда жашагъанланы туудукълары башха элlege, шахарлагъа кёчгендиле. Кёп адамлары жоюлгъанлыкъгъа, Мамашны туудукълары бюгюнлюкде Малкъарда, Къарачайда да бардыла. Кырал иште урунадыла, энчи мюлкле да жюрютедиле. Тутхан ишлерин тийишлисича бардырадыла.

*Князь Барысбийланы Исмайыл.
Сураг XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.*

АРИУЛУКЪНУ ЭСГЕРТМЕСИН СИЗДЕН ИШЛЕР ЭДИМ

Озгъан заманларыбызны шагъатларына, эски суратлагъа къарай, кёп сагъыш этесе. Кимледиле ол узакъ жылладан къарагъанла, жашауларыны жангыз бир такъыйкъаларын бизге къююп кетгенле? Не айтыргъа суйген болур эдиле кеслеринден сора келлик тёлюлеге? Къадарлары уа къалай къуралгъан болурла? Дагъыда кёп соруула туудурадыла эски суратла. Ала уа аз къалгъандыла. Хар бирини да бююнлеге дери къалай сакъланнганыны да энчи халлары бардыла. Бир бирлери уа, иелерини биргелерине Сибирьлени къыдырып, алай къайтхандыла журтларына. Бу сурат да аллайладан бириди.

Кеси да кёп жылланы мындан алда Дагъыстаннга кёчюп кетген бир таулуну юйюнде сакъланнганды. Бизге андан келгенди. Алыннган а революцияны аллында жыл Чегемде эттенди. Барисбийланы Хажини къызы Дышёх эрге чыкъгъан кюн. Ол орус аскерни генералы Кудашев Элбуздукъгъа баргъан эди.

Генерал таулу кызыны бир кёргенлей окыуна суйгенди эм тилей келечиле ийгенди. Болсада тау бийле Барисбийлары кызыларын кеслеринден алаша тукчумгъа бермей тургандыла. Он жылыны тилегенди Элбуздукъ Дышхону.

Бир жол тели ауруу киреди элге. Андан кызы бек кыаты ауруйду. Ёлдо, кетди деп алай болады. «Сау кыалса эгечибизни тилеген адамына берирбиз», – деп, жуууклары алай оноулашадыла. Иги болгандан сора бередила. Суратда киеу негер кызыны алыргъа келген кюн алыннганды.

Ортадагъы акъ жыйрыкылы кызы Дышх кесиди. Аны ариулугъу кёрюнюп турады. Аллай кызыны он жыл угъай, битеу ёмюрню сакыларгъа да боллукъду. Уллу той да этилген эди. Болсада ала бирге кёп жашамадыла. Революция башланды. Кудашевха Россейден кетерге тюшдю. Юй бийчесин да элтеме деп бек кыаты кюрешди. Алай ол баш иесини биргесине бармады – жангыз анасын кыоялмады. Кеси да кёчюнчюлюкню заманында Кызахстанда Кырабулакыда ёлгенди.

Аны онг жанындагъы уа кыайын кызы, Кудашевни эгечиди. Экинчиси уа Барисбийланы Пашаны кызы Лейлады. Аны таныгъанла, хапарын эшитгенле окыуна, кызыны ариулугъун айтып тауусалмайдыла. Баргъан жеринден кёз тиймей кыайтмаганды. Аны ючюн жангы адам келген жерде бетин жапхандыла. Дышхону тоюна уа Суйюнчланы Махаметгерий Лейланы башына чепгенин жабып келтиргенди Арбазда бетин ачханда уа, адамла, битеу эте тургъан ишлерин кыюуп, анга аралып кыалгъан эдиле.

Лейла Айдаболланы Азнорну жашы Таттыукагъа эрге барады. Жангы власть келген заманда ол большевикле бла кыаты кюрешгенди. Совет власть тохташхандан сора Тюркге кетгенди. Андан Америкагъа ётюп, анда узакъ ёмюр сюрюп, ёлген хапары барды.

Таттыукагъа уа халкъ жыр кыурагъан эди. Анда Лейланы юсюнден да былай айылады.

Ананг кыатынынг болсун Таттыука
Бойнунгу темир сынжырла буусунла.
Жанынгдан сюйген Лейлачыгъынга.
Большевик сабийле туусунла.

Лейла да мында кыалгъан эди. Эри бла баралмады. Отузунчу жыллада Дагъыстаннга кечюп кетеди. Артда анда эрге чыгъады. Эки жашы болады. Ала да, жашлай, ажымлы ёлгендиле.

Аны онг жанындагыбла да таулу кыызладыла. Кыыйырдагы гитче кыызчыкыла да. Жаулугъу болгъан кыызчыкы Сойюнчланы Хажибийни кызы Аминатды. Дагыда бардыла мында таулу кыызла. Ол санда биринчи тизгинде сюелип тургъан сол жанындан экинчиси. Аланы барысына да кыарай кетсенг, бек алгъа бет кыанларыны ариулукълары, санларыны субайлыкълары, тизгинлиликлери кёзлеринге урунадыла. Кёлюнг кётюрюледи «Биз кыаллай ариу миллетбиз, кыаллай ариу кыызларыбыз барды», – деп, ёхтем боласа.

Таулу кыыз! Марал кёзлю, тал чыбыкыча субай санлы, сени ариулугъунга поэгле назмула, жырла жазгъандыла. Сени кёргенлей, сейир-тамашагъа кыалгъандыла. Дунияда болгъан ариу сёзлени айтхандыла.

Ариу болмай да сен кыалай кыалыр эдинг, кюн жарыгъы бла тенг тургъан, аны кёз жашлары бла бет жуугъан, таяклары бла чачынгы тарагъан тау череклени шорхасындан ичген, кюмюш чучхурланы - чокъракъ сууларында жууунган таулу кыыз, сенден ариу ким болур? Угъай, жокъду аллай кыыз.

Бу суратдагы кыызла анга шагъатдыла. Ариулукъну эгертмесин, Таулу Кыыз, жалаңда сенден ишлер эдим!

Суратда эр кишиле да бардыла. Биз аладан бирин таныялгъанбыз. Арт тизгинде сол жанындан экинчи атлыны. Ол Холамханланы Бурхуну жашы Жашарбекди. Жыйырманчы ёмюрню биринчи жарымында бек жигит жашларыбыздан бири. Кыада ры алай болуп, ёксюзлюк сынады, орус патчах Николай II фэтончусу болду, биринчи дуня урушха да кыатышды, ахырында уа жалгъан дауну хатасындан жоюлду.

ЖИГИТ СОТНИК

Биринчи дуня урушха къатышхан таулуланы араларында Гелястанланы Ибрахимни жашы Кёккёз да бар эди. Карпат тауланы тийрелеринде къызыу сермешледе кишилигин кёргюзтюп, кёп сыйлы саугъалагъа тийишли болгъанды. Ол санда Георгий жорну юч даражасына да. Аллай махтаугъа уа кёпле жеталмагъандыла. Саугъаларыны бирини берилгенини юсюнден былай айтылады: «Шутромице элни къатында къызыу сермешни кюнюнде, топ-окъ атылгъанына да къарамай, тасхагъа барып, уллу магъаналары болгъан шартланы мажарып келтиргенди, андан ары бар-

дырылгъан чабыуул жетишимли болуруна себеплик этгенди».

Орус пагчахны аскеринде кьуллугъун бардыра, ол дагъыда кёп сермешлеге кьатышханды.

Аны таныгъанла Кёккёзни юсюнде бичакъ, окъ жаралары кёп болгъанларын эсгериучю эдиле. Нёгерлерини, командирлерини да алларында намысы, сыйы жюригенди. Аскер башчыла уа, гиртчилигин, таулу жашны хунерин жаратып, есаул чын да бердиле эм жюз адамгъа тамата этедиле.

Граждан урушну кезиуюнде уа Гелястан улу кьуллукъ этген аскер бёлюм бир кьауум заманны шёндюгю Буденновскну кьатында тургъанды. Алайда акъ аскерлени бла большевиклени араларында кьаты сермешле баргъандыла.

Бир кюн Кёккёз, кьашхатаучу жаш, Атабийланы Шалкону да алып, шахаргъа тебирейди. Анда жумушларын тындырып, экинди бола, ызларына кьайтып келе тургъанлай, бир кьазакъны арбазында кёп офицерле жыйылып тургъанын кёредиле. Экиси да атларын ары бурадыла. Анда уа, асмакъ агъач орнатылып, уллу стол, аны юсюнде шинтик, аны юсюнде уа кьоллары да байланып, басма жыйрыгъы бла жаш тиширыу Кёккёз тегерекге бираз кьарап, сора бек тамата офицерни кьатына барып, кесини ким болгъанын да айтып: «Бу маскарадыгъыз неди?» – деп сорады. Ол а: «Комиссар тиширыу тутулгъанды. Бусагъат аны асарыкъбыз. Сен да бизге кьошул», – дейди.

Гелястан улу тиширыуну кьатына барады, аны бетине бираз кьарап турады да, терк окъуна керохун чыгъарып, ол адамны кёкюрегин тутдуруп атады. Тиширыу жыгъылады. Алайдагъыла, суу кьуйгъанлай, шум боладыла. Бираздан: «Сотник, нек этднг алай, командирни буйругъун нек буздунг?» – деп бир кьаууму таулу жашны юсюне боладыла. Ол а, алагъа да эс бурмай: «Таулулада тиширыуну асмакъгъа асмайдыла», – деп, нёгерин да алып, алайдан кетеди.

Кёп жылла озгъандана сора да, ол кюнню эсгере, Шалко

былай айтыучу эди: «Окъ тийип, тиширыу жыгъыла туруп анга: «Сау бол!» – деп, шыбырдагъан эди.

Алайдан жашла тургъан жерлерине къайтадыла. Гелястан улуну, жюреги къыйналса, не да бир бек ачыуланса, къамичиси бла чуругъун уруп, казармада ары-бери баргъанлыгъы болгъанды. Ол ишни да эте, Атабий улугъа: «Атланы дорбаларын сал, иерлерин алма, айылларын а бошла, тегерекге-башха да сакъ бол», – дейди. Ол да алай эте тургъанлай, ушхууурну ашап бошагъан кезиуде, аскер бѣломню штабында къуллукъ эттен Огъары Малкъардан Абайланы жашлары, ырбын-чырбынла бла бугъуп, ары келеди. Шалкону эслейди да: «Сотник къайдады?» – деп сорады. Ол да: «Къамичи бла чуругъун тую айланады, казармада», – деп, таматасына ашырады.

Абай улу, Кѣккѣзни къатына келип: «Бусагъат сени тугаргъа келликдиле. Тутханлай ѳлтюрлюкдюле, башынгы оноуун эт», – деп, келгенича, шыбыртсыз кетеди.

Олсагъат Гелястан улу, адамларын тизип: «Тынгылагъыз, жашла! Быланы ишлери битгенди. Къызылла жетип келедиле. Мен кеси ыразылыгъым бла алагъа ѳтеме. Биз къара халкъбыз. Бийлени къоруулап, аладан тюшерик жокъду. Жарлы халкъыбызгъа къошулайыкъ. Мен бусагъат окъуна кетеме. Кеси ыразылыгъыз бла мени бла келеме дегенле, терк окъуна тебирегиз. Сюймегенле уа къалсынла. Алай эрттенликге дери казармадан чыкъмасынла. Адамла салып кетерикме. Былайдан тепгенни къапшырыкъдыла», – дейди.

Кѣккѣзге бойсунган жюз адамдан кѣбюсю таулула бла къумукълуладыла. Къабартылыла, оруслула да бар эдиле. Юч жыйырмадан артыгъыракъ командирлери бла тебирейдиле. Сотникни аскерчилени араларында дебери бийик эди. Ол себепли ала анга жашауларын ышангандыла.

Ала кетип бара, алларына къазакъ аскерле чыгъып къаладыла. Таматалары: «Кимлесиз, къайры барасыз?» – деп тохтайды. Кѣккѣз а: «Сотник Гелястанов кесини адамлары

бла буйрукъну толтурургъа барады, жолубузну бош этигиз», - дейди. «Алай эсе, паролъну айтыгъыз», - деп кысады акъ аскерчилени биягъы командирлери. Ол заманда Гелянстан улу, аны къатына барып: «Энчи буйрукъну толтурургъа баргъанладан сен не пароль излейсе», - деп, къамичиси бла башына урады.

Андан сора мынга абери айтыргъа адам базынмайды. Алайдан кетип, иги кесек жол кыдыргъандан сора кызылла болгъан жерге жетедиле. Кёккёз командирледен бирине тюбейди. Аны бла штабха барып, ишни болушун ангылатады. Ол кюнден башлап, граждан уруш бошалгъынчы дери, кызыл аскерде да жюз адамгъа командирлик этип тургъанды.

Власть тохташхандан сора, Гелянстан улу элине, Яникойгъа, къайтханды. Кырал кьуллукъда да ишлегенди, энчи мюлк да жюрютгенди. Эки ат жегилген линейкасы, ёгюз арбасы, миннген къаратор ажири болгъандыла. Арбасы бла тёбен элlege барып, мирзеу келтиргенди. Къаратор а иесинден башха бир адамны къатына кьоймагъанды. Байрамлада, тойлада Кёккёз ат оюнла кёргюзтсе, адамла анга сейир этип къарагъандыла.

1936 жылды. Думала элден Яникойгъа келин келтире, элге жете келген жерде, ат бла алгъа чабып кетеди. Бираз баргъанлай, ким биледи, ачыр кезиуюмю жетди, тюппе-тюз жерде аты абынып, къалай эсе да, тапсыз жыгъылып, Кеккёз алайда ажымлы ёледди.

Битеу Чегем аузунда жашагъанла анга бушуу этген эдиле. Тёбен Чегемден Боллуланы бир жашлары анга жыр кырагъан эди. Аны эшитген эр кишилени кёз жашлары келмей къалмагъанды. Жарсыугъа, ол жыр унтулгъанды. Жазып сакъларгъа кишини акъылына келмегенди. Анда быллай сёзле бар эдиле:

Биреуге келин келеди,
Мен тапхан а, ёлюм болду.

Къадары алай буйрукъ этди да, Гелястанланы жигит Кёккёз ажамлы ёлдю. Ызындан жашы Исхакъ бла эки къызы къалдыла. Бир къауум жылдан Уллу Ата журт уруш башланады. Яникойдан ары баргъанланы санында Кёккёзни жашы Исхакъ да болгъанды. Жыл саны да жетмей тургъанлай, кетгенди ол къазауатха.

Жигит кишиден туугъан таулу жаш кёп къанлы сермешлеге къатышханды. Этген жигитликлери ючюн сыйлы саугъалагъа да тийишли болгъанды. Халкъы Азиягъа кёчюрюлгенин эшитгенде уа кеси къуллукъ этген аскер бёлюмню командирина: «Эр кишилерибиз жанларын, къанларын аямай немецлиле бла уруш эте, къартларыбыз бла къарыусузларыбызны уа Азиягъа кёчюрюрге деген ким этген эсе да, мен оноуну тюзге санамайма», - деп, кёкюрегинде болгъан орденлерин бла майдалларын алып, столгъа салады.

Аны ючюн Исхакъгъа жети жылгъа сюд этилген эди. Андан беш жылын олтурады. Тюрмеден эркин этилгенден сора, эгечлерин, анасын да Къыргъызстанда табып, бирге жашап тургъандыла.

ЖАРЛЫ ХАЛКЪГЪА ИГИ ЖАШАУ ИЗЛЕЙ ЖОЮЛГЪАН

Халкъыбызгъа жангы жашау излей келген адамларыбыздан бири эди Гемуланы Ако. Чегем аузунда 1892 жылда Ачы деген элде туугъанды. Къара ёзденледенди. Артда Акону атасы Думалада жер сатып алып, ары кёчгенди. Нальчикде юч жыллыкъ школно да тауусханды.

Революцияны заманында партизан къауум къурап, акъла бла уруш этип тургъанды. Совет власть тохташхандан

сора къуллукълада ишлеп тургъанды. 1920 жылда Малкъар округну исполкомуну председатели, 1921 жылда Нальчик округуну ич управлениясыны таматасы. 1922-1927 жыллада Малкъар округну председатели. Андан сора уа облисполкомну председателини экинчиси. 1931 жыл жалгъан дау бла тутулуп, илишаннга салыннганды.

Гемуланы Ако халкъыбызны эм белгили адамларындан бири болгъанды, миллетибизге жангы жашау жол ыздай келгенледен. Аны 1931 жылда 7-чи сентябрьде ОГПУ-ну коллегиясы илишаннга салып ёлтюрюрге оноу этеди. Ол заманда Гемуланы Акогъа 40 жыл да болмагъан эди.

Была барысы да таулу кызладыла. Бирер торло кзумацдан тигелген жыйрыкълары. Кюмоиден ишленген кямарлары да алай. Жыйрыкъланы тиширзула тикгендиле. Кямарлары уа эр кишиле ишлегендиле. Сурамда сол жанындан экинчи Барисбийланы Лейлады. Сурам XX ёмюрню ал жылларында алынганды.

*Барисбийланы Хажы-Исмайлыны кызы Асият.
Сураг 1941 жыл алынганды*

ТЕРСЛИКСИЗ АЗАП ЧЕКГЕНДИЛЕ

*Мурачаланы Алийни жашы Исхакъ юй бийчеси
Шакъманланы Мырзабекни кызы Мёретхан бла*

XX ёмюрню биринчи жарымында Ставрополь крайны, Новосельский районуну Нариман, Скакун эллеринде бир къауум таулу юйюр жашап болгъанды. Ала анда малкъар халкъ Азиягъа кечюрюлгюнчюнге дери тургъандыла. Бу адамла ол тийреге къайдан, къалай бла, не заманда келгендиле, ала кимле эдиле, къадарлары къалай къуралгъанды?

Отузунчу жылланы аллында Чегем, Бахсан ауузларындан бир бёлек адам тутуладыла. Аланы араларында Сотталаны Алиймырзаны юч жашы: Исмайыл, Ахмат, Мухаммат, Мурачаладан Алийни жашы Исхакъ, Бердыбийни жашы Мухаммат, Орусбийланы Кючюкню жашы Солтанбек эм дагъыда башхала. Быланы энчилеп нек айтабыз дегенде,

хапарыбыз аланы юйюрлерини юсюнден бардырыллыгыбы себеплиди.

Хапарыбызны Сотталадан башлайыкъ. Сотталаны Бийбону жашы Алиймырзаны бла аны юй бийчеси Келеметланы Исхакъны къызы Чурайны жети жашлары болгъанды: Ибрагим, Исмайыл, Ахмат, Мухаммат, Дадаш, Кючюк, Окъуб.

Алиймырза Чегем аузунда Тузулгъуда жашагъанды. Кёп мал тутханды. Ол тийреде бек байладан бирине саналгъанды. Уллу санлы адам, пелиуан киши болгъанды. Быллай бир хапарын айтадыла аны. Бир жол Алиймырза ёгюз арба бла жюк келтире болады. Тау жолланы бир айланч жеринде арба, аууп, жолдан энишге кетеди. Сотта улу аны жюгюн къотарып, тешден ёрге кеси тартып чыгъаргъанды. Сабийлери да аныча уллу санлы адамла болгъандыла. Жалан да Кючюк анасына тартып, назик эди. Алай болгъанлыкыгъа уа уста тойчу эди. Ол тепсеген заманда халкъ сейир этип къарагъанды.

Алиймырзаны жашларыны хар бирини да болгъанды бир энчи хунери. Алай ала барысы да малны бек сюйгендиле. Ала малны кёп жайгъандыла. «Сени ырысхынг - сени жауунг» дегенча, тутула, жоюла айланган сылтаулары да аны бла байламлы болгъанды.

1932 жылда Алиймырзаны тёртюнчю жашын Дадашны да тутадыла. Анга он жылгъа сюд этедиле. Ары дери тутулгъан жашларындан бирлери-Исмайыл тутмакъда агъач къыргъан жерде юсюне терек аууп ёледи. Аны гитчеси Ахматха юч жыл берген эдиле да, болжалы тауусулгъандан сора чыгъады, алай анга журтуна къайтыргъа эркин этмейдиле. Ол Ставрополь крайгъа келеди да, биз башында айтхан Новосельский районну Скакун элинде тохтайды. Биргесине Дудаланы Туугъан да болады. Экиси да атла ёсдюрген заводха ишге тохтайдыла. Бир жыл чакълы ишлегенден сора, Ахматны заводха тамата этип саладыла. Ол кезиуледе Алиймырзаны кулакга чыгъарадыла да, баям, ол 1933 жылда болады, малын-мюлкюн, жерин да

Сотталаны Ахмат

Сотталаны Кючюк

Сотталаны Окъуб

сыйырадыла, кеслерине да ол тийреден теркирек кетерге керек болгъанын билдиреди.

Алай бла Сотталаны Алиймырзаны юйюрю Ставрополь крайгъа жыйышады. Артта Мухамматлары да, тутмакъдан эркин этилгенден сора, ала болгъан жерге келеди. Энди Алиймырзаны тышында бир жашы къалады-Дадаш. Ол тутмакъдады. Биз билип Москва тийресинде олтургъанды, Москва илипин ишленген жерде урунуп тургъанды. Болжалы тауусулуп, тутмакъдан эркин этилгенликге, аны да журтуна къайтыргъа къоймагъандыла. Жаланда малкбар халкъ Азиядан къайтхандан сора кечюп келеди. Вольный Ауулда жашап тургъанды, асыралгъан да анда этгенди.

Динге къаты берилген адам эди Дадаш. Тутулурундан алгъа Уллу Бахсаннга барып, Орусбийланы Сафиятны бла Забиданы юйюнде туруп, Бапыналаны Исмайылдан, Эфендиланы Хасан хажиден Къуран тауусхан эди. Вльный Ауулда жашагъанында бир ууахты намазын къоймагъанды, дайым межгитге жюрюп, эфендилик жумушну этип тургъанды. Сотталаны Алиймырза бла Келеметланы Чюрийни уллу юйюрюнден жаланда Дадаш журтуна къайтханды, аны къайда ёлгени, асыралгъаны белгиледи.

Орусбийланы Кючюкню жашы Солтанбекни биринчи кере отуз биринчи жылда тутадыла. Аны къызы Гюлжан былай эсгерген эди:

- Юч жылгъа сюд этген эдиле атама. Баш сылтауу уа бий тукъумдан болгъаны. Орусбийладан дагъыда кёплени тутхандыла. Аланы бири да, сауут алып, властьха къажу турмагъанды. Айтханымча, бий тукъумдан чыкыгъанлары эди сылтаулары. Атам Сыктывкарда юч жыл туруп къайтханды.

Атамы тутхандан сора бизни да юйюбюзден къыстайдыла. Болгъаныбызны сыйыргъан эдиле. Алтаулан болабыз: атамы эгечи Шамкъыз, анам-Келеметланы Исхакъны къызы Жамилят. Сора төрт сабий: тамата жашыбыз Асланбек, мен, гитче эгечим Дауумхан, гитче къарындашым Сафар-Алий. Сабийледе акъылбалыкъ болгъан алыкъа жокъду.

*Солдан онгнга: Орусбийланы Гюлжан, Жанюйюкъланы Шамшият,
Сотталаны Ибрахимни юй бийчеси Орусбийланы Даулетхан,
Кючюкланы Нашхо, Сотталаны Ибрахим, сабийчик аны къызчыгъы
Даумхан*

Юйюбюзден кыысталгъандан сора Уллу Бахсанда Кылдыгъа ётебиз. Анда Жаппуланы эрттегили мал орунлары бар эди, эшиги- терезеси болмагъан. Жаз башына дери анда турабыз да, март айында андан да кыыстайдыла. Андан сора Чылмасха ётдюк. Анда юч кюн тургъан эдик. Халны жаратмадыкъ да Тырнауузгъа келдик. Хажибийланы кьошла деп бир эски мал орунлагъа киребиз. Андан да кыыстайдыла да, сора биз Заюковогъа кетебиз. Атабыз келгинчи къабарты юйледе фатар алып турабыз”.

Солтабек юч жылдан сора къайтады. Заюковада юй-юрюн табады. Анда жашап турадыла. 1937 жылгъа дери Солтанбек Бахсан ГЭС-ни къурулушунда ишлеп турады. Анда иш бошалгъандан сора, Элбрус тийресинде ишлерге кетеди. Биргесине оналтыжыллыкъ тамата жашы Аслан-

бекни да элтеди. “Баргъан этеме, алай, ол жанында манга тынчлыкъ болмаз. Бармай да не этейим, не ашайыкъ», - деген эди.

Экиси да Къочхарланы Тахирни юйюнде туруп, Минги тауну этегиндеги къурулушлада ишлеп турдула. 1937 жылны сентябрь айында, органладан адамла келип, Солтанбекни жангыдан тутадыла. Асланбек ол заманда таугъа эшек бла жюк алып кетип болады. Келгенле аны сакълай турмайдыла да Солтанбекни алып кетедиле.

Орусбий улуну тутулгъан хапары юйюрюне жетеди. Аны къайда болгъанын излей эгечи Шамкъыз чыгъады. Эки кюнден арып, талып къайтады. Солтанбекни Кенделенде хапарын айтады. «Биягъы бизникилени тутуп башлагъандыла. Ким биледи, энди биз хазна кёрюшмебиз. Иш алай болса, сен Аллаха, сабийле санга аманат», - деп, эгечи бла алай айырылгъанды.

Солтанбекни Нальчикге алып кетедиле. Арта аны излей баргъанлагъа, он жылдан сора кеси сизге къагъыт жарыкъды, ары дери аны излемегиз, соргъан да этмегиз деп къоядыла.

Сабийлеге билдирмезге кюрешип, Солтанбекни эгечи Шамкъыз бла юй бийчеси Жамилят кечелерин жилиу, сыйыт бла ётдюре эдиле.

Асланбек а атасын тутханларын билгенден сора, Терскъолдан Заюковогъа кюндюз келирге къоркъуп, жолдан бир жанына кетип бугъа, кечеле бла жаяу келгенди. Ол ары жыйышханлай окъуна, Солтанбекни юйдегиси ол тийреден кетерге таукел болады.

“Баргъан къайры этгин, кетмей да амалыбыз жокъду, Асланбекге къоркъабыз, - дейди Гюлжан хапарын андан ары бардыра. - Сотталаны Ахматны тургъан жерин биле эдик да, ары тебирейбиз. Юйюбюзде сауулгъан эки эчкибиз бла бир къарт эшегибиз бар эдиле да, аланы сатабыз, элден кече бла чыгъабыз. Ахмат бизни анабызны эгечинден тууа эди. Андан сора биз ышанырча тышында адамыбыз жокъду.

Айтсанг адам ийнанмаз, Ахмат болгъан жерге не кыйышлыкъда жетгенибизни. Хар милиционерни, аскерчини кёрсек, асыры кьоркыгъандан, жюреклерибиз табанларыбызгъа жетип. Он жыл ёмюрюбюз кетген болур эди жолда. Къалай-алай болдукъ эсек да, аманны кебинден эки тиширюу, беш да сабий Ахмат болгъан жерге жыйышдыкъ.

Жарлы Ахмат. Ачланы тойдургъан, суусузланы къандыргъан, халалланы халалы эди ол. Мындан баргъанла биттеу да анга база эдик. Ишге да тохташдырып, юй- журт мажарыргъа да болушуп, барыбызны кыйышлыгъын да ол кётюрюп турду.

Ол заманда Скаун гитче элди. Эллилени асламысы христиан дюгерлиледиле. Жанларында уа, араларында 3-4 километр, азербайджанлыла тургъан эл барды- Нариман. Ёлсек, къалсакъ да муслиманла болгъан жерге барайыкъ, дейдиле да, дагъыда ала Нариманнга ётедиле. Жер баш юйчюк сатып алып, анда жашайдыла. Ууакъ сабийледен къалгъанла колхозгъа ишге киредиле. Асланбек бла Гюлжан жерчилик бла кюрешген бригадада ишлейдиле. Гитче жашлары Сафар-Алий да жылкычы болады”.

Уллу Бахсандан Ставрополь крайны Нариман элине биз айтхан юйор алай бла тюшеди. Ала ары 1937 жылда келедиле. Ол заманда анда Мурачаладан, Шакъманладан, Гудуладан, Келеметладан да боладыла. Къысха айтханда, ала барысы да бай-бий тукъумладандыла.

Энттада бир юйюрню юсюнден айтайыкъ. Ол Мурачаланы Бердибийни жашы Мухамматны юйорюдю. Хапарны манга аны тамата къызы Жансурат айтханды. Биринчи кюнден башлап, кеси кёрген, сынагъан ишди. Аны хапарында билдирейик.

Мурачалары не замандан бери да Чегем аузунда Жорада жашап болгъандыла. Ол аланы ата-баба жерлери эди. Власть тохташдырылып, байла бийле бла кюрешип тебирегенде, кезиу Мухамматха да жетген эди. Аны биринчи кере 1931 жылда тутадыла. Ол кюн аны биргесине Мурачаланы

Алийни жашы Исхакъны да тутадыла. Исхакъ ариу адам болгъанды дейдиле аны таныгъанла. Бек ариу адам, ариу-лугъуна къызла сукъланнган.

Аны аллай болгъаны суратда кёрюнюп окъуна турады. Жанындагъы тиширыу аны юй бийчесиди. Ол Холамда бек бийледен бири- Шакъманланы Мырза-бекни кызы Мёретханды. Арабча, орусча да иги билген, билимли кызы эди Мёретхан. Баш иеси тутулгъандан сора, аны излей, тюрмелеге жюрюй, аруулу болуп, кёп да кыйналгъан эди. Артда, миллет Азиягъа кёчюрюлгенден сора Ташкентде ёлгенди.

Исхакъ тутмакъдан къайтмагъан эди. Мёретхан анга ахыр кере баргъан заманда, ашын да алмадыла: “Энди келип кыйналмагъыз, сиз аны табарыкъ туююлсюз», - деп къойгъан эдиле.

Мухаммат а тутмакъдан 1933 жылда къайтады. Ол Мурманск тийресинде олтургъанды. Болсада анга тынчлыкъ жокъ эди. Ол жыл окъуна, жангъдан комиссия келип, малын, мюлкюн сыйырадыла, кысха заманны ичинде ол тийреден кетигиз деп, болжал саладыла.

- Кетмей да не этерик эдинг, - дейди Жансурат, - атабызгъа кьоркъдукъ, жаныбызгъа кьордукъ, башха амалыбыз жокъ эди, жолгъа чыкъдыкъ. Бююнча эсимдеди атамы терктерк бурулуп элибизге къарап келгени. Артта да къаллай бир билген эсем да, ол элине аллай бир термилген эди. Алай аны къадары огъурсуз эди, атабызны журтуна къайтармады. Не кёп термилсе да, аны аягъы ол жанына андан сора басмады. Ол угъай, биз аны къайда асыралгъанын бююн да билалмайбыз”.

Юйюр кёп айлана, жюрюй кетип, ахырында Кисловодскеге келип тохтайды.

Мухаммат къурулушчу болуп, иште тохтайды, аны юй бийчеси Эгезланы Хажимырзаны кызы Гыжый, кийизле, жамычыла чыгъаргъан фабрикагъа киреди. Эки жылгъа жууукъ къайгысыз турадыла, аладан сора да болгъандыла

анда таулула. Бир жол аладан бирлерини тутулган хапары чыгъады. Аны эшитгенлей окъуна, Мухаммат, юйюрюн да алып, Нариманнга кёчюп кетеди.

Аланы да ол жанына жыйылган хапарлары алайды. Мухамматны, энчи подвал этип, букъдуруп да тургъандыла. Жарыкъ кёрмей кёп тургъаныны хатасындан, кёзлери ауруулу болуп, Мурача улу артда да кёп кыйналып тургъанды.

Ол эки элге жыйышхан таулула иште кеслерин иги жаны бла кёргюзтедиле, адамланы алларында деберлери да жорюй башлайды. Малла да жыйып, ол тийрени жашаууна кеслерин келишдирип тебирейдиле. Энди бизге да кюн чыкъды дегенча боладыла. Орусбийланы Солтанбекни жашы Сафар – Алий эсгерген эди:

- Элни жашауунда кесим кёзюм кёрген бир ишни айттайым. Фермада маллагъа къарай турабыз. Мен, дагъыда эки азербайджанлы жаш юч ат арба бла бичен келтиребиз. Малчыла да болушуп, бир жерге кьотара турабыз. Лакъырдабыз, оюнубуз, кюлкюбюз да бар, ишибизни да тохтатмайбыз. Азербайджанлыла бла халыбыз аман туююл эди. Биз да алай эте тургъанлай, Сотталаны Алиймырза келеди. Кьолунда эки къайиш жиплери да барды. Таматабыздан бичен тилейди. «Къаллай бир керекди? » - деп сорады. «Да, кесим кётюралгъаным чакълы бир берсегиз жетерикди», - дейди Алиймырза. Ол адам, кюлюмсюреген да эте, малчылагъа: «Къартха болушугъуз, маржа», - дейди. Ётюрюк айтмасам, ол заманда анга 70 жылга жууукъ эди. Аны неден билесе дегенде, Алиймырзаны акъылбалыкъ болган туудукълары да бар эдиле ол кезиуде.

Бир адамны болушдурургъа кьоймады. Эки жипни да бир бири юсюне жор халда салады да, аз-аздан биченни аланы юслерине салып тебирейди. Къартны этгени сейир кёрюнеди да, фермада ишлегенле, бирем-бирем келип, аны ишине къарап турадыла. Ол а бичен да сала, аягъы бла да малтай кёп къалмай бир арбагъа сыйыннгандан жюк

этди. Эки жипни да къаты къысды да, сора аркъасы бла жюкге жатып, башын бир жипден ётдюрдю да, эки кьолу бла кёкюрек тенглишинде жипден къаты къысып, алгъа силкинди. Кётюралмады. Алайгъа жыйылгъанла кюлдюле. Ол аман акъыл бла этген кёре эдим. Экинчи кере сол аягъын онг аягъыны тюрбуне салды да, алгъа тобугъуна турду, дагъыда бир силкинди да, жюк бла бирге жерден ёрге кьопду. Азмы, кёпмю эди арада жол, бир солумай Алиймырза жюкню юйуне жетдирди. Кеслерине базынган бир къауум жаш, Сотта улуну ызындан барып, ол жюкню тюршоргенден сора кётюрюп кюрешедиле. Алай аны бири да кётюралмады”.

Алай эди ол тийреге жыйылгъан таулуланы жашаулары. Малчыла, жылкычыла да болдула, жерчиликде да ишледиле. Болса да жюреклеринде тынчылыклары жокъ эди. Энди уа къайдан не зат сакълайбыз, къаллай хапар эшитебиз деп кече- кюнлерин алай ётдюрюп турдула.

1937 жылыны кыш кезиуу башланды. Мурачаланы Мухамматны кызы Жансурат эскерген эди.

-Суукъ кюндю баям, ноябрь айны аягъыды. Уллу машина бла милиционерле келедиле. Ол кюн Сотталаны Алиймырзаны, аны тёрт жашы: Ибрагимни, Мухамматны, Кючюкню, Окъубну тутадыла. Таула кибик аллай жашла эдиле. Окъуб 9-чу классда окъуй эди. Аны школдан алып келедиле. Школчу болгъанлыкыгъа атасына ушаш санлы, бёкем жаш эди. Сабийди демез эдинг, тюз да уллу кишиге ушай эди. Жолда келе китапларын, дефтерлерин да жыр்தхан хапар айтадыла. Аладан сора Сотталадан Хажимусаны - аны сабийи жокъ эди, къарындашы Геляуну да тутадыла. Экиси да къарт кишиле эдиле, кёзлеринден суулары келе тургъан, Геляуну эки жашын да тутадыла - Мухамматны бла Окъубну. Ол заманда Мухамматха неках этилип тура эди. Бизге да келедиле, атамы тапмайдыла да, мени тутадыла. Миндиредиле жюк ташыгъан машинагъа. Анда бизден сора да адам кёпдю. Тиширыу болуп кесимме. Манга ол заманда 14 жыл

болур эди. Наримандан бираз барып Саблин деп уллу эл бар эди. Мени алайда тюшюрдюле, къалгъанланы уа алып кетген эдиле. Андан сора мен ол адамлагъа бир да жолукъмагъанма”.

Ол кюн мен билип, аладан сора Шакъманланы Кючюкню, аны жашы Хамидни, Мурачаладан Махмутну, Харунну, Гудуладан юч къарындашны: Наурузну, Юсюпню, Хажибийни алыкъа къатын алмагъандыла, Наурузну уа 4 сабийи бар эди, аланы тутадыла.

Къачып къутулгъанла да болгъандыла, аланы араларында: Мурачаланы Мухаммат, Шакъманланы Науруз, Сотталаны Ахмат.

Сотталаны Ахмат алгъа Грузиягъа кетеди. Артда Азербайджаннга, Кировобадха ётеди. Анда эгечледен туугъан жууукълары бар эдиле да, алада турады. Эки жылдан юйюне къайтып келеди. Биягъы жеринде жылкъычы болуп, ишлей турады. Кёп да турмай уруш башланады. Ол кезиуледе Сотта улун аскерге чакъырадыла. Азмы-кёпмю турду, алай къолларында юшюген жаралары бла Ахмат аскерден эркин этилип къайтады. Военкоматха барып, эсепге тюшюп келгенден сора, жеринде ишлеп тебирейди.

Бир жол ары Юсюпланы Шакъман деп, биреу келеди. Не сылтауу бар эсе да, властьдан къачып айланган адам эди. Кёп да турмай аны излей, органладан адамла келедиле, Шакъман къачып къутулады, келгенле уа 37-чи жылы да эсгередила да, Сотталаны Ахматны бла Келеметланы Азретни тутадыла. Ахмат тутмакъла бла Азиягъа кёчюрюлгенди, дейдиле. Андан сора аны юсюнден башха хапар жокъду. Алай бла Сотталаны Алиймырзаны, Келеметланы Чюрайны уллу юйюрюнден жаланда бир жашларыны- Дадашны къадады белгилиди.

Келеметланы Азрет а, тутмакъдан ычхыннгандан сора, Гирхожанда ишлейди. Бир жол ат бла маллагъа кетген жерде, тау жайлыкъда ёлюгюн тапхандыла. Ким этгени белгисизлей къалгъанды. Мурачаланы Бердыбийни жашы Му-

хаммат ол жол къачып къутулады. Кисловодскеге юйюне келип, жашап турады. Уруш башланганда тамата жашы Ибрагимни аскерге чакъырадыла. Ол фронтдады. Анга да къарамай, немецлиле Кисловодскеге жете башлагъанда, Мухамматны ызы бла юй бийчесин тутадыла. Аланы да андан ары къадарлары белгисизди.

Жансурат атасына бла анасына жыр къурагъанды.
Ма ол жыр:

Кюн да маннга мутхуз кёрюнеди.
Мен анга чыгъып къарасам,
Жилямагъанланы кесим жилятырма
Тарыгъыуларымы санасам.

Хатанг неди дейле, хатанг неди дейле,
Кесим да билмейме хатамы.
Не ючюн тутмакъгъа салдыла,
Жанымдан суйген атамы?

Къалайгъа барайым, не этейим,
Къайсысындан хапар билейим?
Ой сени унутхан жарлы анам,
Мен да къара жерге кирейим.

Ой бир аман хапар айтадыла,
Мени жарлы болгъан анам да,
Энди мындан оза эсе уа,
Мен да тели болуп къалама.

Кеси кезиуден кёре турама
Ибрагим,
Чепгенинг бла къамангы.
Кесинги урушха ашыргъандан сора уа,
ГПУ – гъа жыйдыла анангы.

Сиз кетгенли мен да кюлмейме
Таза жүрегимден ышарып.
Бюгюнлюкде алай турама,
Мен Пашачыкыгъа ышанып.

Бу кыйынлыкъ бизге жетгенди,
Адамла сейир этип кюйдула,
Тынч тургъан огъурлу тукъумуму,
Керексизге жойдула.

Жюрегимде жау да кълмады,
Ичин жарып къларасала да.
Энди мени ючюн, аланла,
Ичине оюлсун Нарсана.

Сары чачым, дагыда кълын
Чачым
Кесим тараучума бир жанлы.
Ой не этейим, не этейим
Ёксюзню кюнюдю кълрангы.

Алай эте малкъар халкъны Азиягъа кёчюрген кюн да жетди. Бир жол участковый ёгюз арба бла келди да, анда жашагъан таулуланы бирге жыйып: “Алалгъаныгъызны алыгъыз. Сыйыннганыгъыз арбагъа минериксиз, кългъанларыгъыз а жыяулай Пятигорскеге барлыкъсыз. Сизни анда миллетигизге кшошарыкдыла. Малкъарлыланы да кёчюре турадыла», - деди. Амал жокъ. Жыйышдыла. Жолгъа тебиредиле. Алай жангыз арбагъа кълйсы бирин сыйындыргъын: сабийленими огъесе кълртланымы. Башха улоу берирге уа унамайдыла. Ол заманда жашла кеслери бир арба кълурайдыла да, анга жатхан жерлерин, жол азыкъларын жюклейдиле. Жегерге уа не ат, не эшек жокъду. Энди акълбалыкъл бола тургъан жашла: Келеметланы Азретни жашы Тенгиз, Келеметланы Махайны жашы Мухаммат, Сотталаны Ибра-

гимни жашы Адилгерий, Орусбийланы Солтанбекни жашы Асланбек къоллары, аякълары хиппилле болуп, Наримандан Пятигорскеге дери арбаны тартып келдиле.

Поездге кеч къалгъандыла деп, ол адамланы алайдан Нальчикге ашырадыла. Нальчикде да 22 кюн турадыла. Къошлада маллагъа къарай къалгъан таулуланы бирем-бирем жыйышдырадыла. Жаланда андан сора Азиягъа ашырадыла.

Ма алай бошалды ол биз айтхан жердеги таулуланы ханпарлары.

Тау бийле Малкъарукъланы Ислам (Дадаш)
бла Орусбийланы Науруз.
Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

Суратдагы эр кишиле тау бийле Малкъарукъланы Ислам бла Орусбийланы Науруздула. Биринчини халкъда жүрюген аты Дадашды. Кеси заманларында была атлары айтылган адамла эдиле.

Чегемли бий Дадашны жери, малы-мюлкю кёп эди. Нальчикде, Кисловодскеде да журтлары болгандыла. Ара сахарыбызны биринчи поликлиникасыны аллындагы сынжырлары бла эки этажлы юй аныкъыды.

Малкъарукъ улу халкъына кёп ахшылыкъла этгенди. Аны ючюн миллетини аллында даражасы бийик болганды. Совет власть тохташхандан сора ол, юйюрюн, юйдегисин да алып, Кисловодскеге кечеди. Кёп да турмай, андан Бакугъа ётеди эмда анда жашап турганды. Аны юй бийчеси Барысбийланы Мисирхан эди. Аланы алты къызлары бла эки жашлары боладыла. Къызлары Фатима бла Дауумхан, таулу тиширыуланы араларында биринчиле болуп бийик медицина билим алгандыла.

Тамата жашлары Исмайыл 1937 жылда, тели ауруудан (тифден) ауруп, Бакуда ёлгенди. Экинчи жашы Солтанны илишаннга салгандыла.

Науруз да ахшыладан бири эди. Минги тау бла шагъырей болургъа суйген жолоучула, алимле аны атасыны юйюнде тохтап болгандыла. Ол ёлгенден сора ол жумушла Наурузгъа кечгендиле. Белгили революционер Сергей Миронович Киров 1911 жылда Элбрусха чыгъаргъа келгенинде, кече Орусбий улуну юйюнде къалган эди.

Революцияны кезиуюнде Науруз ажымлы ёлгенди. Юйдегиси болмаганды.

*Малкъарукъланы тукъум къалаларыны къатында.
Онъ жанындан экинчи Малкъарукъланы Къарамырзады.
Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.*

Была тап, омакъ кийиннгенлерине кёре, баям, къоншу элге тойгъа, къууанчха тебирегендиле... огъесе, сёз тауусуп, жангы келинними элттип барадыла юйлерине?

Аладан бири-экиси, ким биледи, не сени, хурметли окъуучу, неда мени ана, ата жаныбыздан жууугъубуз болуп да чыгъарчадыла.

Суратны кючю, къудурети къалай уллуду: бир ёмюр ётгенден сора да, къалай эсе да, атлыланы ашыра арбазгъа чыкыгъанланы жанларындачабыз, биз да къарайбыз жол кёллю болгъанлагъа, ёмюрлюкге атланнганлагъа, шум бола, сейирге-тамашагъа къала.

Чынтты таулу бийче кьыз. Башында акъ гыранча жау-
лугъу. Бойну жабылырча алай кьысылышды, кьанатлары
уа аркьасына ийилипдиле. Юсюнде жыйрыгъы аллы ачыл-
гъан, лаудандан тигилген акъ кьанатлы, кюмош тьоймеси,

белинде да кюмюш кямары. Ариу оюулары бла, кьолундагъылары уа къатападан тигилген, кьол башладыла. Ала-ны уа, къапталны кийгенден сора, тышындан байлагъандыла. Европалы мода бизге жетгинчи, таулу кызыла былай кийингендиле.

Къапталланы тиширыула кеслери тикгендиле. Тюймелени бла кямарланы уа (бел баула) таулу устала этгендиле. Кийимлери да тап ушайдыла, кеси да ариу кызыды. Жаланда бети мудахды, аллында къадарын билип турганча.

Суратда тиширыу Барисбийланы Хажини кызы Дышэхду. Революциядан сора, репрессиягъа тюшюп, кёп кыйынлыкъла сынагъанды. Кёчгюнчюлюкню заманында Къазахстанда Къарабулакъда ёлгенди.

Мурачаланы Исхакъ

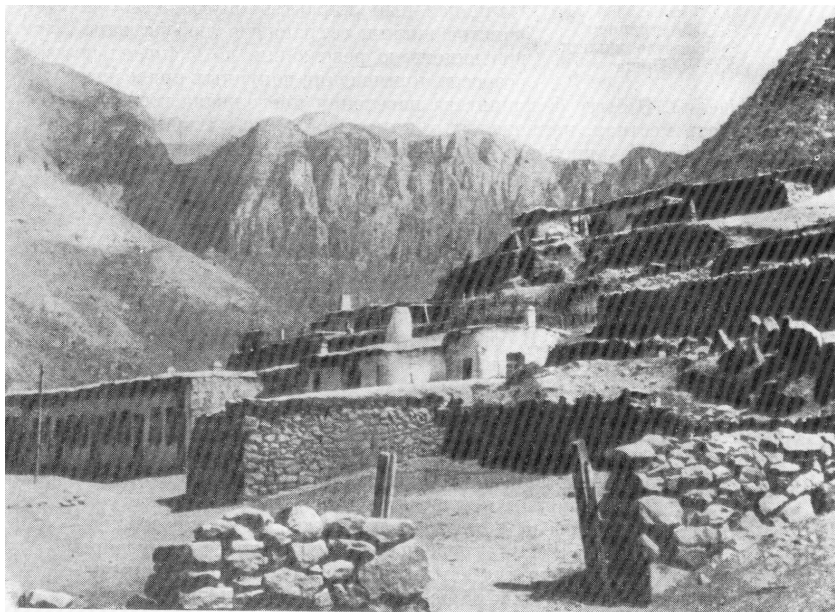
Мурачаланы Алийни жашы Исхакъ Чегем тарыны Жора элинде юй бийчеси Шакъманланы Мырзабекни кызы Мёретхан бла тынч-ырахат жашагъанды. Артда революциядан сора байла-бийле бла кюрешип тебирейдиле. Отузунчу жыллада Исхакъны тутадыла. Аны излей, тюремелеге жүрюй, Мёретхан ауруу табады. Кёп кыйынлыкъла да сынаиды.

Бир жол а тюрге келгенинде: «Энди сен аны излеме, табарыкъ туюлсе», – деп къоядыла. Алай бла Мурачаланы Исхакъ жоюлгъаны билинеди, Мёретхан а кёчгюнчюлюкте Ташкентде ёлгенди.

Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

Бу сурат XX ёмюрню ал жыларында Нальчикде алыннганды. Олтуруп тургъан Кючюкланы Асланбекди. Сюелгенле (солдан оннга): Сюйюнчланы Махаметгерий, Кючюкланы Мусабий.

Къаяла къоюнунда орналгъан ариу элибиз Думала. Ташладан къаланнган хуналары, журтлары. Юйлени къабыргъалары тытыр бла сюртюлюп. Конус маталлы ожакълары да алайдыла. Къышлыкълары, жайлыкълары, шауданы да болгъан монг жер.

Кёп жылланы, ёмюрлени таулула бу элде жашагъандыла. Сабийле ёсдюргендиле, мал жайгъандыла, бахча ишлегендиле. Ныгъышларында акъсакълла таурухла айтхандыла, жашчыкъла, чыбыкъ атларына минип, орамланы букчуларын кётюргендиле.

Шёндю ол жокъду мында. Бу юйле, хунала да оюлгъандыла. Аладан жаланда таш хурула бла мурдор ызла къалгъандыла. Къыралны жахил къуллукъчуларыны хаталарындан аны адамлары кёп жыллагъа, узакълагъа кётюрюлдюле. Жарыкъ эл – Думала – аны бла тюп болду. Бизге уа бу сурат къалды, халкъыбызны тарыхыны, аны жашау жолунда кёре келген къыйынлыкъларыны шагъатыгча.

Мамашланы ариу келинлери. Къызчыгъы да, тюз бурнундан тюшгенча, алай ушайды анасына. Жашчыкъгъа, баям, 2-3 жыл бола болур. Сюелип тургъан акъ жыйрыкълы тиширыу оруслуду. Ол къызчыкъны устазыды. Сурат жыйырманчы ёмюрню ал жылларында Пятигорскде Б. Раевни сурат студиясында алыннганды.

«Юйге да игилик!», – дегенча узакъ жылладан къарайдыла бизге бу къызла Чегемли бийчеле: Басиятланы Гошагъа бла аны тамата эгечи Узлифат. Биринчини башында алтын суу ичирилген окъа бёркю, юсюнде аллы ачылгъан чапыракъ тамгъалы жыйрыгъы, белинде уа ариу кюмюш кямары. Эрге бармагъан таулу къызла бурун заманда былай кийингендиле.

Узлифат а эрдеди. Нальчикде эгечи бла суратха тюшгенди. Башында къайын анасыны саугъасы – ариу гюльменди. Ол кеси да бек сыйлыладан бирине саналгъанды. Былай жаулукъланы таулу тиширыула кеслери тикгендиле.

Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

Кёп жыл мындан алгъа алынган суратдан аммала, кызыла, жашла, салам бергенча. бизге къарайдыла. Къаллай сагъышлары болур эди аланы, жашауларыны бир такыйкъаларын бизге саутъалагъан заманда?

Тизгинли, чырайлы адамла. Ыннака окъуна кюмюш кямарын белинден тешмей турады. Къызланы уа къолларында салкъынлыкълары. Ала бир элден башхасына барсала, неда эл ичинде къонакыгъа аланы биргелерине элтгендиле. Ол да таулу тиширыуну культурасыны бир шарты эди, артдан-артха төреге айланып къалгъан. Эркишиле уа, мыйыкъларын ёрге бура, ишлерин алай тындыргъандыла. Хар заманда да беллеринден къамаларын, керохларын кетермендиле.

Сурат революцияны аллында жыллада алыннганды. Биз билгенле: онг жанында биринчи сюелип тургъан тиширыу Келеметланы Элмусханды. Эрге чыгып, къауум ыйыкъ озгъанлай, юй таматасын алып кетедиле. Ол тутмакъдан къайтмайды. Тиширыу а мында жашаргъа къоркъуп, Нарсанагъа кёчеди. Азиягъа да андан кетгенди. Къазахстаннга тюшюп, Мерке деген станцияда жашап тургъанды. Кеси да анда ауушханды.

Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

Кючюкланы Асланбекни жашы Мусабий жыйырманчы ёмюрню ал жылларында Чегем ауузунда хайт деген кишиледен бири эди. Саны-сыфаты адам сукъланырча. Акбылы, кърмашыулугъу да анга кёре. Революцияны аллында жыллада Прохладныйден Москвагъа баргъан поезддеде бир вагон ючюн кеси ахча төлеп, элинден адамланы ара шахарны базарларына элтип тургъанды.

Совет власть тохташхандан сора бай тукъумдан болгъаны ючюн тутулгъанды. Илишаннга салыннган хапар барды. Сурат революцияны аллында жыллада алыннганды.

Революциядан сора мында кългъан байланы-бийлени Совет властьны къуллукъчулары туугъан эллеринден узакъ жерлеге кѣчюрген эдиле. Аланы бир къауумлары уа Дагъыстанда орналадыла. Анда Буйнакске шахарда жашап тургъандыла. Ол санда сиз бу сураттда кѣрген къызла да.

Быланы юслеринден айтханда уа, олтуруп тургъан эки къызны атларын тохташдыралмагъанбыз. Сюелгенледен сол жанындагъы Келеметланы Исмайылны къызы Мадинады. Билимли тиширыу эди. Аны туугъан къарындашы Шохайып, малкъарлыладан биринчи болуп, Социалист Урунуу Жигиги деген сыйлы атны алгъанды.

Кѣчгюнчюлюкню заманында Буйнакскеде тургъан таулуланы да Азиягъа ашыргъан эдиле. Келеметлары Къазахстанда Меркеге тюшедиле. Мадина анда, къарындашы бла чюгюндюрде ишлей, ауруп ългенди. Эрге бармагъан эди.

Европалы кийими болгъан къыз а Кючюкланы Марушады, эрге барып, юч къызы болгъанды.

*Келеметланы Аубекирни кызы Элмухан кызычыгы бла.
Сураг XX ёмюрню ал жылларында алынганды.*

Суратдаггы келбетли эр киши Аккайланы Хажы-Мырзады. Чегемден айтхылыкъ революционер. Совет власть тохташхандан сора тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлей тургъанды. Озгъан ёмюрню 40-чы жыларында репрессиягъа тюшгенди. Сурат XX ёмюрню 40-чы жылларында алыннганды.

Бу сурат халкъ Орта Азиягъа кѣчюрюлгенде алыннганды. Уллу къыйынлыкъ тюшюп, адамла ачдан, жалангачдан къутулур ючюн амалла излеп айланнганларында да, таулу кызла тизгинлерине бек сакъ болгъандыла. Иги тюрслеп къарачыгъыз, кѣп жылла мындан алгъа алыннган суратда къалай бир къууат барды, къалай сагъышландырады ол бизни.

Суратда: (солдан онга) олтургъанла: Барысбийланы Хаж-Исмаилны кызы Асият бла Орусбийланы Солтанбекни кызы Дауумхан. Сюелгенле: Къалабекланы Лейля бла Сотталаны Дауумхан.

Сурат XX ёмюрню 50-чы жылларында алыннганды.

Алгын заманда таулу эр кишиле къама, керох жүрютгендиле. Керох ючюн а эркинлик алгандыла: Нальчикге келип, мал кютгенде, аланы башха элlege, шахарлагъа элтип сатхан заманда, жаныуардан, гудучуладан сакълар ючюн, керох жүрютюрge эркинлик беригиз деп. Револуцигъа дери алыннган суратлагъа къарасанг, керох жүрютмеген хазна эр киши жокъду.

Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

Таулула не заманда да акъ шинли, ариу адамла болгъандыла. Ма бу сурат да анга шагъатды. Биринчи тизгинде олтуруп тургъанла (солдан онгнга): Махаметланы Сафият, экинчиси – Сюйюнчланы Асият, экинчи тизгин (солдан онгнга): Исхакъланы Фатима, Сюйюнчланы Фаття, Келеметланы Фаття, Барисбийланы Къубадий. Бу адамла кечгюнчюлюкню заманында Къзахстанда Талды-Курган областьны Къарабулакъ элинде жашагъандыла. Сурат да анда 1949 жылда алыннганды.

Сол жанындан биринчи Мамашланы Жюнюсю жашы Адилгерийди. Экинчиси да бу тукъумданды. Ол а Исмайлыны жашы Юсюпдю. Была экиси да къарындашладан туудыла. Чегем ауузундан Думаладандыла.

Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

*Сол жанындан экинчи князь Малкыарукъланы Ийнанукъ
жуукъларыны арасында
Сурап XIX ёмюрню ахыр жылларында алыннганды*

*Солдан оненга: Малкыарукъланы Асият, 2-чи бла 3-чю белгисиздиле,
Абалланы Айшат, Бийкыанланы Зарият
Сурап XX ёмюрно ал жылларында алынганды*

*Келеметланы Лиза.
Сураг 1950 жыл алынганды*

*Дудаланы Нюржан, Малкъарукъланы Асланбек,
Шакъманланы Гошур.
Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды*

*Бу алакат ариу тиширѡу
Малкѡарукѡланы Асланбекни кѡзы Жаннетди.*

Солдан оңенги: Малкъарукъланы Исламны кызы Жансурап, Къарамързаланы Тотап,
 Малкъарукъланы Исламны кызы Даута, тёртюнчюнчо аты белгисизди, Исламны юй бийчеси
 Барисбийланы Мисрхан, Малкъарукъланы Исламны кызы Фатима.
 Сурап XX ёмюрно ал жылларында алыннганды

Сурапта: ортада миллет кийимлери бла олтуруп турган эр киши белгили малкбар алим, назмучу Шахмырзаланы Сандди. Ол революция тохнашхандан сора Къырымда устанзаланы хазырлагъан педагогика техникумда юч жыл окъун, аны айырмалы бошاپ къайтхан эди. Къатындагъыла уа аны биргесине окъугъан шүхлардыдыла. Сурап 1927 жылда алыннганды.

*Тохаланы Локъман.
Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды*

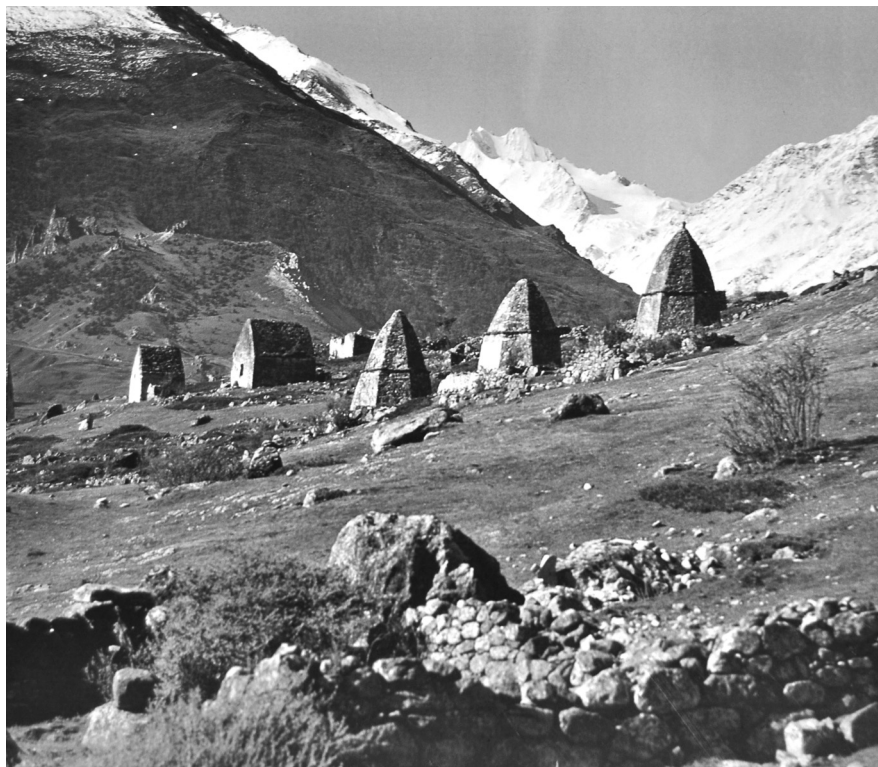
Чегем чучурла

Эски журтла

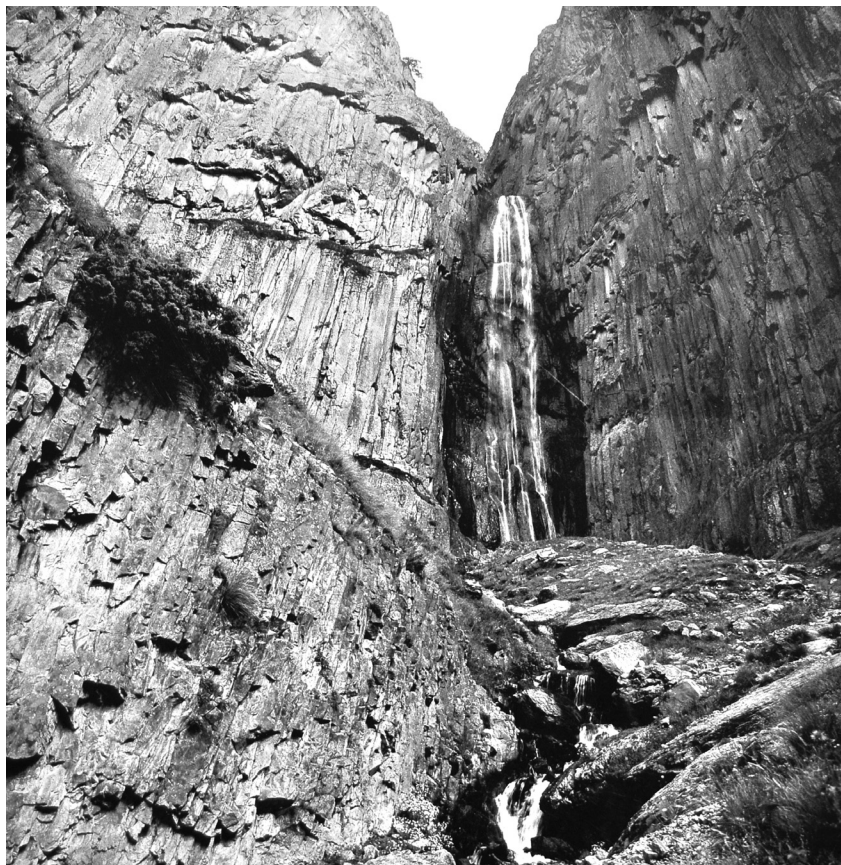
Оюлган юйле

Чегем кешенеле

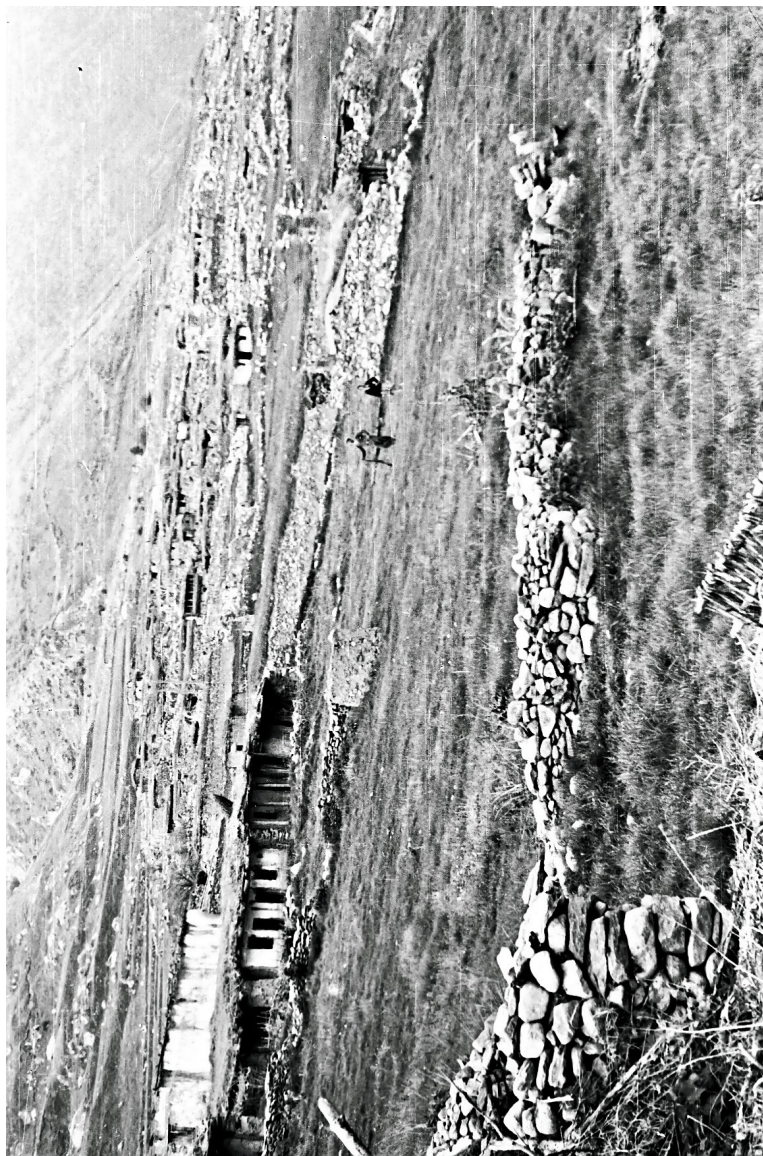
Мамашланы жашлары

Чучур

Ауушну къалаууру

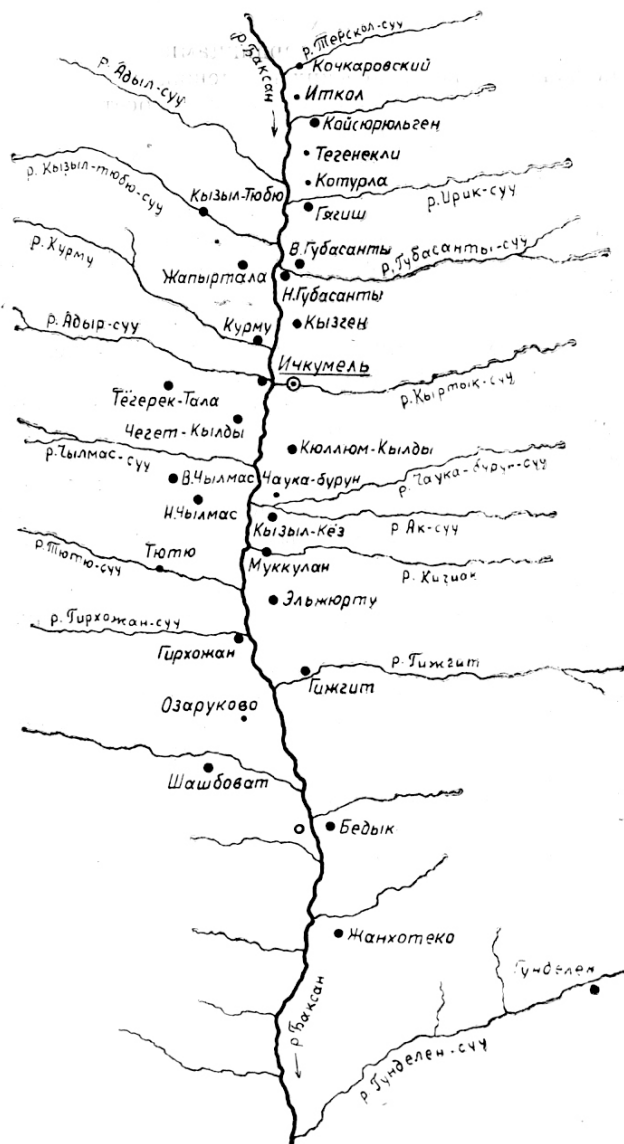

Эски Булунгу

Булунгѡучула ныгъында.
Кѡгѡчо.юкѡден кѡйтхан жыла.

БАХСАН АУУЗУ

АТИЙМА

Къауум жыл мындан алда онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында алыннган бир почта открытка тюшген эди къолума. Анда бурун заманлада ишленнген Кёнделен аягъындагъы кешенелени суратлары бар эдиле. Ала битеу да жети боладыла. Бир кешенени къатында эр киши сюеледи. Бийикликлерин тенгледиргенде, адамдан эсе ол юч кереден артыкъгъа бийик кёрюнеди.

Бирини уа оюлгъан жери барды. Анга эслеп къарасанг, ол къая ташдан ишленнгенин кёресе. Аллай ташла уа ол тийреде жокъдула, баям, тардан ташылгъан болурла. Ала уллу бийлеге неда аскер башчылагъа этилгеннге ушайдыла.

Кешенеледен хапар сора Кёнделеннге баргъанымда, анда бир къауум абадан адамгъа жолукъгъан эдим. Ол санда Малкъарланы Исхакъгъа бла Жашууланы Сейитге. Токъсан жылдан атлагъан акъсакълла эсгертмелени бийикликлери алты, кенгликлери уа беш метр бола эди, дейдиле.

Бу эки адам сабий заманларында алайлада бузоула кюте, кёп кере кешенелени ичлерине кирип, жауундан букъгъан-

дыла. Ата-бабадан кылып, ала бла байламлы хапарла да айтхандыла. Бирине энчи эс бургъан эдим.

Тамерланны аскерлери, битеу Азияны кыолгъа этип, он-тёртюнчю ёмюрню ахырында бу тийрелеге жетедиле. Бахсан аузуну адамлары ала бла кыаты сермешгендиле. Кыолунда сауут туталгъан эр кишилени барысы да кызауатха чыгъадыла. Ала арсланлача сермеше эдиле душман аскери бла. Алай азиячыла кыылыксыз кёп эдиле. Аланы кыыра тургъанлыкыгъа, толкыунлача, бири бирин алышып, ёшюн уруш этедиле. Таулуладан да аслам адам ёледи. Кыалгъанлары артха ыхтырыладыла.

Ол заманда тардан бир тиширыу, эр кишича кийинип, юсюнде да акъ жамычысы бла, жюзге жууукъ нёгери бла чыгъады. Ала, жел ургъанлай жетип, душман аскерни ортасына кирдиле да, узун бичакылары бла солуна-онгуна сермей, алларына тюшгенни кыырып тебирейдиле. Кыысха заманны ичинде иги кесеклерин жокъ этип, чакырылмагъан кыонакъланы Кёндеден сууундан иги да энишге кыыстайдыла.

Кюбесинде кюн таякылары жылтырай, акъ жамычылы тиширыу барындан да кыаты сермеше эди. Силдегени бла жаудан бирин тёнгеретмей кыоймайды. Аны алай этгенин кёрген душманла бетден бетге аны бла демлеширге базынмадыла. Сора бир кыаууму узакъдан садакыладан атып тебирейдиле. Ала жиберген темир бурун окыла терен кирген эдиле жигит тиширыуну санларына.

Алай ол жыгъылмады. Энишге ийилди, сол кыолу бла атны жалкыасындан кыаты тутду, онг кыолунда кыылычын да ычхындырмады.

Аны алай болгъанын кёрген нёгерлери жетдиле да, жауну кыолуна тюшюртмей, кеслерини башчыларын Кёндеден башында Жашырын-Дорбунлагъа элтедиле. Анда жараларына дарман салып, байлап да кюрешедиле. Жарсыугъа, кыаны аслам кетип, ол анда ёледи. Биле эдиле таулу кыызла атда жюрюй да, уруш эте да. Керек кюнде уа Ата журтларына кыалкыан болуп сюелгендиле.

Ким эди бу жигит тиширыу? Бир-бир абадан кенде-ленчилени араларында аны атын эсде тутханла бардыла. Ол санда биз башында сагъыннган Жашууланы Сейит да. Озгъан ёмюрню отузунчу жылларында (аны акъылбалыкъ заманыды) атасы бла Жашырын-Дорбунла тийресинде бичен ишлегенди. Бир кюн атасы Сейитни дорбуннга элтеди. Ол тийреледе борсукъла бар эдиле да, алагъа къапхан салыргъа.

Алайда тамата дорбуннга киреди, жашын да ары чакъырады. «Да бу уа оюлуп тура кёреме да, кел, болуш, ташларын жерине салайыкъ», - дейди. Жаш дорбуннга киргенде, къабыргъаны къатында ачылып тургъан къабырны кёреді. Ичинде сюеклери, узун чачы да бар эдиле. Сейит чачны къолуна да алады. «Тюклери сынып бара эдиле», - дейди. Ташланы жерлерине салып бошагъандан сора, атасы жашына къабыр кимники болгъанын, ол адамны атын, тукъумун, къачан, къалай ёлгенини юсюнден, халкъда жюрюген хапарны айтады. Бизге да ол тюз ол формада жетгенди.

Къабырны хапарын Малкъарланы Кусайны жашы Исхакъ да биз башында сагъыннганча айтхан эди. «Тиширыу Табыналаны Атиймады», - деген эди. Кёп болмай а урушну, урунууну да ветераны Ботталаны Окъуп да айтханды аны юсюнден. Аладан сора да болурла Атийманы хапарын билгенле.

Онтёртюнчю ёмюрню ахырында Тамерланны аскерлери бла сермешге артда Элек уруш дегендиле. Алай нек айтхандыла? Ол заманлада аскерчиле къазауатны кезиуюнде кеслерин сюнтюден, садакъ окъдан, къамадан сакъларгъа темир къалкъанланы хайырланнгандыла. Саут анга тийсе, артха чартлагъанды.

Таулула къалкъанны тышына къыл аркъанны чулгъагъандыла. Тёгерегине ууакъ тешикле этгендиле да, сахтиян баула бла аркъанны къалкъаннга бегитгендиле. Ол а элекге ушагъанды. Бахсан аузуну адамы аллай сауутланы биз айтхан кешенелени къатларында сермешде хайырланнган-

дыла. Элек уруш деп андан айтылгъаныны юсюнден хапар жюрюйдю.

Андан бери къауум ёмюр озгъанды. Тёлюле бир бирлерин алыша барадыла. Жигит къыз Атийманы аты уа бюгюн да халкъны эсиндеди.

Кёчгюнчюлюкге дери уа ол тийреледе болгъан малчыла, жолоучула, къабыргъа къайтып, алайда дууа окъуп, намаз этип болгъандыла. Андан къайтханлы ол иш тохтатылгъанды. Алай таулу къызны жигитлиги бюгюн да эсде турады.

Кешенелени юсюнден айтханда уа, халкъыбызны къалыубала заманларыны шагъатлары, Бахсан ауузну къалаурларыча, сюеле эдиле Кёндеден аягъында. Жауунланы жуугъанларына, желлени жалагъанларына, сууукъ боранлагъа кеслерин хорлатмай! Ишлей биле эдиле бурун заманланы усталары.

Жыйырманчы ёмюрню отузунчу жылларында кешенелеге къажау дагъыда бир жау келди. Ол а барысындан да кючлю эди. Анга уа, къая ташладан ишленнгенликге, кешенеле чыдамадыла. Жахиллик эди аны аты. Бир къауумла аланы ойдула, ташларын юйлерине ташып, хунала, журтла ишледиле. Аны бла тарыхыбызны бир кесегин жокъ этдиле.

Кешенелени къадарлары алай болду. Бир заманда уа ала жарым жюзден артыкъ эдиле деген хапар барды. Ала кимлеге, къачан ишленнген болур эдиле?

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ АТЫН АЙТДЫРГЪАН, АНЫ НАМЫСЫН КЁТЮРГЕН АДАМЛА

Революция, граждан урушу да бошалып, власть тох-ташхандан сора отузунчу жыллада сабийле школга ба-рып тебирейдиле. Бир, эки ай окъугъандан сора, элни оночулары келип, Орусбийланы тукъумдан сабийлени школдан кыыстайдыла. Артда уа репрессияла башлана-дыла – бирлерин тутадыла, бирлерин а журтларындан кёчюрюп тебирейдиле. Ишни алай болгъанын кёргенден сора: “Тукъумубуз тас болуп къалады”, - деп кьоркзуп, къалгъан къартлары оноу этдиле. Ала сабийлеге тукъум-ну тарыхын юретип башлайдыла. Бек башы Глымхан-дан. Андан башлап бу хапарны айтханнга дери онбеш ата

*Солдан оннга: Сафият , Забида, аналары (ата тукъуму
Кърымшаухалладанды), Мисирхан, Гюлжан ортада сюелген Науруз*

боладыла. Атларын да айта кетейик, Глымхандан сора Алтудхан, Къандауур, Мырзакъул, Алхаз эм Бахсанукъ барадыла. Бахсанукъда бираз тохтайыкъ. Анга Темир - Бахсанукъ деп да айтхандыла. Ол атада Сюйюнчлары бла Орусбийлары айырыладыла. Эки тукъум да Басханукъну кеслерине санайдыла. Бу хапарда Сюйюнчланы жанын къююп Орусбийланы юсюнден айтырыкъбыз. Бахсанукъну жашы Орусбий эди. Аны жашы Кючюк болгъанды. Ала Бызынгыда жашагъандыла. Онбешинчи ёмюрде, башхача айтханда, 1424 жылда Бахсан аузунда жашагъанла Эл-журт деген жерден Къарча бла бирге Къарачайгъа Къартжуртха кёчюп кетгендиле.

Андан сора ол тийреде кёп заманны ичинде адам жашамай тургъанды. Таула ичин къалын агъач басханды. Жаныуар кёп болгъанды. Орусбийлары Бахсан аузуна кёчер заманнга анда хал алай эди.

Кючюкню жашы Чепеллеу болгъанды. Ол гитче заманында окъуна аны атасы ёлгенди. Баям, ол заманда анга алты-жети жыл болгъанды. Къалай эсе да муну жашаууна къоркъуу тюшгенди. Жер бла байламлы болур эди деген хапар да жүрөйдю. Къысха айтханда, Чепеллеуге Бызынгыдан къачмай амал болмады. Ол заманда Гекки Чепеллеуню аталыгъы болгъанды, сора Жаппу, ол а Чепеллеуню атасы Кючюкню аталыгъы, экиси да Чепеллеуге къыз кийим кийдирип, кесин да ат боюнуна алып, ингир ала элден чыгъадыла.

Ол адамла, Чепеллеуню да алып, Чегемге келедиле. Анда Келеметлада тохтайдыла, ишни болушун айтадыла, ангылатадыла. Къонакъбайла да адетдеча къарайдыла, болушадыла. Чепеллеуню анасы Келеметлагъа жууукъ жете эди. Баям, ол адамла ары андан базынып баргъан болурла.

Азмы, кёпмю турады Чепеллеу Чегемде, алай бир зат шартды: Бахсан аузуна ол андан кёчгенди. Жаппу бла Гекки таймай аны жанында тургъандыла.

Чепеллеу бираз акъыл-балыкъ болгъандан сора Чегемден Бахсан аузуна уугъа жюрюп башлайды. Бирде анда кече къалып да тебирейди. Ол жерлени бек жаратады. Нёгерлери бла Бахсан аузунда жашау къуараргъа оноулашады. Шёндюгю Огъары Бахсан эл тийресинде уллу нарат агъачладан биринчи журтланы ишлейдиле.

Жашау да бара, Чепеллеу да юйдегили болады. Аны биринчи къатынындан төрт жашы болгъанды: Алий, Алхаз, Элмырза, Махаммет. Ала да ёседиле, уллу боладыла. Бу жашланы аналары ёледи. Чепеллеу къартайгъан да этген эди. Ол дагъыда юйдегили болады. Аны экинчи къатыны Дюгерден Къарабугъаланы къызлары эди. Ала да ол жанында бийледен болгъандыла. Аты Мёлеханды. Бу экисинден бир жаш тууады. Анга Исмайыл атайдыла. Бу жаш къуру тукъумуна неда жамауатына угъай, битеу да миллетине жарагъан адам болгъанды. Бахсан аузун ол сакълагъанды. Тёбен жанындан Хадаужукъ улуну адамлары, тау артындан эбизеле Бахсан аузуна ие болургъа кёп кюрешгендиле. Алай Чепеллеуню жашы Исмайыл аланы ол муратларын юзгенди. Халкъда анга темир адам деп да айтхандыла. Орусбийланы кеслери араларында анга уллу Исмайыл дейдиле.

Жашай баргъан заманда, Чепеллеу да ёледи, Исмайыл да жетген жаш болады. Малгъа, мюлкге оноу этерге тюшген заманда жашланы араларында къаугъа чыгъады. Исмайылны анасы башха болгъаны себепли, къарындашла аны басынчакъларгъа кюрешедиле. Болсада, бу алагъа хорлатмайды. Жигитлиги, акъылы да болгъан жаш эди Исмайыл.

Ала муну ёлтюрюрге излейдиле. Бир кюн аны атын урлатадыла, асыралып тургъан, сейирлик атын. Бек ачыу этген эди Исмайыл анга. Бир кече уа къычырып аны тышына чакъырадыла. Бу анасына къарайды: “Не этейим”, - дегенча. “Сен Къарабугъаланы къызларындан туугъанса, Орусбийланы Чепеллеуню жашыса. Неда болсун, намысынгы жойма. Бар! Къоркъгъан сенден къоркъсун, сен мында иесе!” - дейди Мёлехан.

Исмайыл чыгъады. Бугъуп тургъан биреулен аны къаты зат бла башына урады. Къычырыкъ, хахайгъа терк окъуна эл жыйылады. Исмайылны Тилладан бир антлы шуёху болгъанды, ол да жетеди. Халны кёргенден сора, Исмайылны ёлген сунады. Махамет а, Исмайылны бир къарындашы, алайда сюелип болгъанды: “Ай аман а кесинги ёлтюртюп къойдунг ушайса да”, - дейди. Тил улу Махаметге бурулуп: “Бу сени ишинг болур?” - деп, Исмайыл жанлы болуп, къама бла уруп, аны алайда ёлтюреди.

Ким биледи? Махаметни гюняхы да болмаз эди. Алай къарындашлары араларында гурушхалыкъ болгъаны элге эрттеден жайылгъан эди. Тилланы жашлары да Исмайылны бир бек суйген, керти адамы болур эди ансы, аллай иште адам къалай базиналыкъды?..

Адамла Исмайылны юй ичине кийиредиле, тапчаннга жатдырадыла, аны сау этерге терк окъуна эчгини кесип, аны аш орнун къарын богъу бла Исмайылны башына къашлап, байлайдыла.

Азмы-кёпмю жатды Исмайыл ол халда, алай ол этген дарман аны башында сыннган сюеклерин тап къайнатханды. Мыйысына заран болмагъанды, урулгъан жери чунгурлай къалгъанды. Исмайылны башында чунгуруна бир чолпу суу сыйыныучу эди деп, хапар алайды.

Чепеллеуню эки жашы Элмырза бла Алхаз, ишни къалай болгъанын кёргенден сора, ёлген къарындашларындан бир жаш къалгъан эди да, аты да Мусос, аны да алып, Къарачайгъа кетедиле. Ала Тебердиде тохташадыла, сейирлик жашау да къурайдыла. Болсада тау элlege кире туруучу эмина Элмырзаны бла Алхазны аямайды. Аны юсюнден эски жырда да былай айтылады:

Орусбий улу жигит Элмырза ёлдю эсе,
 Майорланы, Тау Артына элтип, ким сатар?
 Суйген балам гитче Алхаз ёлдю эсе,
 Алтынлыны сылап-сыйпап, ким атар?

Элмырза бла Алхазны къадарлары алай болгъан эди.

Махаметни жашы Мусос эминадан къутулады. Артда аны Исмайыл кеси, Тебердиге барып, алып келгенди. Юйюнден, малындан да юлюш чыгъаргъанды. Юйдегили да этгенди. Бююнлюкде Орусбийлары юч атауул боладылада, бирлерини башлары олду. Алагъа Мусослары да дейдиле. Къысха айтханда, Мусосну туудукълары бир атауул боладыла. Башында айтханыбызча, Мусос Чепеллеуню жашындан тууады. Мусос тынч адам болгъанды. Кесине уа “къойкют Мусос” дегендиле. Къойла кютюп тургъанды. “Къойкют Мусос тюбюбюзню жыялмаз. Мурдар Исмайыл тюбюбюзню жыяргъа уялмаз”, - деп жырда алай айтылады. Чепеллеуню кесини жашлары Алий бла Исмайылдан бирси эки атауул жайылгъанды.

Чепеллеуню бир жашы ёлгенди, экиси Къарачайгъа кетдиле, анда ауушдула. Бахсан аузунда бек таматасы Алий бла бек гитчеси Исмайыл къаладыла. Болгъан жерлеринден, малларындан да юлюш чыгъарып, экиси да тынч, ырахат жашап турадыла. Башында айтханыбызча, Мусосну да келтиредиле.

Исмайыл бек жигит болгъанды. Анга темир адам дегендиле. Бир жол жумуш бла ол Ставропольгъа жарым патчаха баргъанды, жангызлай. Жарым патчах анга бек сейир этгенди. “Сени жауларынг кёпдоле, бир нёгеринг окъуна болмай биргенге нек айланаса?», - дегенди. Ол заманда Орусбий улу, къамасын къынындан чыгъарып: “Мени нёгерим буду», - деп полгъа ургъанды. Ёттюр адам болгъанды Чепеллеуню гитче жашы Исмайыл. Бир затдан къоркъуп, артха турмагъанды.

Жашай баргъан дуняда Исмайыл юйюр да къурайды. Аны эки жашы болады Мырзакъул бла Келемет. Исмайылны къатыны Чегемде Барысбийладан эди.

Уллу Исмайылны жашлары Мырзакъул бла Келемет, сыбызгъыгъа бек уста болгъандыла. Ала кеслери къурашдыргъан аскер тартыула бар эдиле. Келемет а жыя къобузну да уста сокъгъанды, кеси да пелиуан болгъанды дейдиле. Андан сора да ол уста, мараучу эди. Была Бахсан тарында мал да жайгъ-

андыла, кьолайлы да болгъандыла. Бахсандан тышында да байламлыкъ жюрюте тебирегендиле. Алай Бахсан аузуна Хадаужукъ улуну да кёзю къарай эди. Анда жашагъанланы кыыстап, ол тийрелеге кеси ие болургъа умут этеди. Исмайыл аны унамайды. Ол жерле анга атасындан кьалгъан эдиле.

Бир жол Хадаужукъ улу жыйыны бла Орусбий улуну жерине киреди... Аланы санында Чегемден Келеметланы Тогъузакъ да болгъанды. Сейирлик учу эди.

Хадаужукъ улу аскер жыйыны бла Исмайылны жашагъан жерине келеди. Жагъа тюзде аны маллары кюте боладыла. Чакъырылмагъан кьонакъла алайда тохтайддыла, атларын кишенлейдиле, сора малланы араларында Орусбий улуну жети жыл асыралгъан бир ийнеги бар эди да, аны тутадыла да, союп, шишликле этедиле, артыгъын да къазаннга саладыла. Кеслерин бек эркин жюрютедиле. “Бизге тиерге ким базыныр”, - дей болур эдиле. Алай Исмайылгъа «Темир адам» деп бош айтылмагъанды. Ала келген заманда, ол юйюнде болады. Орусбий улугъа кьуугъун келеди, ишни, халны билдиреди. Ол заманда Исмайыл мужурасын да алып, Хадаужукъ улуну аскери болгъан жерге барады. Анда болгъан ишни кёреді, сора алагъа айланып, айтады: «Сиз ол кёк кьубаны къанын тёкгенигиз кибики, мен да бир бёлегигизни къанын тёкмесем, Къарабугъаланы Мёлеханнга чыгыр башлы кыыз болуп туугъанма». Ол алай айтып, орталары бла озуп кетгенде, анга тиерге бир адам базынмагъанды. Арлакъда аны гитче жашы Келемет сакълап болады. Экиси да сыртха чыгъадыла. “Энди бизге бюгече жукъу жокъду. Бу жол быланы амал этип хорламасакъ, тынчлыгъыбыз болдукъ туйюлдю», - деди Исмайыл жашына. Сора ала кьургъакъ чырпыла жыйдыла да, сыртны юсюнде кёп жерледе от этедиле. Чакъгыч бла, кьуу бла от тиргизгендиле. Аланы кёргенле кече узуну жукъусуз чыкыгъан болур эдиле. Андан сора да Келемет сыбызгыны сокыгъанлай тургъанды.

Танг аласы аз жарый келген заманда, Келемет атасына сорду: “Айт, энди мен не этерикме?”

- «Бек биринчиден Келеметланы Тогъузакъны ур да, къашла. Экинчиден а Хадаужукъ улуну ур, ёлтюрюрча угъай, жаралы этип къой, къалгъанларындан да агъызалгъанынгы агъыз».

Келемет да атасы айтханлай этгенди. Тогъузакъны терек тюбюнде жатып тургъан жеринде ёлтюреди. Хадаужукъ улуну акъ кийими болгъанды, аны уа инбашына уруп, жаралы этгенди. Ишни халын кёргенден сора, аскер жаралы болгъан таматаларын да алып, тардан энишге къачадыла.

Исмайылгъа сванлыла келип болушхандыла, дегенле да болгъандыла. Алай, ала кеслери да Бахсан аузуна бийлик этебиз деп кёп кюрешгендиле. Тау артындан бери ётюп, къошлада адамланы ёлтюрюп, малланы сюрюп да тургъандыла, Исмайылгъа болушургъа аланы бир тюрлю сылтаулары жокъ эди. Орусбийлары артда ала бла байламлыкъ да жүрютгендиле. Энди ол а кечиракъ болгъан ишди.

Уллу Исмайылны тамата жашы Мырзакъулну къатыны Шакъманланы Къаншаубийни эгечи эди. Аланы төрт жашлары болгъанды: Исмайыл, Асланбек, Хамзат, Махай. Бир къызы Малкъарукъланы Исхакъгъа баргъанды.

Орусбийланы Мырзакъулну жашы Исмайылгъа гитче Исмайыл дегендиле. Малкъар халкъны атын айтдыргъан жашларындан бири болгъанды ол. Аны юсюнден И.Иванюков бла М.Кавалевский “Вестник Европы” журналда басмаланган “Эльбрусну этегинде” деген статьяларындан бир юлгюле келтирейик:

“Таулу халкъны арасында Исмайылны намысы бек жүрюйдю, аны танымагъан, аны юсюнден эшитмеген анда хазна жокъду»... “Аны уа Исмайылдан тынгылы киши этерик туююлдю, ол хар ишде да алчыды”. «Аны юсюнден алай айтадыла. «Тепсегенде, къобуз сокъгъанда да анга жетген жокъду. Жигитлиги бла да кишиге оздурлукъ тоуююлдю. Аны бла бирге уста гюрбежичиди, чурукъла тигеди, агъачдан да абери ишлерге бек устады. Бий халкъын бек сюеди. Оздургъанмы эте болур дегенча, алай махтаиды. Бийме

деп, кесин кётюрген, халкъдан айырылгъан адам тюйюлдю. Исмайыл къобуз согъуп башласа, аз-аздан аны уллу арбазы адамладан толады».

Мырзакъулну жашы Исмайыл кеси заманында битеу Кавказда да бек белгили эм сыйлы адамладан бири болгъанды. Аны юйюне кёп миллетлени келечилери келгендиле. Исмайылны къонакъбайлыгъын сынагъандыла. Ол санда оруслула, ингилизлиле, венгерлиле, италиячыла, поляклыла эм кёп башхала. Аланы араларында белгили адамланы атларын айтыргъа боллукъду: алимле, суратчыла, композиторла, жазыучула: С.Танеев, М.Ковалевский, В.Миллер, Н.Динник, Н.Пастухов дагъыда алача кёпле.

Гитче Исмайыл чынтты халкъы сюйген жаш болгъанды. Миллетини аллында аллай даражагъа жетерге кёп адамны къолундан келмегенди. Исмайыл ёлген заманда миллет анга къамичи сыйыт этгенди. Жамауат анга жыр къурагъанды.

Орусбийланы Исмайыл ёлдю эсе,
Уллу Бахсандан сууукъ хапар келди эсе,
Бетден-бетге чубур перданны ким атар?
Иноковха сюрюп, къаражух ёгюзлени ким сатар?
Эрикгенден эрикгеннге жыя къобузну ким тартыр?
Таш орталада къызыл будай битдирген,
Жарлылагъа немис ийнекле кютдорген,
Халал мюлкю бла элде жарлыланы тойдургъан.

Аллай эди Мырзакъулну жашы Исмайыл.

Орусбийланы тукъумда бу эки жаш уллу Исмайыл бла гитче Исмайыл, бек белгилиле болгъандыла. Тукъумну тарыхын иги билмегенле аланы ажашдырып къоядыла. Бири этгенни бирине айтадыла.

Жырда айтылгъан немис ийнеклени уа уллу Бахсанга Махай келтирип болгъанды. Ол Мырзакъулну бек гитче жашы эди. Ийнекледен сора да тыш къыралладан итле,

киштикле, тюрлю-тюрлю тауукъла, къудоругъа, бурчакъгъа дери окъуна келтирип болгъандыла. Орусбийланы парийлери деп ыстауатны сакълагъан уллу итле болгъандыла. Саудогерчиликге Махайны усталыгъы бар эди, кѣп жерледе айланган эди. Бахсанда, юйюнде олтуруп тургъан жеринде, тышындан аны ушкок бла уруп ѳттюредиле. Къатын алмагъан эди.

Мырзакъулну экинчи жашы Асланбек эди. Таулуладан биринчи полковник чынны ол алгъанды.

Мырзакъулну Хамзат деген жашы Голландиягъа барып, анда бишлакъ этген жерледе айланып, юйренип, рецептлерин да алып, алай къайтханды. Артда Асланбек да, ол да Жанхотия тийрсинде бишлакъ завод ишлегендиле. Чыгъаргъан продукцияларын Тифлисге дери элттип, сатып тургъандыла.

Хамзат ѳлгенден сора, заводну юсюнде туруп, къараргъа адам болмагъаны себепли, Орусбийлары аны Мамашлагъа сатхандыла. Къатыны сабийлери бла да сурадгагъы аскер кийимлери бла тургъан жаш Хамзатны жашы Ибрагимди. Орус аскерде полковник чыннга дери кѣтюрюлгенди. Революция заманда Нальчик округу начальникни заместители болуп тургъанды. Граждан уруш бошалгъандан сора тутхандыла. Ростовда илишаннга салгъандыла. Ол Абайланы Мусосну киеую эди. Тѳрт къызлары бла эки жашлары болгъанды. Бир жашы лейтенант чыны бла Уллу Ата журт урушха киргенди, андан къайтмагъанды. Экинчиси Москвада устаз болуп, ишлеп тургъанды. Ауруп ѳлгенди, юйдегиси болгъанды.

Алайды да, Орусбийланы Мырзакъулну миллетибизни атын айтдыргъан юйюрю болгъанды. Жарсыугъа, аладан бизни тийреде бир эр киши урлукъ къалмагъанды. Жаланда Исмайылны жашы Асланбекни туудугъу Тюркге кетгенди. Аны къадарындан билгенибиз жокъду.

Орусбийланы Мырзакѡлну жашы Исмайыл

Орусбийлада той.

Мырзакъулну жашы Исмайыл, анасы, эгечлери бла

*Орусбийланы Хамзатны жашы Ибрагим,
патчах аскерни полковниги,
юй бийчеси Абайланы Мусосну кызы Соня эм сабийлери*

Асланбекни жашы Исмайыл, юй бийчеси эм жашы бла

ЧЁПЕ

Орус патчах Кавказны бийлегенден сора, XIX ёмюрню экинчи жарымында, мында жашагъан бир-бир миллетлени араларында чекле тохташдырылгъандыла. Орусбийлары бла сван князла Дадашкелианийлени араларында, Бахсан ауузда уллу жайлыкъла ючюн даулаш баргъанды. Патчахны адамлары ол иште къарагъан заманда Орусбий улуна да соргъандыла, чек къалайданды деп. Ол а былай айтып къойгъанды: “Эки миллетни араларын таула бёледиле. Чек да аны юсю бла барады. Таулары ары жаны - сванлыланы, бери жанлары уа - таулуланы”, - дегенди. Болсада патчахны адамлары ол жерлени сванлы князь Мырзакъан Дадашкелианийге ётдюрюрге деп оноу этедиле. Ол жайлыкълада уа бир ненча минг къой жайда кечинип болгъанды. Жерни багъасын а таулула биле эдиле...

Ол заманда Орусбийлары жыйылып, жерни ыгчындырмазгъа амал излеп башлайдыла. Жер кертиси бла да таулуланыкъы эди. Дадашкелианийле уллу бийле эдиле. Орус патчах аланы кеси жанлы этер ючюн, бир зат бла алдайым деп, ол жерни алагъа ётдюрюрге андан оноу этген эди. Мырзакъанны уа Салдатхан деп эгечи болгъанды. Сора тукъум таматала жыйылып, аны Орусбийлагъа алып, ол сылтау бла уа жерлени сакъларгъа деп келишедиле.

Салдатхан акъылы, билими да болгъан ариу тиширыу эди. Анга да тийишли адам керек эди. Сайлау Адилгерийде тохтайды. Ол Уллу Исмайлыны жашы Чёпелеуден тууады. Орусбий улу да чырайлы адам болгъанды. Къыз да аны бир кёргенлей жаратады. Эки жаны да келишип, Салдатхан бла Адилгерийни бир юйорлю этедиле.

Адилгерийге Сванетияда жашаргъа керек болады. Ол дин ахлусу адам эди. Шериатны жорукъларын тийишлисича тамамлагъанды. Сванлыла уа христианлыладыла. Ала да кеслерича динлерин жюрютгендиле. Жангы къошулгъан

адамны да христиан диннге бурургъа деп таукел боладыла. Алай бла киеуню бойнуна таш жор тагъадыла.

Кюнлени биринде, Адилгерий, жорну да черекге быргъап, къачады. Тардан ётген жерде жетип, тутуп Орусбий улун артха къайтарадыла. Эртте-кеч болсада, жаш журтуна кетеригин ала ангылайдыла. Биринчи сабийинг туугъунчу къал деп тилейдиле андан. Биринчи сабийлери къыз болады. Андан сора ала Бахсаннга кёчедиле.

Бахсан аузунда сванлы келинге Жаннетхан дегендиле. Таулула анга бек хурмет этгендиле, ариу кёргендиле. Адилгерий бла аны бир жашлары бла тёрт къызлары болганды. Таулу жашдан бла эбизе къыздан сабийле аламат ариула болгъанларыны юсюнден хапар бюгюн да жюрюйдю. Ала Нальчикде юй алып, анда жашап тургандыла. Жаннетхан муслийман адетлени жюрютгенди. Алай динин а алышмаганды. “Мен Ислам динни бек сюеме, жаратама алай кеси диними алышсам, тау артында къарындашымы сыйы тюшерикди”, - деп унамаганды. Ёлген да Нальчикде этгенди. Жаннетханны асыраргъа Тау артындан 100 адам келген эди. Биринчи кюн къара, экинчи кюн акъ кийимле кийгендиле ала. Тёрелери алай эди, ёлюкню жуугъаннга уа уучха сыйынмагъан бир алтын бергендиле. Ол адам Жаннетханны жуугъанда, аны чачында алтын жор тапханды.

Осуятына кёре, Жаннетханны Огъары Бахсанда асырагъандыла. Болсада, тау артындан жууукълары келип, кече бла къабырны къазып, ёлюкню алып кетгениле. Дадашкелианийле сыйлы гинязла эдиле. Къайда ёлген адамларын да журтларындагъы тукъум къабырларында бастырып болгъандыла. Бу жол да ёлгенни осуятындан эсе, тукъум тёрелерин бийик кёргендиле.

Башында айтханыбызча, Орусбийланы Адилгерийни жангыз жашы Чёпе 1904-1906 жыллада бардырылгъан орус-япон урушха къатышхан жашларыбыздан бириди.

1904 жылда 3 апрельде урушха барыргъа ыразылыкълары болгъанла Нальчикде жыйыладыла. Ол кюн патчахха

кертиликге ант этедиле. Анда Малкъардан, Дюгерден, Ингушетиядан, Чеченден, Къабартыдан урушха барлыкъла Прохладнагъа келедиле. Аладан Терк-Къобан полк аскер бѣлном къуралады. Аскерчилеге керохла бла бешатар уш-кокла бередиле. Андан сора да, айтханыбызча, хар бирини да белинде къамасы эм узун бичагъы болгъанды. Алайдан жашла урушха кетгендиле.

Жарсыугъа, таулу жигитлени юслеринден кѣп къагъыт сакъланмагъанды. Болсада, ала барысыда къызыу сермеш-леге къатышхандыла. Этген жигитликлери ючюн сыйлы сау-гъалагъа да тийишли болгъандыла. Алтаулан а патчахны бийик аскер орденлеринден бири - Георгийни жору - бла саугъалангандыла. Ала бу адамладыла: Чегемден Келемет-ланы Къаншаубий, Аушигерден Абайланы Зулкъарний, Кенделенден Акъайланы Жюнюс, Бызынгъдан Чочайланы Эгеу, Огъары Малкъардан Асанланы Хажимурат бла Зам-майланы Алий.

Тогъузунчу февральда 1905 жылда къызыу сермешлени биринден Орусбий улу Чѣпе къайтмай къалады. Къазауат-дан да къайтмай, жесирге тюшгенлени санында да ол табыл-магъанындан сора, аны ѳлген сунуп къойгъандыла.

Болсада Орусбий улу Орус-Япон урушдан сау-саламат къайтханды. Келгенлей, бираздан Огъары Малкъардан Ша-ханланы Таукъанны къызы Жан бла юйор къурагъанды. Аланы алты сабийлери болгъанды. Чѣпе 1915 жылгъа дери Тѣбен Бахсанны старшинасы болуп тургъанды. Онсегизин-чи жылда уа жамауат аны элни комиссарына айыргъанды.

Орусбий улун 1927 жылы апрель айында тутхандыла. Ол заманда Чѣпе орта къолайы болгъан эллиге санала эди. Аны жети ийнеги, эки жыйырма къою, эки да эшеги бол-гъанды. Алай болгъанлыкъгъа, Орусбийлары бий тукъум-гъа саналгъандыла. Чѣпени тутханларыны да баш сылтауу, баям, аны бий улудугъу болур эди.

Совет властьха зараны жетмегенликге, аны жиберирге деп тутмагъан эдиле. 1927 жылда, биринчи июльну кечесин-

де, Край-Тройканы оноуу бла Орусбийланы Адилгерийни жангыз жашы Чёпе, Орус-Япон урушха къатышхан жашларыбыздан бири, илишаннга салынады...

Сабийлеринден а алыкъа акъылбалыкъ болгъаны уа жокъду. Тюз да ачдан ёлгенлей, бир кызы бла эки жашчыгъы ёледиле. Аланы туугъан эллеринде асыраргъа окъуна къоймайдыла. Заюково элде бастырыргъа тюшеди. Аланы уа кимге заранлары жетген болур эди? Адамы тутулгъаннга уа ол заманда болушургъа хазна адам базынмагъанды.

Бу юйюрню кыйынлыкъ кёрююю аны бла бошалмагъан эди. 1935 жылда сау кългъанлары, Чёпени юй бийчеси Жан бла юч жашы Мурат, Аныуар эм Тенгиз Орта Азиягъа кёчюрюледиле.

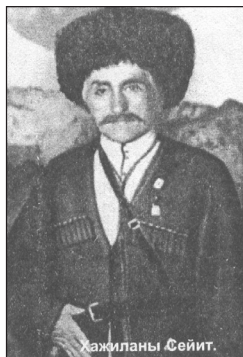

Орусбийланы Чёне

ЖОЛ УСТАЛА

Хажиланы Таука.

Хажиланы Сейит.

Тилланы Хажи

Толгурланы Ибрахим.

Байдаланы Ибрахим

Къара бла Хазар тенгизлени араларында жюзле бла километрлеге созулгъандыла Кавказ таула. Аланы ичлеринде бек айтхылыгъы, деменгилиси уа, айхай да, Элбрусду. Ол Европаны да бек бийик таууду. Ёмюрледен бери да аны терегинде жашап келеди бизни миллет.

1829 жылда 21 чи июльда генерал Эмануэльни илму экспедициясы Элбрусха тебирейди. Ол санда жол устала Сотта-

ланы Ахыя бла кърачайлы жаш Хачирланы Хыйса да болгъандыла. Тёртеулен болуп тауну чукуюна жете баргъанлай, экеулен кърарыусуз боладыла. Аланы жанларына къркыуу тышеди. Ол заманда Ахыя, аланы алып, энишге тебирейди. Хыйса уа Элбрусну тѣпшесине чыгып къайтханды.

Хачир улу кърачайлы тѣююлдю дегенле да бардыла. Алай аты айтылгъан генерал Эмануэль акъыллы киши эди. Бийик тауну башына жол кѣргюзтюрге, аны къатында жашагъанланы кѣююп, узакъ тызледен, ол тийрелеге ъмюрде аягы басмагъан адамны уллу магъанасы болгъан экспедициягъа аллыкъ тѣююл эди. Терс оюмтулагъа ол затны сагышын этерге тийишлиди.

Сотталаны Ахыя уа ѳрлей-ѳрлей тургъанды Элбрусну башына. Онтогъузунчу ѳмюрню ахырында Англиядан Бахсаннга бир къауум адам келедиле. Таугъа чыгъаргъа тебигенлеринде, аланы биргелерине Орусбий улу жол кѣргюзтюрге Ахыяны да жиберген эди. Ол кѣонакъланы тау башына чыгъарып къайтханды. Ол заманда анга 86 жыл болгъанды. Аладан сора да, жол усталаны араларында атлары тарыхда кългъан жигитле кѣпдюле. Ол санда Орусбийланы Бачан, Хажиланы Сейит, Жыжыу, Тилланы Юсюп, Акаш, Байдаланы Мухаммат, Ибрахим, Дыдый, Толгъурланы Ибрахим, Мергиани Леуан, Жашпуланы Исмайыл, Курданланы Сейит, Залийханланы Чокка, Хажи эм дагъыда кѣп башхала. Бютюнда революциядан сора ала жюзле бла адамлагъа жол кѣргюзтюп, Минги таугъа чыгъаргъандыла. Аланы кѣбюсюню къадарлары жарсыулу болгъандыла. Бир къауумун эсге тышорейик.

1911 жылда июльда Элбрусха чыгъаргъа Владикавказдан Огъары Бахсаннга бир къауум адам келедиле. Ол санда аты айтылгъан революционер Сергей Миронович Киров да. Ала Орусбийланы Наурузну юйюнде юч кюн турадыла.

Ол кезиуледе Россейде бола тургъан ишлени юслеринден Науруз Киров бла кѣп ушакъ этгенди. 29 июльда уа Орусбий улу Терскългъа дери кѣонакъланы кеси ашы-

рады. Андан ары уа биргелерине Хажиланы Сейитни бла Жыжыуну жибереди. Ала Сергей Мироновични Элбрусну башына чыгъарып къайтхандыла.

Киров кетгенден сора, Науруз жууукъ адамларын жыйып: «Бу бизге ахшылыкъ бла келген адам туююлдо. Ол айтханлай болса, Россейде уа бусагъатдагъы хал анга ушап турады, къара халкъ бай-бий дегенни бирин къоймай къырлыкъды. Ары дери башыгъызны оноуун этерге кюрешигиз», дегенди.

Элбрусха жол кергюзтюучюлени сыйлары революциядан сора бютюнда кётюрюлген эди. Алагъа къыралны жанындан уллу эс бурулгъанды. Сёз ючюн, Тилланы Юсюпге Губасангъыда, Хажиланы Сейитге Тегенеклиде юйле ишлеп берген эдиле. 1927 жылда Калинин Минги тау тийресине келгенде, Сейитни юйюнде къалгъанды, эчкилерин саууп, сют ичип тургъанды. Сейитни тамата къызы Таужаннга уа, кюлде гыржын биширтип, аны бек скойюп ашагъанды. Кесине да алтын бууун сагъат берген эди.

Жол усталаны: араларында Сейит, даражасы жюрюген айырмалыладан бири эди. Ингуш, дюгер тиллени да билгенди. 1941 жылда тамата жашы Газот урушда эди. Анга да къарамай, Сейитни, аны экинчи жашы Омарны да ол жыл декабрь айда тутуп кетедиле. Немец бу тийреге жууукълаша башлагъанда, тутмакъланы Каспий тенгиз тийресине кёчюредиле. Анда бара тургъан жеринде Сейит къарыусуз болады да, солдатла муну арбагъа миндиредиле. Тутмакъла алгъа кетедиле, арба уа артда къалады. Омар атасына, ызына бурулуп, къарай-къарай барады. Арба, тынчдан-тынч келе, къарап кёрмезча артда къалады. Ингир ала тутмакъла солургъа олтургъан жерге арба да жетеди. Алай Сейит анда жокъ эди. Омар аны кёргенден сора, асыры къыйналгъандан, ол кече окъуна жюреги жарылып ёлгенди.

Сейитни уа солдатла, артха къалдырып, кечиндирип, ёлтюрюп къойгъандыла. Къартланы, къарыусузланы алай эте баргъандыла.

Айырмалы жол усталадан бири Мергиани Леуан болганды. Ол эртте окбуна, тау артындан келип, Терскъолда Къочхарланы Бапшашны юйюнде турганды. Малкъар тилге да юйренип, бек ариу сёлешгенди. Къочхар улу ауруп ёледи да, бираздан ол аны юй бийчесин алады Аланы юч сабийлери да болады.

Леуан да кёп адамгъа жол кёргюзтюп, Минги тауну башына чыгъарганды. Репрессияланы заманында тутулуп, ол да андан къайтмаганды.

Озгъан ёмюрню 20-чы-30-чу жылларында атлары айтылгъан жол усталаны санында къарындашла Байдаланы Мухаммат бла Ибрахим да болгандыла. Мухаммат эсгериучю эди: «Колхозну эшеклери бла «Онбиреуленни ышыгъына» кёп къурулуш материалла ташыгъанбыз. Андан ары уа адамланы тауну башына чыгъарып тургъанбыз. Бир жерикде уа эшекле, кюлге батып, чыгъалмай, бек кыйналыучу эдиле», деп. Мухаммат узакъ ёмюр жашап, Азиядан къайтхандан сора 1975 жылда Элбрусда ёлгенди.

Ибрахим да кёп жыйынны чыгъарганды Минги тауну башына. Аны бла баргъанладан бир адам да ачымай къайтханды ызына. Бир жол таугъа ёрлеп келгенден сора: «Бюгюн Элбрусну башына жете баргъан жерде, буздан кыйырлары къарап, таш болуп тургъан жонулгъан агъачланы кёрдюм. Сора халкъда эрттеден бери жүрюген Нух файгъамбарны кемеси Минги тауда тохтагъан эди деген хапар кертиди», дегенди ол.

Ибрахим революцияны заманында кызылланы санында акъ аскерлеге къажау уруш этип турганды. Чеченни жеринде юч ай къуршоуда тургъаныны юсюнден хапар айтыучу эди. Коммунист да болганды. Алай а диннге къаты берилген адам эди. Оразасын, ууахты намазын къоймаганды. Бир ауукъ заманнга Элбрусда эл советни председатели болуп турганды. Намаз этгенин билгенден сора Байда улун райкомну бюросуна чакъыргандыла: «Партиядан, динден бирин сайлап дегенлеринде: «Мен бюгюннге дери да Ал-

лахха къуллукъ этгенме, мындан арысында да аны бардыр-лыкъма», - деп, партбилетин столгъа салып кетгенди.

Ол заманда уа алай айтыргъа уллу кишилик керек эди. Кёчгюнчюлюкню заманында ол Алма-Атада эфендилени таматаларыны экинчиси болуп тургъанды. Елген да анда этгенди.

Урушну аллында жыллада таугъа айырмалы жол кёр-гюзтючюлени араларында бызынгылы жаш Толгъурланы Ибрахим да болгъанды. Ол да кёп жылланы Минги таугъа адамланы чыгъарып тургъанды.

Толгъурланы Ибрахим 1942 жылда урушха кетип, андан къайтмай къалгъанды. Башында сагъынылгъанладан сора да, кёп жигит таулу жаш, жол устала болуп, адамланы Элбрусну башына чыгъарып тургъандыла. Бюгюнлюкде да кёпцюле аллайларыбыз.

ЖИГИТ КИЧИБАТЫР

Будайланы Кичибатыр

Империалист кыралла, адам къоранчлагъа да къарамай, бир бирлерини жерлерин сыйырыргъа къаты кюрешгендиле. 1904 жылда аллай уруш Россейни бла Японияны араларында башланады. Къанлы сермешледе эки жанындан

да кѣп адам къорайды. Бу урушха таулу жашла да къатышхандыла. Ол санда Огъары Бахсандан Будайланы Къайгырмашны жашы Кичибатыр да.

Урушха кетерик жашла 3-чю апрельде Нальчикде ант этедиле, тѣртюнчюсюнде уа Прохладнагъа жыйыладыла. Ол кюн алайда Дюгерден, Ингушдан, Дагъыстандан да адамла боладыла. Аланы ашырыргъа келгенле да бек кѣп. Тѣгерекбаш жыгъалмугъул таууш эте. Бош хапар айтханла, жилигъанла, адам излеп кычыргъанла да топа-толу. Бир заманда, ол тауушла кеслери алларына тохтап, къалай эсе да, алайны шошлукъ бийлеп къалады. Адамла, оноулашхан этгенча, къарамларын бир жанына бурдула. Сора, эки жанына сылдырылып, арада жол ачдыла.

Станцияны баш жанындан, мангъылайында да жулдузчугъу болгъан акътуякъ къараторда биреу кѣрюндю. Ол Будай улу эди. Къара мыйыкларынын да ѳрге буруп, адамла арасына киргенинде, таулу жашны субайлыгына, атын тепсетип атлатханына, бери жыйылгъанла сейир-тамаша этип къарайдыла. Ол а, анга алай къарагъанлагъа да артыкъ уллу эс бурмай, келген жюрюшюн да бузмай, аскерчилеге кыошулду.

Ай бла жарымны ичинде была уруш этерге юйренедиле. 22-чи майда уа эшелонла бла кюнчыгъыш жанына тебирейдиле. Бир айдан Манчжуриягъа жетедиле. Андан сора уа кызыу сермешлеге къатышып башлайдыла. Кичибатыр да кѣп жерде кишилигин кѣргюзтгенди. Сыйлы саугъалагъа да тийишли болгъанды.

Уруш баргъан кезиуде, андагъы халны жаратмай, къабарты бла чечен сотняладан бир къауум аскерчи таматарыны буйрукларынын толтурмай тебирейдиле. Ол санда Кичибатыр да болады. Аланы барысын да туталдыла, бюгюнтамбла сюд этилликди деп тургъанлай, Будайладан уллу чынлары болгъан дюгерли жашла Кичибатырны башын сюдден эркин этдиредиле.

Бир кере орус аскерле японлулагъа чабыууллукъгъа барадыла, алай ала онглуракъ боладыла да, былагъа терк

артха кетерге тюшеди. Ол заманда Кичибатырны нёгерлеринден бирини атына, окъ тийип, ол жыггылады да, жаш ат тюбюнде къалады. Ычхыналмайды андан. Ызындан а жау аскер жетип келеди. Бу амалсызгъа къалып: «О, болушугъуз!» – деп, кетип баргъан нёгерлерине кычырады. Аны уа бахсанчы эшитип, эрлай атын артха буруп, топ-окъ атылгъанына да къарамай, аскерчини атыны къанжыгъасына миндирип къутхарады.

Жашы Таукъан атасыны юсюнден бизни бла ушагъында былай эсгергенди:

– Атабыз 1907 жылны ахыр айында келген эди юйге. Порт Артурда японлула бла бетден-бетге сермешгенлерини, анда ачдан бек кыйналгъанларыны юслеринден да кёп хапарла айтыучу эди. Уруш бошалгъандан сора уа бир къауум нёгери бла Къытайны жеринде эки жыл тургъанды. Мен билип эки жор ордени бар эди. Артда аланы тамата къарындашыбыз Азрет Нальчикге элтеди. Кимге, къайры бергенинден а хапарым жокъду.

Уруш бошалгъандан сора, эки жанындан да уллу аскер башчыла къатышып, оруслуланы бла японлуланы араларында ат эришиуле боладыла. Алгъа алты кычырым чакълы жерни чабып, ызы бла атлы, барыуун тохтатмай, бешалты илишанны да агъызып, тюз да ол кызыуу бла атдан узалып, жерден темир ахчаны алыргъа керек эди.

Эришиуге къатышыргъа эки жанындан да жюзюшер атлы чыгъадыла. Ол санда таулу жаш Кичибатыр да. Бири биринден тап чаришчиле тизилишедиле. Будау улуну къара тору, чаришни магъанасын ангылагъанча, терк-терк соллуй, бурун тешиклеринден да исси хауа чыгъара, бир аягъындан бирине ауа, кесин тыйдыртмай, алгъа ёшюн уруш этгенлей турады.

Бираздан белги бериледи да, Кичибатыр атына: «Хайда, маржа», деп, жюгенин бошлайды. Къаратор, бир секиргенлей, ал сатыргъа чыгъады. Будау улу, барысын да иги кесек артда къоюп, илишанла болгъан жерге жетеди. Кичиба-

тыр уста мараучу эди. Бир жангызын да кьоймай, артыкъ окъ да кьоратмай, илишанланы агьызады, темир ахчаны да бир сермегенлей алады. Сора, таматаланы алларына келип, атны арт аякларына сюеп, эришиуюн бошайды.

Таулу жашны жигитлигин адамла бек жаратадыла. Японлу аскер башчы уа саугъагъа кеслеринде айырма кьурчдан ишленнген къама береди. Ол саугъасын Кичибатыр кеси да бек багъалагъанды. Къытайда тургъан заманында да кьолундан ажашдырмагъанды аны. Халкъ Азиягъа кечюрюлген кюн солдатла къаманы табадыла. Сейир этип, бирден бирге ётдюре келедиле да, уллу чыны болгъан бир офицер а алып кьояды. Кичибатырны япон къамасы аны бла думп болады.

Будай улу кьолдан уста эди. Агъач къашыкъладан чёмючлеге дери кёп зат этгенди. Революциядан сора уа ара мюлкде ишлегенди. Урушну аллында жыллада кесини маллары бла Къазан жайлыкьда тургъанды. Ол заманда жыл саны келген адам эди да. Азияда 1946 жылда ауушханды. . Кичибатыр 1912 жылда, Жаболаны Сюйдюмно алып, аны бла юйюр кьурайды. Таулу болуп ким эшитмегенди «Мараучуну хапарын» неда «Телефон» деген назмуну. Аланы эм дагъыда башха кёп чыгъармаланы автору Кичибатырны тамата жашы Азретди. Аны, назмуларын сабийле школлада окъугъандыла, къартла уа ныгъышлада айтхандыла. Фахмулу назмучу ата журтун бек сюйген улан эди. Жау чапханда, элин-журтун андан сакълай, жигитча ёлгенди.

Кичибатырны экинчи жашы Хызыр да къатышханды Уллу Ата журт-урушха. Нальчикде кьуралгъан 115-чи атлы дивизияны санында кёп къызыу сермешлеге киргенди. 1944 жылны биринчи айында, ауур жаралы болуп, юйюне къайтханды. Бираздан а халкъ бла Азиягъа кечюрюледди. Аны юч жашы бла бир къызы бардыла. Кеси уа кечгюнчюлюкден къайтхандан сора ауушханды.

Аны гитчеси Зухура эди. Эрге чыкъгъандан сора Тёбен Чегемде жашап тургъанды. Сабийлери бардыла. Узакъ ёмюр жашап ёлгенди.

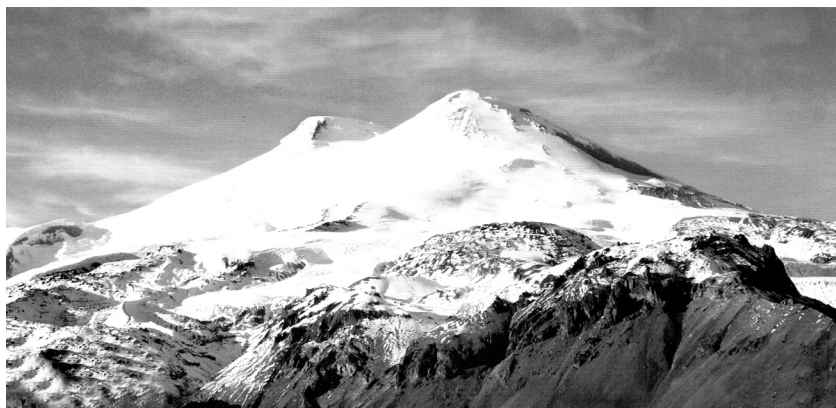
Зухурадан сора Юсюп бара эди. Алтыжыллыгъында ауруп ёлгенди. Сабийледе андан сора Таукъан эди. 1963 жылда Къабарты-Малкъар кырал университетни эл мюлк бёлмююн бошагъандан сора кёп жылланы агроном болуп тургъанды. Арт кезиуде уа Тырнауузну тапландырыу эм жашиллендириу жаны бла ишлегенди.

ЭЛБРУСХА БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАН

Къагъытха тюшюп, къарачайлы жаш Хачирланы Хыйса айтылады, ызы бла уа эки тѣшпесине да биринчи чыкъгъан а бахсанчы Сотталаны Ахыя болгъанды. Аланы къачан, къалай чыкъгъанларыны юслеринден айтыла тургъанды. Алай халкъыбызда уа аны бла байламлы хапар жюрюйдю да, аны эсгерейик.

Бахсан тарында, Элбрус элге жетмей, сол жанында, Жапыр Тала деген эл болгъанды. Онсегизинчи ёмюрню экинчи жарымында анда Жапшуланы Тутар деген биреу жашагъанды. Аны Жаччи бла Маччи деген эки мазаллы жашы болгъанды. Жаччи атхан огъу терс жанына кетмеген уста ма-раучу эди. Бахсан аузунда ол айланмагъан, ёрлемеген тау, теш да къалмагъандыла. Кийик жаныуарланы жол ызларын билгенди. Жылыны къайсы кезиуюнде къалайгъа барыргъа кереклисин алгъадан тохташдыргъанды. Кече белинден сора кетип, адамла жукъуларындан аязгынчы, жугъутур келтирип болгъанды.

Бир кюн Жаччи, жол азыкъ да алып: «Элбрусха ёрлерге барама. Кече келмей къалсам, жарсымагъыз. Къайтыргъа жетишалмасам, анда къаллыкъма», – деп кетеди.

Жашпу улуну кыайры баргыаныны хапары битеу элге жайылганды. Жапыр талачыла жашны аны ата юйюнде сакълап боладыла. Жаччи юйюне сау-саламат экиннчи кюн кыайгып келеди. Къолунда мужурасы, тюзда суу кызылчха ушаш ариу жонулгъан, мияла кибик сыйдам, кызыл тюрсюнлю агъач жаркыа да бар. Адамла: «Бу не затынгды?» дегенлеринде: «Аны Минги тауну башында тапханма», деп жууашлаганды. Андан сорада Жашпу улу бир кыауум сейир хапар айтханды. Ала аны туудукъларыны эслеринде бюгюнлеге дери сакъланнгандыла.

Бурунлада Элбрус тийресине жугъутур уугъа баргъан мараучула кыайтмай тургандыла. Бир кыауумуну ёлюклери табылгандыла. Сора элде мараучуланпы ёлтюрюучю жугъутур барды деп, хапар жайылады. Андан сора кийик жаныуаргъа баргъанларын кыойгъанла да чыкыгандыла.

Алай Жаччи мазаллы адамладан бири эди. Ол аллай хапарлагъа артыкъ кыулакъ салмаганды. Аны ючюн барыр жеринден артха турмаганды. Элбрусха чыгъа туруб а, аны бир жеринде отлай тургъан кийиклеге жолугады Бирин атайым деп, алагъа жанлай баргъанлай, бир уллу жугъутур аллында сюелип кыалады. Экиси да бир бирге кыарайдыла. Жугъутур башын ёрге кётюрюп сызгырады. Терк окъуна кийиги, эчкиси да алайдан думп боладыла. Жугъутур кеси уа, ашыкымай, ызына да кыарай-кыарай, аланы ызларындан кетеди.

Алайдан Жаччи ёрлей барады да таугъа, уллу адам аякъ ызла кёреди. Анга дери да ары биреу чыкыгъанын ангылайды. Жашпу улу мазаллы эди, алай аны бир атламына бу эки атлам этеди, аны башына чыгъады. Ортасында атлы чабарча ёзени да барды, деп айтыучу эди. Алайдан бу тауну эки тёшесине да чыгъады. Биринде уа дуркыучукъ да этип, агъач чюй да урганды. Отуз жетинчи жылгъа дери ала сакъланнгандыла деген хапар жюрюйдю.

Кюн жарыгъы бла ызына кыайтыргъа жеталмайды да, кече кыалыргъа ышыкъ

излейди. Айлана кетип, дорбун маталлы бир жерчикге тубейди. Алайда от ыз кёреди. Кесеуле да бар, аны кьатында уа адам сюекле да. Экинчи кюн Жаччи мужурасы бла бузну кьазып, аланы анда асырайды.

Таудан тюше келген жерде бу кьыйырлары буздан кьарап тургъан, жонулгъан агъачланы кёреди. Сейир-тамаша болады. Сора мужурасы бла кьозгъай кетеди да, биз башында сагъынган агъачны чыгъарады. Аны да алып, ол кюн ингир ала юйюне келеди.

Къаячыны ол кюн айтханлары тукьумунда, туудукъларында, бир тюрленгенлери болмай, бюгюн да сакъланыпдыла. Ахлуларыны арасында ол агъачны кеслери кёргенле да бардыла.

Жашпу улуну Элбрусха чыгъыуу бла байламлы энгта да бир хапар. Бир жол мынга 1810-1812 жылда Къарачайдан окъууу-билими да болгъан жаш адам Элбрусха чыгъар умут бла келеди. Келген а анга нек этгенди? Жаччини анасы Байрамукъланы Къара эди. Ол себепден жаш ана жууукъларына келе, аланы жокълай тургъанды. Жаччини Элбрусха чыкыгъанын а анда да кёпле билгендиле.

- Да, - дегенди Жашпу улу мынга, - таугъа чыкыгъан кьыйынды, баралырмыса, неда ары чыкмай амалынг жокъмуду? Болсада кьонакъ: «Элтмей амалынг жокъду», - деп, кьаты болады.

Была жолгъа тебирейдиле. Басханчы алда, къарачайлы аны ызындан чыгъа барадыла Башына жете баргъан жерде жашны ачы кыгчырыгъы эшитиледи. Нёгерини аягъы тайып, жыгъылады да, чыраннга кетип, ёледи. Жашпу улу жашны алайда асырайды.

Бир жылдан, жашны излей, Къарачайдан Хурзукъ элден бир тиширыуу бла эр киши келедиле. Жашпу улу ишни болушун алагъа айтады. Сора нёгерлери бла ёлокню алып келеди.

Жаччини андан ары къадарыны юсюнден айтханда, ол эки кере юйюр кьурагъанды. Аны биринчи кьатыны Жур-

тубайланы кызылары эди. Аланы Адамей, Тонуй деп эки жашлары, Гыдыра, Мукуй. Гыжа. Кыча деп да төрт кызылары болгандыла. Ала акбыл-балыкь бола тебиреген заманда анадан ёксюз кыладыла.

Арада бир кыауум жыл озгъандан сора, жууукъ-ахлу оноу этип, Жапшу улугъа Сотталаны Ахыяны 1829 жылда генерал Эмануэльни экспедициясына Хачирланы Хыйса бла, жол башчы баргъан жашны, тамата эгечи Бапшушну аладыла. Ахыяны да биринчи кере Элбрусха киеую чыгъарганды. Халкъда жюрюген таурухда: «Жаш кыайынын Минги таугъа Жаччи кеси чыгъарганды», - дейдиле.

Экинчи юйдегисинден Жаччини Баття, Фердаууз, Таужан деп юч кызы болганды. Ала барысы да, бирер жерде юйюр кырап, сабийли, туудукълу болгандыла Манга бу хапарланы айтханла уа Адамейни кызы Сарадан туугъан Тилланы Пашахан, Гыдыраны туудугъу Кыулийланы Люба, бек гитче кызы, Таужанны туудугъу – Ёзденланы Магометдиле.

ОЛ ЖЕРИН, ХАЛКЪЫН ДА СЮЙГЕНДИ

Ахшы, огъурлу, айтхылыкъ ишлери бла да халкъыбызны тарыхында къалгъан адамларыбыздан бири Орусбийланы Исмайылны жашы Наурузду. Узакъ тау элде туугъан жаш атлары айтылгъан алимле, композиторла, ол санда Всеволод Миллер, Максим Ковалевский, Сергей Танеев эм Пётр Чайковский бла шуёхлукъ жюрютгенди. Аллаи белгили адамла таулу жашны акъылын, билимин, къылыгъын да бек жаратхандыла.

Композиторла бла Науруз театрлагъа баргъанды, алимле бла уа илму обществоланы ишлерине къатыша тургъанды.

Ала да, бу жанларында болсала, шуёхларына къайтмай кетмегендиле. Орусбийланы къонакъбайлыкъларыны

Исмайылны къызы
Гюлжан

Исмайылны жашы
Науруз

юсюнден кёп ахшы хапар айтхандыла, аланы уллу хурмет бла эсгергендиле.

Науруз белгили революционер С. М. Киров бла да шагъ-ырей эди. Сергей Миронович юч нёгери бла 1911 жылны жайында Бахсан аузуна келеди. Ол Орусбийлада кьауум кече да кьалады. Сора Киров Элбрусха чыгъаргъа суйгенин кьонакьбайларына билдиреди. Ол заманда Науруз жол азыкь хазырлатады, жылы кийимле да береди, биргелерине белгили жол башчыла Хаджиланы Сейидни бла Жижуюну да жибереди. Ма алай бла Сергей Миронович Элбрусну башына чыкьгъанды.

Ариу кьылыкьлы, билимли, ёхтем Наурузну кьадары жарсыулу бошалады. Ахыр кюнню бла да байламты кёп тюрлю таурухла жюрюйдюле. Революциядан сора ол ажымлы ёлгенди.

Орусбийланы Солтанбек болгъанды ахыр кере Науруз бла ушакь этген. “Ол ауруп эди да, мен аны сора бардым. Отоуна киргенимде, тёшекде жатып, письмо окьуй тура эди. Кёзлери да, жауарыкь кёкча, бир аман мудах. Мени кёргенде, бу Ибрахимден келгенди деп, кьагьытны жастыкь тюбюне салды. Сора эсин манга бурду. Биз алайда эки сагъат чакьлы олтурдукь. Тукьумубуздан, элден да ёлюп кетген ахшы адамланы атларын сагьыннганлай турду. Ахырында уа, ай Бахсаным, Бахсаным деп, юч-тёрт кере ыхтынып айтхан эди. Мен а, кьой, алай этип турма, иги болурса, кьутулурса ауруудан, дейме. Науруз а: «Ол ауруу ауруу туююл эди. Мени жарсытхан башхады», - деген эди.

Кьонакь юйюне тебирегенде, Орусбий улу жастыкь тюбюнден письмону чыгъарып, жангыдан окьуй кьалгъан эди. Солтанбек арбаздан чыгьып, бираз баргъанлай, юй ичинден бир тунакы тауушчукь чыкьды. Ызы бла Сафиятны: “Жашы, бери кьайт, Науруз ёле турады”, - деген кьычырыгьын эшитди.

Аны аллында кюн а Науруз элде жырчыланы, тойчуланы жыйып, мал да союп, кьурманлыкь этген эди. Эллиле-

Онжетижыллыкъ Науруз тамата эгечи Мисирхан бла.

ден арбаз толу адам да жыйылгъан эди. Наурузну ауруун, къайгыларын чачайыкъ, кёлюн алайыкъ деп, устала билгенлерин аямай танг аласына дери жыр айтдыла, тепседиле. Болсада Орусбий улуну акъылы уа кенге эди. Ол скойген адамларындан, жамауатындан, журтундан алай этип, саламлашып айырылгъанлыгы эди.

Революция башлангъанда айтханды Науруз: “Жашау ол чекге жетип турады, алай Бахсаньыма, элиме къажау туруп, бир кюн да жашарыкъ туююлме”, – деп. Жанындан да бек сую эди ол туугъан элин, жамауатын.

Акъыллы, билимли, элде уллу хурмети жүрюген Орусбийланы Исмайылны жашы Наурузну къадары алай болгъанды.

КЪЫШДА ЭЛБРУСХА БИРИНЧИ БОЛУП ЁРЛЕГЕНЛЕ

Минги Таугъа чыкыгъанланы къаууму

Совет Союзну заманында, бир белгили кюннге жоралап, уллу ишле тамамлап болгъадыла. Озгъан ёмюрню отуз бешинчи жылында СССР-ни колхозларыны биринчи битеусоюз съездлери бола эди. Анга атап, республиканы бек айырмалы, жигит къаячылары Элбрусну эки тёшпесине, ызы бла уа Казбекге да чыкыгъандыла.

Ала онтогъуз адам бола эдиле. Аладан жангыз бири оруслу эди – доктор жаш Владимир Лещинский. Къалгъанлары уа – таулула. Кеслери да онжетиси элбрусчула, бирлери уа Бызынгъдан – Толгъурланы Ибрагим. Элбрусчула уа быладыла: Хажиланы Сейит, Тилланы Юсюп, Къочхарланы Тахир, Къочхарланы Магомет, Хаджиланы Таукай, Хажиланы Сюлемен, Хажиланы Хасан, Хажиланы Чотай, Хажиланы Омар, Жашпуланы Наны, Жашпуланы Исмайыл, Жашпуланы Нашы.

Быланьы биргелерине эбизе жаш Давид Гавашели да болгъанды. Аты, тукъуму эбизе болгъанлыкъгъа, туугъандан бери да бизде жашагъанды. Тилибизни да бек уста биле эди. Таньмагъан анга таулу дерик эди ансы, башха адамды деп айтырыкъ туююл эди.

Бу жашлагъа дери къыш Элбрусха адам чыкъмагъанды. Ол бир да болмагъанча къыйын иш эди. Бу заманда тау башында угъай, этеклеринде окъуна сууукъла, боранла адамлагъа кёз ачдырмайдыла. Болсада, аладан да къоркъмай, артха турмай, чынтгы таулу жашла Европаны бек бийик чукуюна чыгъаргъа таукел боладыла. Аланы ол ишлерине къараргъа Москвадан экеулен келедиле. Аладан бирлерин, Владимир Еланчикни, энчи тау отрядны таматасына саладыла. Ол, баям, быллай иште сынауу болгъан адам болур эди. Бир къауум кюн жашла жарау этгендиле.

Хаджиланы Сейитни жашы Омар эгечи Гезам бла

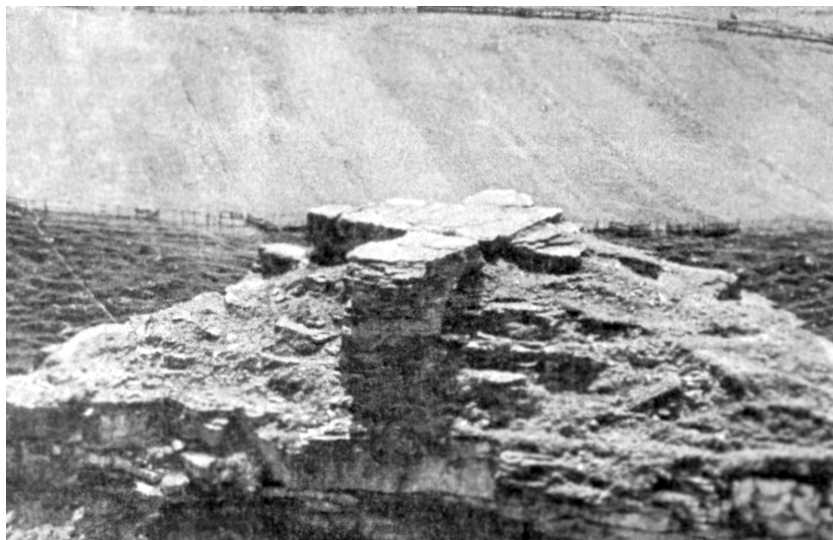
Экинчиси Виктор Вальцев а, отрядны завхозу эди. Ол аланы ашларына, сууларына, кийимлерине къарагъанды. Къышда таугъа чыгъарыкълагъа энчи кийимле керек эдиле. Мында уа аллай зат жокъ. Москвачыла аланы Италиядан келтиртедиле. Бир-бир суратлада бёркле, кёзлюкле кёрюнюп турадыла.

Элбрус эл Советни председатели Сотталаны Салих да былагъа къолундан келгенича болушуп тургъанды. Арыбери барыргъа тюшюп, улоу керек болса, башха жумушларына да къарагъанды. Врачлары да кюннге эки кере: эрттен, ингир жюреклерине тынгылагъанды, къан басымларын ёнчелегенди.

Онтёртюнчю январьда, отуз бешинчи жыл къаячыла, ол санда онжети таулу жаш, бир эбизе, бир да оруслу врач, Минги тауну эки чукуюна да чыгъып къайтадыла. Къыйналгъан этген эселе да, бирини ачыгъаны, заран тюшгени да болмагъанды. Элде халкъ жыйылып, уллу той-оюн этип, алай тюбеген эдиле.

Къаячыланы, юйлерине да жибере турмай, тююнлей Дюгерге алып кетедиле. Анда да кёп турмай, Казбекге ёрлейдиле эм андан Москвагъа телеграмма жибередиле. Къышда эки таугъа да чыгъып къайтхан жашланы намысларын-сыйларын кёредиле. Алгъа бек кётюрюп да турадыла. Хажиланы Сейитге бла Тилланы Юсюпге Тегенеклиде тюплю-башлы юйле да ишлетедиле. (Артда Юсюпню юйюн ырхы басхан эди.)

ТАУ БАШЫНДА –ТАШ КЪАЧ

Тау башында – таш къач

Хабазны огъары жанында, уллу сырт башында, ташдан ишленнген къач барды. Къаланыш угъай, къаяны жонуп ишленнген. Аны узунлугъу тогъуз, эни уа жети метрди. Кенгден, жанындан къарасанг, ол не болгъаны билинмейди. Былай, къая жухча кёрюнуп къалады. Не тюзюнлей юсюне чыгъаргъа, не уа андан да бийик сыртдан къараргъа керекди.

Бу къайсы ёмюрде ишленнген зат болур? Ким биледи? Алай ол бир кюннге, жылгъа ишленмегени уа хакъды. Андан сора да, тау башына чыгъып, къая чукуюн жонуп, тогъузметрлик жорну ишлер ючюн, сёзсюз, ол тийредегилени уллу ийнаныулукълары керек эди.

Алайдан берлакъ ётсек, башха сыртда уа дагъыда бир сейир таш барды. Аны да баш жаны сыйдам жонулупду. Къалынлыгъы сексен сантиметрди, узунлугъу эки метрди, эни уа метр бла жарымды. Тюп жанындан баш жаны азчыкъ бийикди. Суу къуюлса, алашаракъ жанына саркъып кетеди.

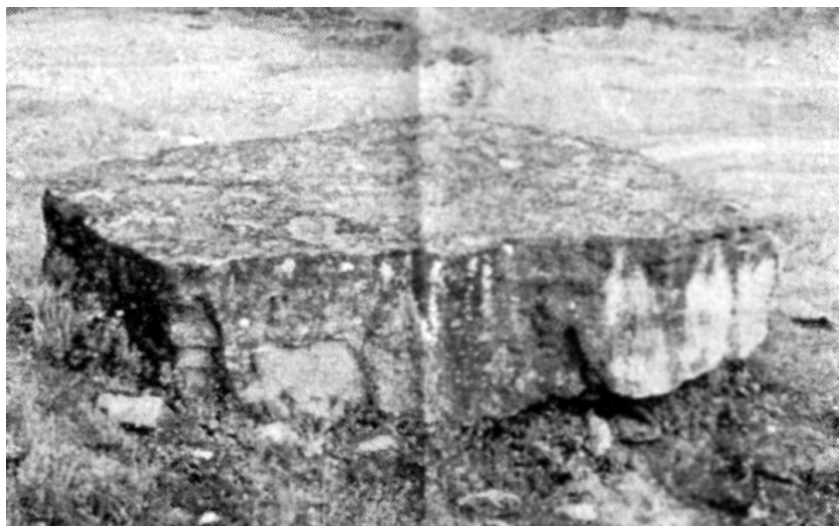

Бурунгулу сын таш

Анга уа «ёлук жуулуучу таш» дейдиле. Аны төгереги уа шыякыла, бурунгулу кябырла. Ким биледи, бу таш кячдан да эрттегили эсе уа?

Ёлгенлени бийикге чыгъарып басдыргъанлары да сей-ирди. Эски кябырла батыш жерледе да кёпдюле. Жолла ишленгенлеринде, журт мурдорла кязылгъанларында ала тюбей тургъандыла. Бийикге чыгъарылып, баям, белги-ли адамланы асырагъан болурла.

Эски кябырла элден кенге да табыладыла. Аны да эсге ала, бурун заманлада былайда шёндюгю Хабаздан эсе иги да уллу эл болгъаны баямды. Беш-алты жюз, андан да кёп жылла жер тюбюнде туруп табылгъан кёшун сыныкыла уа, бу тийреде жашагъанла уста кёшлула болгъанларын

Ёлюк жууулуучу таш

ачыкылагъандыла. Бир-бир къошунланы уа баяулары да юслеринде. Аланы оюуларына, кёзюнгю къакъмай, къарап турлугъунг келеди. Алай эсе, топуракъны биширип, андан тюрлю-тюрлю юй адырла эте иги билгендиле бурунгулу таулула.

Дагъыда элде табылгъан эрттегили сын ташны юсюнден да сагъынмай жарамаз. Аны юсюнде да жор ишленипди. Орус къачха ушамайды. Суратда ол бек тап кёрюнеди. Жарсыугъа, жазулары болгъан жери сынып, табылмай къалгъанды.

Аллай уллу эл къайры думп болуп кетди дерге да боллукъду. Ким биледи, 14 ёмюрню аягъында Акъсакъ Темирни аскерими гунч этди муну. Таулула ол заманда бек кёп къырылгъандыла. Башкесле халеклик салмагъан хазна тау эл къалмагъанды.

Бир-бир эллерибиз, кёп кере чачылып, жангъыдан алай бла къуралгъандыла. Хабазны тарыхында уа ол къалай болгъанды? Онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында малкъар бий, Абайланы Гергокъ, патчахдан эркинлик алып,

кеси элинден бир къауум юйюрню бери кёчюргенди. Ол иги билгенди бурун заманда былайда тау эл болгъанын.

Андан сора уа башха жерледен да адамла келе, къошула, жарагъан эл къуралады. Юйле, журтла ишлеп, энди бир тап жашайыкъ дегенлей – сюргюн. Къауум жылдан артха къайтып, эллерин жангъдан жаратадыла. Шёндю уа ол бек ариу элди.

Таш къач а сырт башындан къарайды элге. Аны тили болса эди, къаллай бир сейир зат айтыр эди бурунгу таулуланы юслеринден.

АТЧЫ ХАЖИ – ДАУУТ*Этезланы Хажы-Дауут*

Уллу мюлк къурагъан алай тынч иш тюйюлдю. Анга болмагъанча кѣп къыйын салыргъа керекди. Атасындан жашына, андан туудугъуна ёте, ала да юсуне къоша. Ма алай бла къуралады мюлк. Ызы бла уа аны да жюрюте да билирге тийишлиди. Анга уа уллу акъыл, баш да керекди.

Бир адам кеси алтына мюлк къураялмаз дерге да жарамаз. Аллай къармашхан кишиле, тиширыула бюгюнлюкде кѣпдюле. Жашаугъа кеслерин тап келишдирип, уллу тюкенле ачып, къурулуш материалла чыгъаргъан фирмала къурап неда малла жайып, жылдан жылгъа айнып баргъанла аз тюйдюле.

Алгъаракъда да болгъандыла бизде уллу къолай жыйышдыргъан айырма адамларыбыз. Аланы байлыкъларыны юслеринден таурухла жюриюдюле. Таулулада, кесигиз билгенден, байлыкъ кёбюсюнде мал бла тергелгенди.

Революциягъа дери бек бай адамладан бирине Этезланы Мусаканы жашы Хажи – Дауут саналгъанды. Ол Гирхожанда жашагъанды. Аны кёп къою, тууары да болгъанды. Алай аны бек уллу байлыгъы уа атла эдиле, таулу къумалы атла. Этез улу алагъа жаны бла берилгенди, кёп жайгъан да этгенди, аланы араларында бек белгилиси уа айтхылыкъ Къоспар эди.

Таулу атла кючлюле, чыдамлыладыла. Бурун замалада бери келген жолоучула, алимле алагъа кеслерин кёп эстерилерин жоралагъандыла. Сёз ючюн, венгерли Жан-Шарль де Бесс былай жазгъанды: «Таулула алаамат атла жаядыла. Аланы бир къауумлары Европада эки минг франк турлукъдула. Атланы ёсюмлери уа тюз да аскерге жараулу. Дагъыда была бек женгил айланадыла. Мен билмейме башха къума, къаялада айланыргъа былача байгамал болгъан. Былача арый-тала билмеген ат мен кёрмегенме». Андан сора да, кёпле махтагъандыла бизни атланы. Ма аллайланы ёсдюргенди Этез улу да.

Аны атларын хапарларын эшитип, излей узакъ Россей сахарладан да келгендиле. Патчахны адамлары окъуна бачамагъа керек болгъан атланы Хажи-Дауутдан алып болгъандыла. Ол шарт кеси окъуна ачыкълайды тау атха жетген ат болмагъанын. Баш оноучуну кеси бла да тюбеше-тюбеше тургъанды Этез улу. Бир жол ол эки вагон топа-толу ат, ат керекле, къызлары эшген юс кийимле, агъачдан этилген юй адырла элтип да кёргюзтгенди.

Николай патчах да кеси жанындан Этез улугъа бир къумалы ажир, уста къоллу къызларына да алтын майдалла жибереди. Майдалла кёпге дери да сакъланып тургъан эдиле. Ажир бла уа Хажи-Дауутну гитче жашы Таукъан Бахсан сууна киргенлей, аты элгенип, жашны суугъа атады. Кеси сау-саламат чыгъады. Иеси уа суугъа батады.

Жылкыны юсюнден тукъумда жорюген хапар а былайды. Биринчи дуния уруш башланган жыл Тырныауз къатында Пёрк тюзюнде сатылган атларындан къалганларына тамгъа салдыра эди Этез улу. Ол кюн да алайда жети жюз алаша энленгенди. Экинчи жыл кеч Хажи-Дауутха жылкычысы келеди: «Байталла къозладыла, жылкыны саны минг болду тамам», дегенни айтады.

Этез улуну аты жылкысы бла айтылганлыкыгъа, къой, тууар да кёп тутханды. Андан сора, муну алаамат итлери да болгандыла. Кёнделен тийресинде Гепчокъада юч жыйырмагъа жууукъ бахсан парийи бар эди. Ала къошлада иги къалауурлукъ этгендиле. Бёрюлени окъуна жыртып къойгандыла.

Аллай бир малны Хажи – Дауут къайда тутхан болур эди? Башында айтханыбызча, бир къауумун Кёнделен тийресинде – Гепчокъада. Быллымны аллында, ариу кюнлом бетде, Алмалы деп уллу жер барды. Ол да Этез улунукъу эди.

Колхозла къуралганда, алайда эки къой сюрюу бла бир тууар ферма тургандыла. Асламысында ала къыш узуну къаудан бла кечингендиле.

Бусагъатда Тырныаузну комбинатыны къалган-къулганларын тётюлген жерде да къошу болганды Хажи – Дауутну. Таубукъган кёлню тийресинде (Тамбукан) оналты минг гектар жерни ортакыгъа алып эди. Балык башында, Жылы – Суу тийресинде да кёп эди жери. Жанхотияда уа гюрбежиси да болганды. Анда да аны адамлары ишлегендиле.

Къармашуулугъу, иш кёллюлюгю, жашаугъа кесин тап келишдире билгенлиги бла къураган эди Хажи – Дауут кесини аллай уллу мюлкюн. Георгиевскийден арбала бла кирпич ташыгып, тюплю – башлы юйле да ишлегенди элинде. Бай болуп, къоллунда адамла ишлегенликге, къара ишден кеси да артха турмаганды. Къойла къыркыганды, малгъа да эн да салганды, гюрбежисинде темирчисине да болушганды.

Бир жол къошладан бирине барады. Тамата жашы Жарахмат да анда эди. Анга уа къонакъла келип. Атасы жашына келгенлеге къалай къарадын дегенде, ол а къазанда бишип тур-

*Олтургъан Гошанагъо, сюелгенле (солдан оннга) Радимхан,
Гошанаишо*

гъан эт бла сыйлагъанын билдиреди. Этез улу уа, семиз къойну тутуп, жалчыларына сойдурады. Аланы мөхелликлерин жаратмай, къын бычагъын чыгъарып, малыны терисин ариу алып, санлап, къазаннга кеси салады да, жашына бурулуп: «Къонакъланы былай сыйларгъа керекди», - дейди.

Хажы – Дауутну бийчеси Жапшуланы Тана хажини къызы эди. Аланы алты къызлары бла юч жашлары болгъанды. Къызла: Дауумхан, Гошанагъо, Напий, Гошанаишо, Радимхан, Хабий. Даумхан Думалагъа Мамашланы Асхатха эрге барады.

Аланы юч жашлары болады: Хызыр, Исмайыл, Алий. Революциядан сора байла бийле бла кюрешуу башланганда, была Дагъыстанга кёчедиле. Отуз жетинчи жылда Асхат, элпинжуртун тансыкылап, бери келеди. Аны уа, тил этип, тутдурадыла. Ызы бла барып, Дагъыстандан кыатынын, эки жашы – Хызырны бла Исмайылны да алып келедиле. Тамата жашха 21 жыл, экинчисине уа 19 бола эди. Алийни уа букыдурадыла да, аны табалмайдыла.

«Атангы алгыны бар эди. Ол аны кыайда асыраганды?» - деп Дауумханны, – адамларын да бек кыыйнагандыла. Болмагъан алгынны была кыайдан чыгъарлыкъ эдиле. Хажи – Дауутну байлыгы мал эди. Асхатны эки жашын да ёлтюрөдиле. Дауумханны уа бир жылдан башына бош этедиле. Ол 1966 жылда Кырачайда Учкөкенде ауушханды.

Экинчи кыыз Гошанагъо да Мамашланы Хусейге барады. Хусейни 1928 жылда тутадыла. Андан кыутулады. Урушдан сора дагъыда тутулады. 1954 жылда Красноярскеде тутмакыда ёлгенди. Гошанагъо уа 1988 жылда Кырачайда Учкөкенде ауушханды.

Ючюнчю кыызлары Напий, эрге баргынчы, ауруп ёлгенди. Аны гитчеси Гошанашхо кырачайлы жашха – Сарыланы Махамметге эрге чыгады. 1954 жылда Кызахстанда ёлгенди. Эгечлени бек гитчелери Радимхан Жанибекланы Ратмирни юй бийчеси эди. Ратмир 1937 жылда тутулуп, андан кыайтмаганды. Радимхан 1967 жылда Кырачайда Учкөкенде ёлгенди.

Кыарындашланы таматалары Жарахмат эди. Аны юй бийчеси Кырачайдан Байчораланы Бёдене атауулдан болганды. Ала ол жанында бек байладан бирлерине саналгандыла. Кырачайда, малкыарда да бек байланы бир этейик деп, таматала оноулашып, Жарахматха Байчораланы кыызларын андан алгандыла.

Быланы бир жашлары болады. Онтогъузунчу жылда большевик аскер быланы тутаргъа келгенде, Хажи – Дауут, адамларын да алып, кыачаргъа тебирейди. Жарахмат а: «Биз нек кыачаргъа керекбиз. Адам ёлтюрмегенбиз. Кишини малын ур-

ламагъанбыз. Халал кыйыныбыз бла жашайбыз. Быланы бизге не даулары бар эсе да бир билейим», - деп, атасы унамай тургъанлай, аскерни алына барады. Большевикледен бири уа алайда окъуна ушкок бла уруп къояды аны.

Жарахматдан бир жаш къалгъан эди. Ол Уллу Ата журт, ызы бла япон урушха да къатышады. Къазауат бошалырны аллында, ауур жаралы болуп, госпитальда да кѣп жатханды. Юйдегиси бла Сибирьде жашап тургъанды.

Экинчилери Мухаммат - окъуулу, билимли адам эди. Революцияны кезиуонде тас болуп къалады. Ючюнчюлери уа суугъа кетип ёлгенини юсюнден башында сагъындыкъ.

Хажи - Дауут, жангы власть анга мында жашау бермезлигин ангълагъандан сора, атларындан 400 айырмалысын алып, къауум нѣгер да этип, къарачайгъа тебирейди. Ызларындан большевикле жетедиле. Арада сермеш башланады. Аны эпитип, къарачайлы жашла келип, къуугъанланы къыстап, Этез улун къутхарадыла. Алайда эки нѣгери, Мамашланы эки жашлары да ёлген эдиле.

Сермешледен сора Хажи -Дауут, атларын къарачайлылагъа къоюп, кеси уа Тюркге кетеди. Бираздан а Сербиягъа кѣчеди. Къарындашы Омар бла анда жашап тургъанды. Кеси уа 1942 жылда ёлгенди. Ол жанында да бек намысы жорюгенди. Ол ёлгенде, аны жаназысына минг адам сюелген эди деген хапар бюгюнлюкде да жорюйдю.

Урламай неда къыралны законундан чыкъмай, кеси кыйыны бла таула ичинде Этезланы Хажи - Дауут къойдан, тууардан, атдан да мингле бла саналгъан уллу мюлк къурагъан эди. Алай къырал чачылып, аны орнуна келген власть мюлкюн сыйырды, юйюн чачды. Кеси уа, Ата журтундан, юйюрюнден да айырылып, элине - жерине, адамларына термиле, узакъ жерде топуракъ юлюшлю болду. Кеси мюлкю - кесине жау болгъан кишини хапары буду.

Малкъар тауланы терениндеди бу алакат сейрлик чучхурла. Алагъа Жетмиш чучхурла дейдиле. Хабаз элден ётноп, Балыкъ сууну боюну бла 6-7 километр барып, Жетмиш къолдадыла. Аланы бир кёрген, ариулукъларындан тоялмай, дагъыда бери къайтыр акъыл этеди.

Бу суратда Аллах жаратхан эки ариулукъ: табийгъат «ишлеген» чучхурла бла жашауну гюлю тиширью жер башында жаннетни кёргюзтедиле дерге боллукъду.

БИР ЮЙЮР

Бу суратдагыла Орусбийланы Мырзакъулну жашы Исмайылны юйюрю, жууукълары, ахлуларыдыла. Жарсыугъа, аланы барысыны да атларын тохташдыралмагъанбыз. Билалгъанларыбызны айтайыкъ.

Сол жанында акъ чепкенли жашчыкъ Исмайылны жашы Наурузду.

Аны онг жанындагы тиширыу тамата эгечи Мисирханды.

Ортада олтургъан, абадан тиширыу а, Исмайылны анасыды. Ол Холамдан Шакъманланы къызлары эди.

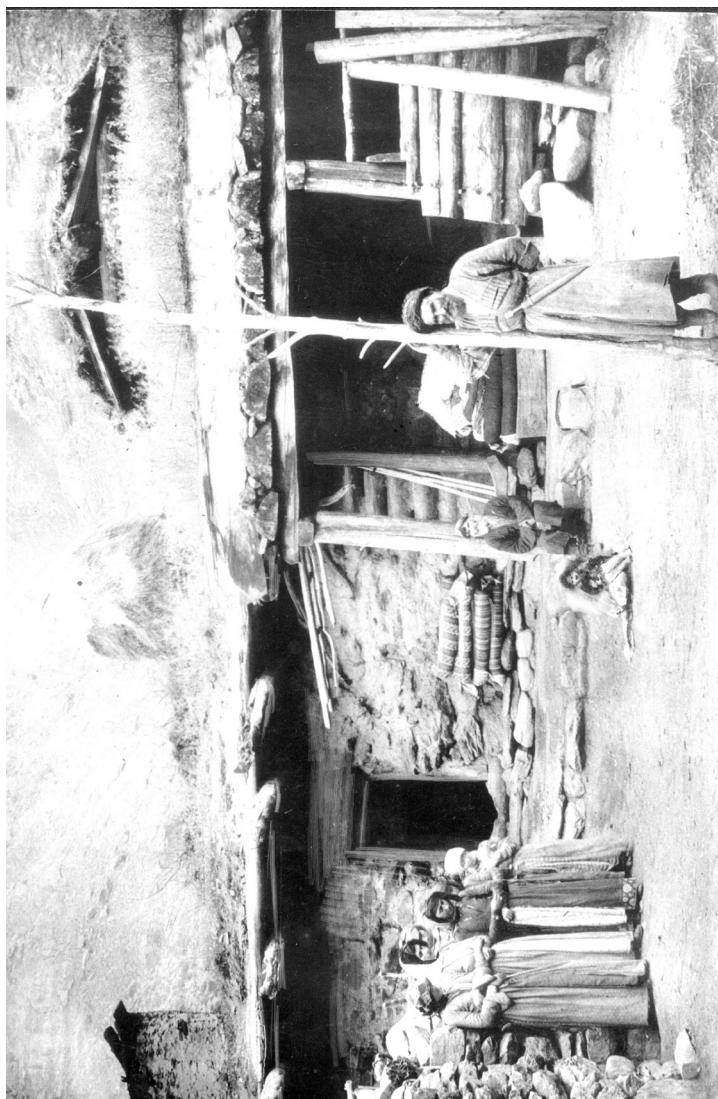
Арт тизгинде окъа бёркю болгъан къызчыкъ Исмайылны экинчи кызы Гюлжанды. Ол Абайланы Мисирбийге эрге баргъан эди.

Эр киши, баям, Исмайыл кесиди.

Сурат а 1878 жылда князьны юйюнде Огъары Бахсанда алыннганды.

Огһары Бахсан, Адыр Суу тийреси. Ташдан ишленген юйню аллында тиширыула урчукъ ийире турадыла. Халкыбыз Азиягъа кёчнорюлгенде юйле оюлгандыла. Бюгюнлюкде алайда таш хурула бла оюлгъан хуналаны кёрюрге боллукъду.
Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

Бахсан ауузунда назы, нарат кёндю. Алгыын таулула аладан юйле ишлегендиле. Сурамда ол шарт кё-
рюнлөп турады. Эр кишини кыатындагы кыурукыга быкы дейдиле. Анега адырланы такыгандыла.
Сурам XIX ёморню ол жылларында алыннганды.

Эр кишиле уудан кыайтып келедиле. Бюгюн ала жуугуштур ётюргендиле. Оне жанында кыыйырдагыгы
уучу кёзюлтиреуок бла кыарай турады.
Сураат XIX ёмюрно ахырында алынганды.

Таулу сабийле. Бет жарыкълыкъларына кёре
аланы къарынлары токъду.
Сурат XIX ёмюрню экинчи жарымында алыннганды.

*Абайланы Гюлжан. Орусбийланы Солтанбекни кызы.
Сурап XX ёмюрню биринчи жарымында алыннганды.*

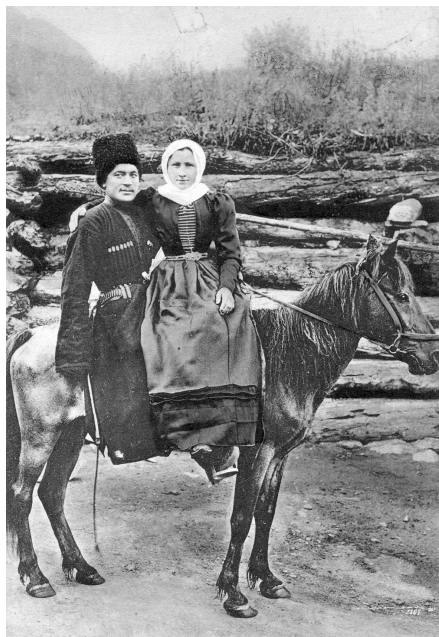
Бахсан аулу, Тегенекш эл. Сурапта сабийи бла турган тиширчу Хажиланы Сейшбийни
юй бийчеси Кябаханды. Ортадагы акъ жыйрыкълы кызычыкъ Хажиланы Нафисатды.
Сурап озган ёмюрню 40-чы жылларында Тегенеклиде алыннганды.

Бу суратдан кёзюнгю алмай къарап турлугъунг келеди. Ол огъары бахсанчы къызды. Къаллай бир ёхтемлик барды аны бетинде. Ол кесини багъасын билгенденди алай. Ариу, тап адам. Юйню бийчеси болур? Сюелгенине кёре анга ушайды.

Кёзлери аны тирилигин кёргюзтюп турадыла. Кёп жылладан сора мени суратыма къарарыкъла кимле, къаллай адамла болукъ болурла деген сагъышы да болур эди.

Бахсанчы къыз жашаууну жангыз бир такъыйкъасын озгъан заманладан бизге салам этип жибергенди. Чынтыты таулу къыз. Сурат XIX ёмюрню ахырында Огъары Бахсанда алыннганды.

КЪЫЗ УРЛАУ

Жашаууну тутуругъу юйордю. Аны эр киши бла тиши-
рыу къурайдыла. Ала бир бирни жаратсала, бирге жашар
акъыл этгендиле. Болсада быллай ишде чырмаула да чыкъ-
гъандыла.

Къызны жуукълары жашны жаратмасала, аны кеслери-
не киеу этерге суймегендиле. Жаш къыз бла бир тилли бол-
са, ол аны къачырып да кетгенди. Ол да жашауда жюрюген
тёреледен бири эди.

Суратда сиз кёрген жаш да суйген къызын алып жолгъа
тебирегенди. Таулу ат экеуленни, арымай бек узакъгъа эл-
тирикди. Керек болса уа, таугъа да чыгъарыкъды. Аны ту-
якълары бек къаты болгъандыла.

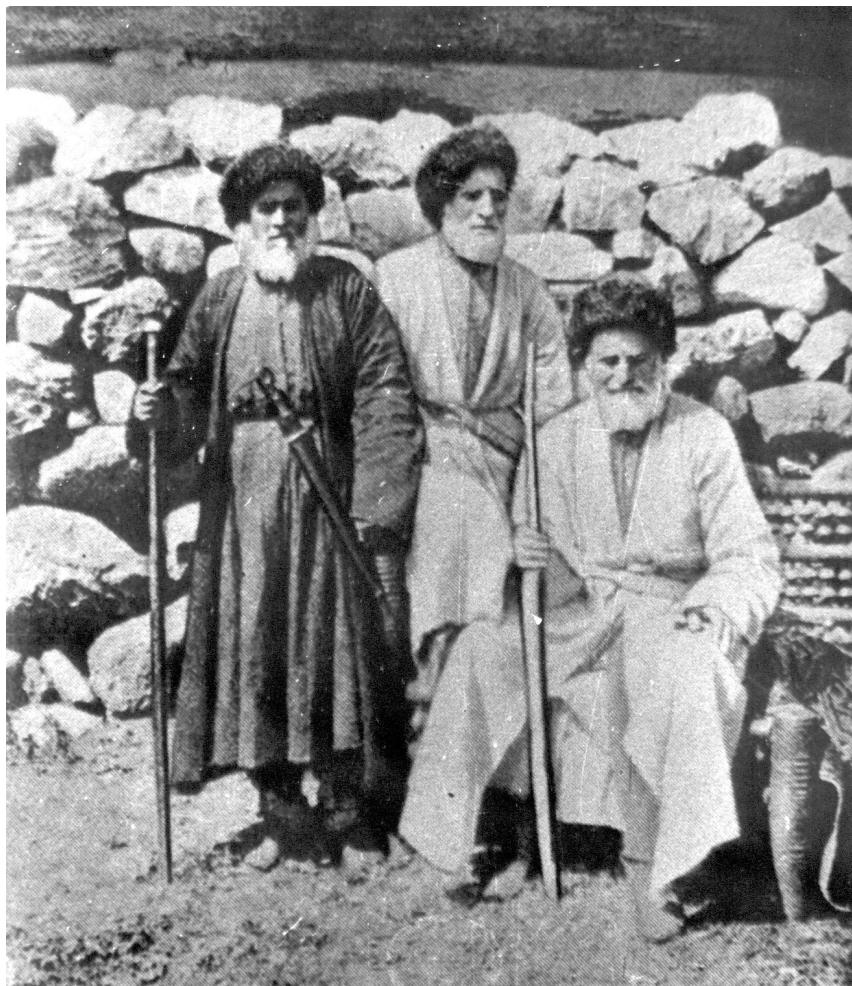

Былайда бир затха да эс бурайыкъ. Таулу тиширыула не заманда да эки аякъларын бир жанына салып миннгендиле атха. Бу сурат да анг шагъатды.

Андан сора да, кёпле махтагъандыла таулу атны. Анга да сейир этерча туйюлдю. Тауда ёсген тау кибик кючлю болады.

Сурат XIX ёмюрню ахыр жылларында алыннганды.

*Орусбийланы тукъум къартлары.
Сурат XIX ёмюрню экинчи жарымында Огъары Бахсанда
алынганды.*

*Суратда сиз кѡрген жаш адамла аты айтылган Орусбийланы
Мырзакъулну жашы Исмайлыны тамата кызы Мисирхан бла
экинчи жашы Науруздула.*

*Бу сурат 1978 жылда Огъары Бахсанда Исмайлыны юйюнде
алыннганды.*

Узак ёморледен бери да таулу кьошчула, жарыккыгъ.лары, кьонакбайлыкъ.лары бла бацхаладан айырмалыдыла. Аны юстонден Россейни торлю-торлю жерлеринден, тыш кьыралладан келген жолоучуланы, кьаячыланы эсерчулери кьалгъандыла

XX ёморню ал жыллары. Бизни ата-бабаларыбызны бюгюнню кюнне келтирген эски сурат. Сурат алычууну биргесине, баям, бир кьауум адам да келген болур эдиле тюбюнден. Эрлай кьой союлгъанды. Къазанда эт бишгинчиге уя, сёзсюз, кьонаккъагъа жарагъан жалбауурла, шилликле бла тюберге да керекди.

Къарачайда, Малкъарда да къарыулары, кишиликлери, жигитликлери болгъанланы, бек багъалай, сыйларын кѣтпоре билгендиле. Аланы юслеринден халкъ жырла такъгъанды, таурухла къураидыргъанды.

Бу биз XIX ёмюрно ахърында алынган суратда кѣрген бахсанчыланы да, сѣзюз, нарт Алауганны туудукъларына ушайдыла. Ала жууукъда, узакъда, кенге да кеслерини юлошлерин керек кюнде жыртып окъуна аламлыкъдыла. Терини ийлегенде уа, айхай да, аланы къара къарыулары, чыдамлыкълары, усталькълары да керек болгъаны уа хакъды.

Сол жанындан биринчи Гюлойланы Хызырды.

Дунияны айтхылык акзылманлары оюм этгенге кёре, берекет, кьолай, насып да юйде, журтда аммала, аптала – келбетли адамла – кёп болганлары бла байламлыкдады.

XIX ёмюрню ахыр жыллары. Элбрусну этегинде Огъары Бахсанны тиширыуларыны бла сабийчиклерини эски суратлары. Ол замандагъы жашчыклагъа бла кызчыклагъа сукъланырчады: ынналары бла аппалары кьаллай бир таурух, жомакъ, жыр, белляу айтхандыла алагъа!

Сураат XIX ёмюрню ахыр жылларында алыннганды.

Таулу къарт. Акъ мыйыкълары, инбашларынган энишге салынып, эки къолу бла уа къара къамасындан къаты тутуп, узакъ жылдан бизге тюрслеп къарайды. Ёхтем киши. Жылла озсала да, алыкъа кёзле тиридиле, санла субайдыла. Ах, заман а!

Суратдагъы Орусбийланы Таусолтанды. Келинлери атын жашырып, анга Мыйыкълы дегендиле. Кертиси бла да, ол жаш заманындан окъуна узун мыйыкъла жюрютгенди. Бир заманда уа ол аланы, жата туруп, къулакъларына чулгъап болгъанды. Кеси уа, узакъ ёмюр жашап, отузунчу жыллада Тырныаузда ёлгенди.

Сурат революцияны аллында жыллада алыннганды.

*Орусбийланы Исмайлны кызы Мисирхан.
Сурат 1878 жыл Огъары Бахсанда алынганды.*

*Суратда Орусбийланы Биясланны жашы Чептелеудю. Халкъда
жюрюген аты Гинязды.*

Сурат биринчи дуня урушну алында алыннганды.

ИГИ КЪУУУМ ЭТЕ...

Заман саргьалтхан эски суратдан келбетли кишиле къарайдыла. Ала Огъары Бахсанны сыйлы къартларыдыла, битеу элни берекети. Сагъышлыдыла акъсакъалла, уллу ныгъышны таурухчулары. Ала бюгюн ары дери тюшлеринде кърмеген, тюнлеринде эшитмеген бир алаамат затха шагъат болгандыла. Патчахлыкъны тайдырыш келген жангы власть кечелерин кюнча жарытханды. Кыртык сууну боюнунда гитче электростанцияны къурулушу бошалып, элге ток берилип башланнганды.

Ол 1932 жылда кюз арты эди. Битеу эл жыйылгъан эди ол сейир ишге къараргъа. Сууну кючу бла кечени жарытыргъа боллугъуна бир киши да ийнанмай эди.

Ма ол кюн тюшгендиле бу огъурлу къартла суратха. Аны – электростанцияны – Петербургдан келтирип, орнатдыргъан а Насталаны Сохта эди. Инсан урушну кезиунде ол онбиринчи аскерни санында уруш этгенди. Ол себепден

Россейде танышлары кѣп эдиле. Экисин келтирген эди да, бирин а Къашхатауда саладыла.

Ала артыкъ уллу затла туююл эдиле. Болсада элде хар юйде чыракъ жандырыргъа кючлери жетгенди. Ол заманлада Сохта КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну элдеде колхозла къурау жаны бла уполномоченныйи эди. Андан сора да бу адам башха къуллукълада ишлеп тургъанды. Партияны Элбрус райкомуну биринчи секретары да болгъанды. Ол чынтты коммунист эди. Совет власть ючюн жанын-къанын аямагъанды. Уллу Ата журт урушну кезиу-юнде да немецли фашистле бла къаты сермешгенди.

Аскер бѣломлени биринде комиссар болгъанды. Къау-ум кере, жаралы болуп, госпитальлада да жатып, саулулгъуна бакъдыргъанды.

Халкъ кѣчюрюлюр аллы, биягъы жаралы болуп, журтуна къайтып тургъанлай, аны болжаллы халда Элбрус районну секретарыны куллугъуна саладыла. Азиягъа да алайдан кетгенди.

Кеси уа, кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сора, 1979 жылда ёлгенди.

Биз хапарын айтхан суратда биринчи тизгинде солдан онгнга бешинчиди. Ол тизгинде солдан онгнга биринчи Теммоладанды, аны къатындагъы Жаппуладан, къоюнунда сабийчик болгъан а Жаппуланы Адамейди. Ол кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сора ёлгенди. Жашчыгъ а бизге бу суратдагъы адамланы тохташдырыргъа болушхан Насталаны Сохтаны уланы Владимирди.

Ортадагъы къарт да Теммоладан болур деп алайды оюм. Сохтаны онг жанындагъы акъсакъал а Башийладанды.

Бек къыйырдагъы уа Теммоланы кишилериди. Экинчи тизгинде сол жанындан биринчи бизни белгили назмучубузну – Будаиланы Азретни атасы Кичибатырды. 1905-1906 жыллада бардырылгъан орус-япон урушха къатышып, ол бошалгъандан сора да, Къытайны жеринде туруп, журтуна алай къайтханды. Ол да кѣчгюнчюлюкню сынагъанды.

Ол тизгинде экинчи бла ючюнчю атлары белгисиздиле. Тёртюнчю уа тиширыуду. Османланы Муссаны кызы Мариямды. Огъары Малкърда биринчи комсомол кызы ол болгъанды. Аны къарындашы Алиймырза элде комсомол организацияны къурагъан эди. Жаш адамланы комсомолгъа чакъырып айланганларында, алгъа онбир кызыны аладыла. Аладан биринчилери Мариям эди. Артда ол Нальчикде Ленинчи окъуу шахарчыкъда окъугъанды, ишлей тургъан жеринде, Наста улу бла шагъырей болуп, анга эрге чыкыгъанды. Партия Сохтаны Элбрус районнга ишге жибергенде, аны биргесине баргъанды.

Мариямны онг жанындагъылары да атларын тохташдыралмагъанбыз. Ючюнчю тизгинде сюелгенле тёртеулендиле. Сол жанындан юч акъсакъл огъары бахсанчыладыла. Къыйырдагъыны кийимлери уа башхаракъды. Ол да ким болгъаны белгисизди.

УРУНУУНУ АЛЧЫЛАРЫ

Стахановцы выполняющие пятигодичный производственный план
Участники 3-го Всесоюзного съезда проф. работников, 1936 г.

Шимал Кавказда малчылыкьда Стахановчула деген сыйлы атны жюрютгенлени намысларына аталыт, 1936 жылда Пятигорскеде уллу байрам болган эди. Анда таулу жашла да бар эдиле. Ол санда ма бу сурагдагыла да. Ала Элбрус районну колхозларыны алчыларыдыла. Бир кьауумуну атлары белгилиди. Ала быладыла: ал тизгинде солдан оннга Байзулланы Хамит, Жаптуланы Ибрахим, ючюнчюню аты белгисизди, тёртюнчюсю Габоладанды.

Экинчи тизгинде солдан оннга: биринчини аты белгисизди, экинчи Тётеланы Идрисди, ючюнчюсю, ордени болган, Шауланы Кьасымды, тёртюнчюсю – Насталаны Амуи.

Ючюнчю тизгинде солдан оннга: Балаланы Ибрахим, Гьжгыланы Таусо, Жубуланы Ибрахим, Башийланы Кьаспот, Атаккуланы Исхакь.

Тёртюнчю тизгинде солдан оннга: биринчини аты белгисизди, экинчи Мамуколаны Мурат, ючюнчю Байдаланы Кьара. Кьалганланы атлары белгисиздиле.

Сураг 1936 жылда алыннганды.

ЖАШАУ – СЫНАУДУ

Была барысы да Тегенеклиден Хажиланы кызыларыдыла. Озгъан жылладан, бизге салам бергенча, кезиобюзге кырайддыла. Алыкыа ала жаш адамладыла. Болсада, андан ары кыдарларын билгенча, сагъышлыдыла. Ол а кюлдортген, жарсыпхан да этди. Бир-бирлерине уа ачылуу да болду.

Сол жанында кыра кыйрыгы бла сюелип тургъан Сарыбийни кызы Фатиматды. Ол кеси эллеринде Беккаланы Османнга баргъан эди. Аланы бир жашлары бла төрт кызылары боладыла. Кечтончюлюкню заманында Кызахстанда Чымалганнга тюшген эдиле. Бир кызычылары бла жашчылары еледиле. Эки кызылары уа ёседиле, эрге да барып, юйюр жайгандыла. Азиядан кыайтмагандыла. Фатимат да анда ёлгенди.

Аны онг жанында сюелип тургъан кызычыкны кыдары уа бек жарсылуу болганды. Ол Кертиуланы кызы Нанийди. Быллымгъа Ёзденланы Зауурбекге эрге барады.

Аланы юч жашлары бла бир кызылары боладыла. Ата-ана, бир бирлерине хурмет эте, сабийлерине да кыууана, тынчырахат жашап тура эдиле. Уруш башланды да, Зауурбекни ары алып кетдиле. Ол андан кыайтмады. Кёп да турмай а халкы кёчюрюлдю. Наний сабийлери бла Кызахстаннга Павлодар жанына тышеди. Бираздан кыызчыгы ёледи.

Кёчгюнчюлеге малчыкыла берген эдиле. Наний, аланы алыргыа кетип, андан кыайтмай кыалады. Кеч кюз арты эди да, боран тыбюндеми кыалды, жанлы заранымы жетди, бир жугыу билинмей кыалды.

Аналары тас болгандан сора жашланы ючюсюн да детдомгыа бередила. Алгыа бир жерде турадыла. Бираздан эки гитчелерин башха жерге кёчоредила.

Уруш бошалгандан сора ата кыарындашлары кызауатдан кыайтып келеди да, излей кетип, сабийлени таматаларын табады. Алып ёсдюреди. Кёчгюнчюлюкден сора ол юйдегиси бла Быллымда жашаганды. Кыарындашларын а дайым излегенлей турганды.

Кёп жылла озгандан сора Быллымда жашагын жаш, кыарындашларындан бирлерини хапарын эшитип, Алма-Атагыа барады. Анда ол адамгыа тыбейди. Алай ол, муну таныялмай, кыарындашлыгыын алмайды. Андан сора бу бирси кыарындашын Грозный шахарда табады. Аны уа детдомдан чеченли киши алып ёсдюрюп, кесине жаш этгенди. Была бир бирни таныдыла.

Сора, Алма-Атагыа барып, бирсилерине тыбейдиле. Эки гитче, бир бирлерин кёргенлей, женглерин артха кыайырып, билеклерине кыарайдыла. Ала детдомда турганларында, тамгыала салып кыойгын эдиле. Кыарындашла бир бирлерин алай табадыла. Жыйылып келип, ёгюз да союп, Быллымда уллу кыурманлыкы этген эдиле.

Биринчи олтуруп тургын кыыз а Чукайны кызы Даутады. Ол Гирхожанда Юсюпланы Ахиягыа эрге баргын эди. Аланы бир кызылары бла бир жашлары боладыла. Сюргюнде Кызахстанда Джамбулгыа тышген эдиле. Анда жашчыгы, кеси да ёледила. Кызы уа кыайтып келип, Яникойда жашайды.

Экинчи олтуруп тургъан акъ гыранчалы уа Муссаны кызы Сахады. Ол а Огъары Бахсандан Ахматланы Харуннга барады да, юч жаш табады. Бирлери ажымлы ёлгенди. Саха уа Азиядан къайтхандан сора да туугъан элинде Тегенеклиде кёп жыл жашап ауушханды.

Саханы онг жанындагъы кызы а, сол бууунунда сагъаты бла, Сейитни кызы Таужанды. Атасы урушну аллында жыллада Минги таугъа жол усталадан аты айтылгъанладан бири болуп тургъанды. Озгъан ёмюрню 20-чы – 30-чу жылларында Элбрусха кёп адамны чыгъаргъанды. Республиканы кьуллукъчуларында да аны танымагъан хазна болмагъанды. Тамата жашы Омар да, кесича, уста эди. Гитче къарындашы Таукай да, алача, жол уста эди.

Алай болмай да жарарыкъ болмаз эди. Нек дегенде была, халкъда жюрюген хапаргъа кёре, Минги таугъа биринчи чыкыгъан Жапшуланы Жаччини туудукълары эдиле.

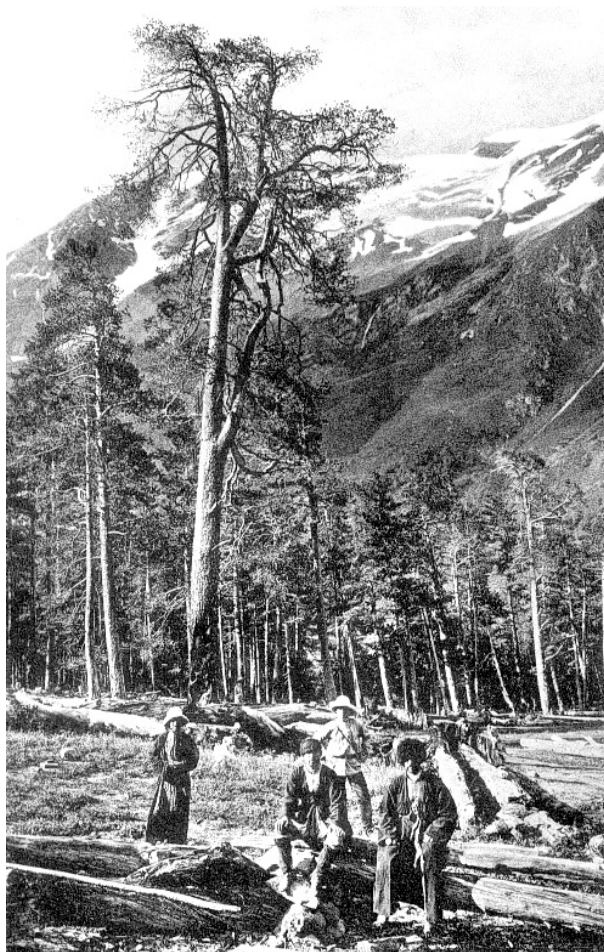
Аны сагъына келгенбиз, 1927 жылда Калинин Минги тау тийресине экинчи кере келген эди. «Элбрусха биринчи чыкыгъан кишини юйюдо», - деп, Хажилагъа элтедиле. Ол заманда жыл саны жюз жылдан да иги атлагъан Сейитни анасы сау эди. Ала хапарлаша тургъунчу, Жапшу улуну кызы Таужан кьонакъны аллына тюрлю-тюрлю ашарыкыла салады.

Калинин а кюлде биширилген нартнох поттоле бла эчки сютно бек жаратады. Кете туруб а кызыгъа алтын бууун сагъат береди. Суратдагъы олду. Кёчгюнчюлюкню заманында Таужан къарындашыны алты сабийи бла бирге къалады да, ачлыкъ кысхан заманда саугъасын мирзеуге алышгъан эди. Кеси уа узакъ ёмюр жашап, Азиядан къайтхандан сора ёлгенди.

Онг жанында кыйырдагъы тиширыу а Жажыуну кызы Дюледи. Атасы Минги таугъа биринчи жол усталадан эди. Дюле уа эрге да барады, сабийли да болады. Кёчгюнчюлюкню кыйынлыгъын да сынаиды. Андан къайтхандан сора Огъары Бахсанда ауушханды.

Ма алайды бу эски суратдагъы кызыланы къадарлары.

Сурат XX ёмюрню отузунчу жылларында алыннганды.

Бахсан ауузунда аллай бийик терекле болгандыла, тюплеринден башларына къарасанг, башынгдан бёркюнг тюшген. Айхай да, деменгили тауну этеклеринде улу битимле ёсерик эдиле.

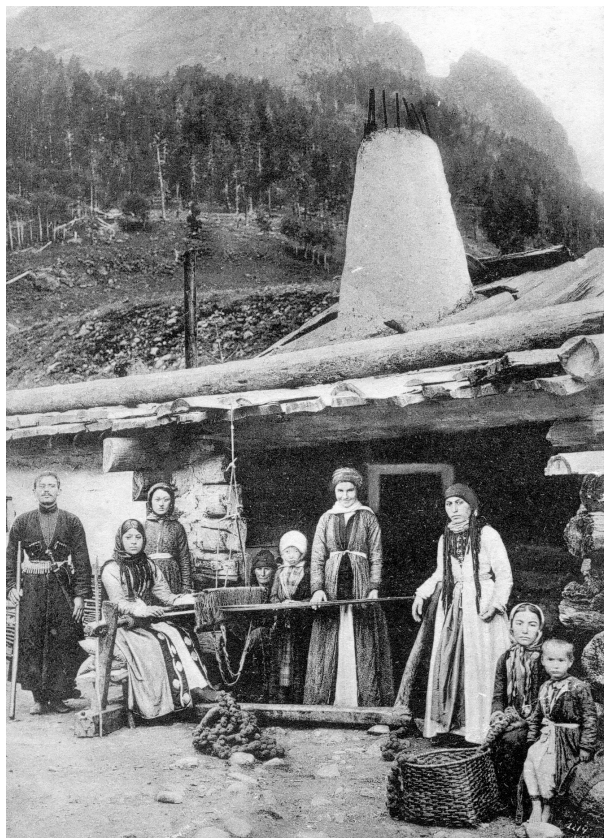
Бурун заманлада адамла байлыкъларын сакълай билгендиле. Кеслерине керегинден артыгъына тиймегендиле. Агъачны ала юй-журт ишлегенде эм отуннга хайырланнгандыла.

Суратны ал жанындагъы эр кишиле уа Къой Сюрюлген, шёндюгю Байдалары элиндедиле, ол тукъумдандыла. Узакъ жерледен келген жолоучулары Элбрусха чыгъарын къайтарыргъа хызырдыла.

Таула таулуланы ёмюрлюк къалалары. Ариула, ёхтемле, минг жыла сюеледиле ёмюрлюкню эскертмелерича. Хар заманда да алай болады. Таула къадарда жашасын таулу халкъ. Сурат XX ёмюрню ал жылларында алыннганды.

ЧЕПКЕН СОГЪУУ

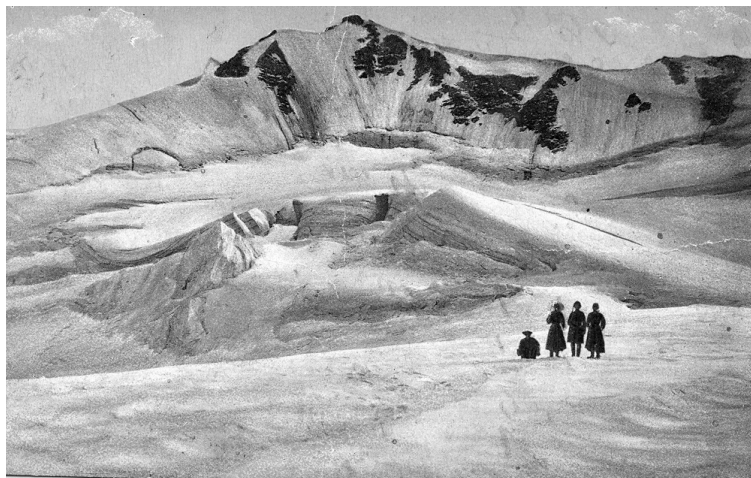

Туугъан журтубузда алынган хар эски суратха къарагъанынг сайын, сѣзсюз, къууанч тытырлы боласа, кеси кесинге дагъыда бир кере жангъыдан ачыкълай, нечик ушагъылы, келбетли, сюдюмлю адамла болгъандыла бизни XIX ъмюрде жашагъан ата-бабаларыбыз. Элбрусну этеклеринде юй-журт къурагъан таулула. От жагъаны жылыуун ъз жанларында, жюреклеринде, уучларында жюрюталгъан асыл-бийчеле, анала.

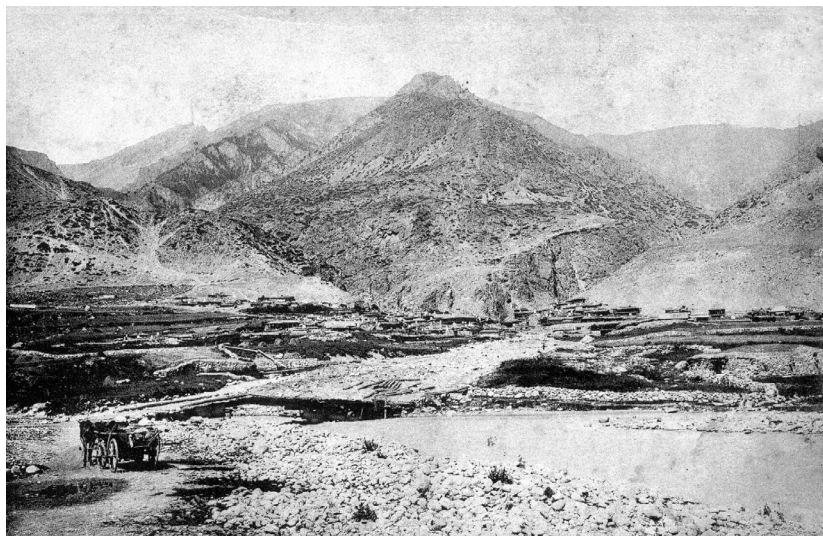
Сабийни, жашны, къартны кеслери сокъгъан, эшген, ийлеген, бичген, тикген кийимлеге башдан-аякъ тап, ариу, аламат кийиндире билген алтынкъол тиширзуларыбыз.

Сурат XIX ъмюрню ахырында Терскъолда алынганды.

ОГЪАРЫ БАХСАН. ПОЧТА ОТКРЫТКАЛА

*Таулула тау башында.
Сурат XIX ёмюрнү экинчи жарымында алыннганды*

*Огъары Бахсан.
Сурат XIX ёмюрнү ахырында алыннганды.*

*Малкѡар бийле Малкѡарукъланы Атмырзаны жашы Исхакъ
бла Орусбийланы Исмаилны жашы Науруз.
Сураг XIX ёмюрню экинчи жарымында алыннганды.*

Огъары Бахсандан князь Орусбийланы Биясланны жашы Чептелеу. Биринчи дуня урушха къатышханды. Революциядан сора Тюркге кетгенди. 1932 жыл Самсун шахарда ёлгенди. Сураат 1913 жылда алыннганды.

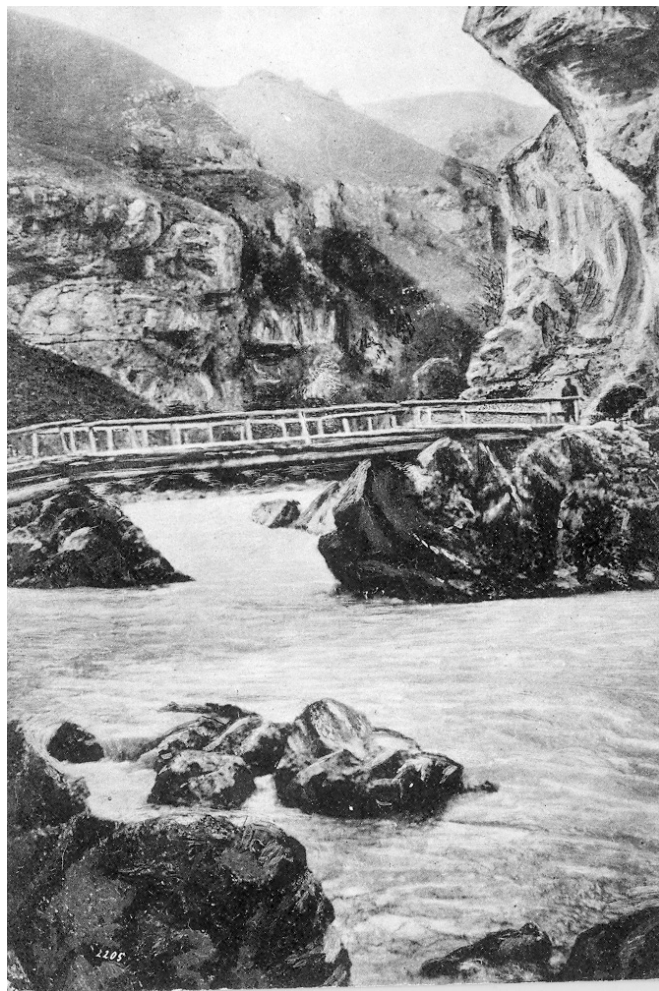
*Огъары бахсанчы.
Сурат XX ёмюрнѡ ал жылларында алыннганды.*

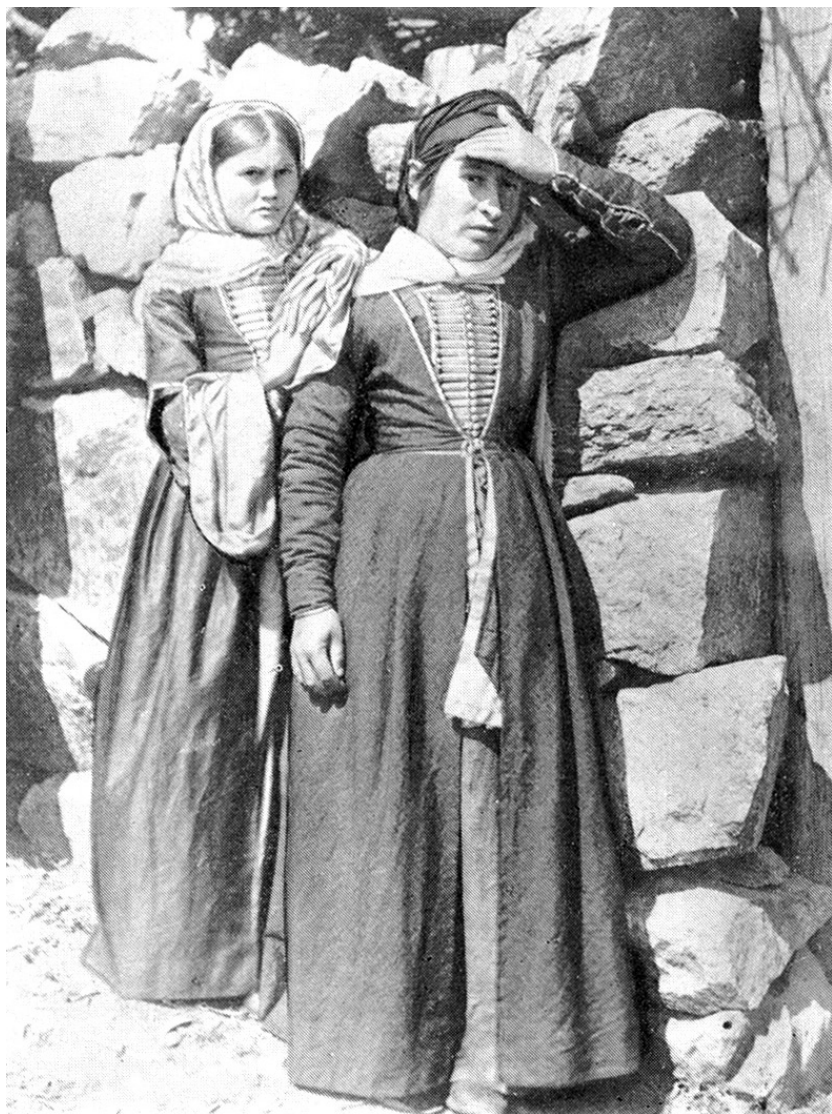
Къыз урлау
Почта откритка.
XIX ёмюрню ахър жыллары.

Огъары Бахсандан Орусбийланы огъурлу къартлары.
Сураг XX ёмюрню ал жылларында алынганды.

*Бахсан сууну агъач кѣтюрю.
Сураг XIX ёмюрню экинчи жарымында алыннганды.*

*Огъары бахсанчы къызла.
Сурат XIX ёмюрню экинчи жарымында алыннганды*

Тиланы юйор. Бахсан аузу.
Сурап жыйырманчы ёморню алында алынганды.

Ташладан къаланнган къабыргъаларын тѣшлеге, сыртлагъа тиреп, биринчи чорбатын экинчисине арбазлыкъ этип, таулула бурун юйлерин алай шилегендиле. Базыкъ хырыкъладан ишленген юй башла атлыланы окъуна кѣтюре эдиле. Бу сурат да анга шагъатды. Тюзюракъ жерлерин а сюрюп арпа, будай, зынтхы ёсдюргендиле, биченликле этгендиле.

Бу сурат 1933 жылда Бахсан ауузунда Быллымда алыннганды.

*Орусбийланы бийче кызылары.
Сурат XX ёмюрню биринчи жарымында алыннганды.*

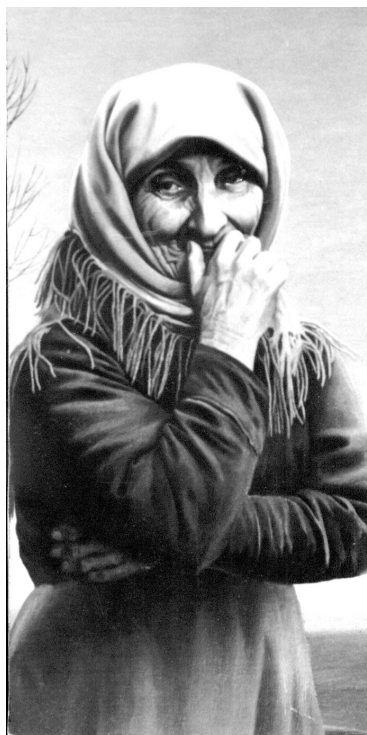

Тар

Адамла, насыпмы болугъуз!

СЮРГЮННЮ ЖЕСИРЛЕРИ

Социалист Урунууну Жигити Келеметланы Шохайыб

Социалист Урунууну Жигити Улбаиланы Зулейха

Бу китاپны чыгарыргъа манга ахъа бла болушхан адамлагъа: Темуланы Лейлагъа, Байсыланы Харуннга, Тетууланы Хадисге, Тетууланы Илиясха, Моқзаланы Асиятха, Мамайланы Солтаннга жүреқыразылыгъымы билдиреме.

Тетууланы Илияс

Темуланы Лейла